परिभाषेन्दुशेखर ~~टीका~~

व्याख्या चित्प्रभाख्या

१००

१३५ पत्राणि

(अपूर्ण)

ॐश्रीगणेशायनमः॥विद्याधीशंत्रिनेत्रंविमलमतियुतं।वैद्यनाथाभिधेयम्।जन्मास्थित्यंतकारिणिनिखिलजनिमतांय
श्चक्षज्यःसुरेशैः॥आनंदाब्धिर्महेशःसकललकलितनोदुर्गमोबोधहीनैःसमयज्ञानसह्योविगतपरिमितिलिंनमामोगिरीशं
पशास्त्रायोभियत्नेचकितमतिशयंनिष्कलंकोप्यबाधोपसस्यसत्याभवाब्धिंतरतिगतिमलाशुद्धंसंविकृतात्मा॥तंश्रीकाले।
दपेशंनिगमनुतिचरंवंधनंप्राणराशेर्थापनमामश्चरितकलुषहंस्रग्धरंवैराग्यमंतम् २पांशक्तिंसमुपास्तेहिविबुधादे
वेन्द्ररुद्रारपोपसार्थ।शंसहस्रं—फणिभृच्छक्रोनव—गुणाम्॥पस्यावेदवचांसितन्वमवलंशक्रान्यवनंगुणांध्याये—
निम्नगरौलनिरंतांयाभातिभाग्यावलिम्॥३॥चितदुरितसमूहंहंगणेशंजितमंधीरंमुनीनिलपसंगसन्नियानाहिपरमपा
करुनेनमोहिपलं॥४॥चित्रभानामिकां—स्यांपरिभाषेंदुशेखरे॥बालानामुपकारायकुर्वेभाष्यप्रदर्शिकाम्॥स्वचिकीर्षि
तनिवंधनसमाप्तिप्रतिवंधक दुरितप्रशमायशिष्टाचारप्रतिपालनायचशिष्टाचारानुमितस्मृतिप्रमाणकनिखि
लजगद्गुरुश्रीपरमेश्वरनत्यात्मकमंगलमाचरन्स्वचिकीर्षितंप्रतिजानीते॥नत्वेत्यादिना॥तत्रचतुष्टपिशब्दानांप्र।
वृत्तिरितिपक्षेकस्मिंश्चित्पुरुषविशेषसंज्ञात्वेनविनियुक्तइतिसंज्ञाशब्दा॥तत्रतेनरथकारपाधिकरणन्यायेनयोगतोप।
स्थितिरुद्धरार्थोपस्थितेःप्रतिवंधकत्वात्पुरुषविशेषोपस्थितेःकस्मिंश्चिन्नागेशःपुरुषविशेषःपरिभाषेंदुशेखरंकरु
तेरत्पचयः॥त्पपीशब्दानांप्रवृत्तिरितिप—तुनसंनिपदृणशब्दाः नभनागेशशब्दःतस्यचगुणशब्देतमाविः॥व्यक्ति
विशेषेतुतत्रगुणारांभेणप्रवृत्ति॥तत्र—द्वाराधिकरणमावानवतापत् वागानांईशःनागेशइतिव्युत्पत्त्याशेषस्या
पिगुणार्थस्यग्रहणेनागेशःशेषोमद्रुद्धानाहसपरिभावेंडशेखरंकुरुतेरत्पचयः॥अनेनतस्यमुद्रात्यकोपाधिक

शरंत्यपादं।जति

प॰ वि॰ म॰ शे॰ त्वेनसर्वबु—न स्मरणशीलत्वात् स एव अथवा सर्वान्तर्यामित्वेनसर्वबुद्धिप्रवर्तकत्वात्तस्मिन्प्र

२ योजकर्तृत्वंप्रयोजकत्वेआरोप्यतत्रापिकुरुतइतिव्यवहारइतिभावः नचैवंतस्यसर्वेश्वरत्वमत्यास्यप्रतिस्पर्शनमस्कार्यत्वा।
संभवइतिचेन्नैषम।।एकस्यैवब्रह्मणोपाधिभेदेननियम—नियमकभाववत् नमस्कार्यनमस्कर्तृत्वभावस्यैवाधकाभा
वसत्वात्।।नागेशःशब्दःसंज्ञाशब्दइतिपक्षेकुरुतइतिप्रथमपुरुषप्रयोगेणस्वप्राधान्यभावदर्शनात्तंकर्तृकार्येस्वस्या
भिमानाभावःसूचितः। किंकृत्वेत्याकांक्षायामाह।नत्वासांबमिति। अत्रसांबमितिविशेषोपादानमितरद्वयंविशे
षणम्।।नत्वंबपार्श्वहवर्तमानोमहादेवःसंतस्यचिताभस्मालेपादिवत्वेनामंगलस्वरूपत्वात्तन्नमस्कारेणमंगलसिद्धिः
फलमिति।कस्यचित्तत्प्रतिपादकवेदविदूषकत्वात्खंडशिरोमणेःशंकावारणायशिवमितिविशेषणोपादानं। ए
तेनतस्यमंगलस्वरूपत्वेनतन्नमस्कारेमंगलप्रदत्वंसूचितंभवति।।तथाचोक्तं।स्मशानेष्वा—क्रीडास्मरहरपिशाचाःस
हचराश्चिताभस्मालेपःस्रगपिनृकरोटीपरिकरः।।अमंगल्यंशीलंभवतुतवनामैवमखिलंतथापिस्मर्तृणांवरदप
रमंमंगलमसि।।१।।नचैवमपितस्यव्यक्तिविशेष—रूपानविशेषस्यत्वेनव्याप्तानंतेरमंगलप्रदत्वमनुपपन्नमि
त्याशंकायांब्रह्मेतिविशेषणोपादानं।तेनततस्यपरिपूर्णत्वेनसर्वत्रव्यापकत्वात्तदनुपपन्नमितिसूचितं।
अथवाब्रह्मेतिविशेषोपादानं।ननुब्रह्मशब्दस्यमायावाचकत्वेनतस्याश्चानर्थकहेतुत्वेनतन्नमस्कारेमंगलसि
द्धिःफलमित्यतःशिवमितिविशेषणं।।तेनमायाव्यावृत्त्याऽद्वितीयब्रह्मणोग्रहणेनतत्सिद्धिरितिसूचितम्। शि

वशाद्वस्याद्वितीयब्रह्मपरत्वंचप्रसिद्धंशिवंशांतमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेइतिमांडूक्यश्रुतौ॥ नन्वेवमपितस्याद्वितीयत्वेननि
र्विशेषत्वान्नमस्कार्यत्वासंभवइत्यतःसांबमितिस्वचिकीर्विशेषणंतेनतस्यमायाशवलत्वेनसविशेषत्वान्नमस्कार्य।
त्वसंभवइतिसूचितंनमस्कारपदार्थश्चमनसत्वउत्कृष्ट।त्वतोहमपकृष्टइत्याकांक्षायांबुद्ध्यानुकूलोव्यापारः।ग्रंथकर

ॐ नत्वासांबंशिवंब्रह्मनागेशःकुरुतेसुधीः

ण—प्रयोजनंनिर्दिशपति।बालानामिति॥बालत्वंचात्रनिकृष्टपरिभाषार्थानभिज्ञत्वं॥बालसंबंधनायासपूर्वकबो।
धोपकारकप्रकृतविशेषणविशिष्टसांबनमस्कारपूर्वकनागेशाभिन्नकर्तृकभविष्यत्कालिकपरिभाषेंदुशेखरना
मकग्रंथनिष्ठोत्पत्त्यनुकूलोव्यापारइतिसमुदितोवाक्यार्थः पद्यपिपरिभाषेंदुशेखरमितिपरिभाषाज्योत्स्नातपायु।

क्तः इंदुःशेखरेपस्पतमितिव्युत्पत्त्यासांववविशेषणं संभवतितथाप्यन्नकर्मकांत्तापानिवंधनमितिकर्मवाचकपदा
ध्याहारोदोषः स्वसन्निहितकर्मवाचकपदंग्रंथपदेपरिभाषापदंइंदुःशेखर परित्यक्तानराध्याहारस्तान्या
य्यत्वात् चिकीर्षितग्रंथनाथांतरनिर्दिशाकरणात्वापतेश्च ग्रंथपदेपरिभाषापदंइंदुःशेखरश्चशेखरेमूल

बालानांसुखबोधायैपरिभाषेंदुशेखरम् १

स्थानेपस्यसस्कसत्त्वस्तितिव्युतपत्तिर्बोध्या।पूर्वोक्तपलेपरिभाषेतिइंदोर्विशेषणंराहुग्रस्तत्ववारणायः। अभ
वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिभविष्यतिलट् अभनागेशः इतिस्वनामग्रहणोलिप्यादौविन्यासेस्पष्टमुक्तं।
दोषाभावः सूचितइतिबोध्यम् १

षितग्रंथस्समाप्तिप्रतिबंधनीभूतदुरितप्रशमायनिखिल।जयपङ्कुरुश्रीपदपेश्वरसांबतन्यात्मकदृष्टाक्रांतसमंगलस्पर्शि
स्पर्शि— ऐवंहिर्निविघ्नकुर्वन्साभाप्यतःस्वचिकीर्षितंप्रतिज्ञामविशेषत— मति जानीतेयाचानेत्यादिना।प्राचीन
वैय्याकरणाइंद्रादमस्तिस्तपांतंत्रेशास्त्रेवचनरूपेणसूत्ररूपेणपठितानिनानिभ्रनिनस्तिमिष्मादीनियानिपरि।
माषारूपाणिनानिव्याख्यापंतेश्मचय।किंचपाणिनीयतंत्रेसाधकमायसिद्धानिताचयः।अत्रज्ञापकसिद्धानीत्यु

प्रविनवैयाकरणतंत्रेवाचनिकानिअत्रपाणिनीयतंसिद्धांतिः

क्ता सूत्रपाठस्यपरिभाषाणामनाव्याख्यानमितिसूचितम्॥ज्ञापकसिद्धास्वन्यसिद्धंवहिरंगमंतरंगइत्येवमाद
यः॥न्यायसिद्धास्तुपकदेशविकृतमनन्यवदित्यादयोवोध्याअत्रन्यायस्यलौकिकत्वेनतदपेक्षयाज्ञापकस्यशास्त्री
यत्वेनअभ्यर्हितत्वमितिपादकपदस्यैवपूर्वनिपातः एतेनज्ञापकन्यायसिद्धानीत्यत्रतत्पुरुषगर्भितसाधकन्या
यसिद्धेतिद्वंद्वेअल्पस्वावतरत्वेनन्यायशब्दस्यैवपूर्वनिपातेनभवितव्यमिति आशंकापरास्ता श्रीमत्प्रणवपूर्वकाहू
यतीर्थचरणद्वंद्वेभ्यान्नमः ॥ ॥

नत्वप्राचीनोभ्येतितत्सापकसिद्धानांसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइत्येवमादीनामपिपाणिनीयतंत्रीयत्वेनप्रामाण्य
स्यनिश्चायितयत्नत्वात्कीरिष्यमाणान्तत्खंडनमयुक्तंस्यादित्यतआह भाष्यवार्तिकयोर्निवद्धानि॥ओर्गुणेत्यादिपाणि
नीयसूत्रयपगुणादिग्रहणात्तापिमत्वेतंत्रीयत्वेपिभाष्यवार्तिकनिवद्धत्वाभावेननासामप्रामाण्यमव्याहतमेवेति
भावः शाष्टीकरीष्यतेचैतदुपरिष्टात् अनेनभाष्यवार्तिकनिवद्धत्वमितिपरिभाषापदस्यरूढार्थतावद्योदकमि

भाष्यवार्तिकयोर्निवद्धानियानिपरिभाषारूपाणितानिव्याख्यायन्ते
नन्वलण आइउण सूत्रयोर्णकारस्यैवोपादानेनाणिणग्रहणेषु
संदेहादनिर्णयेनआह व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादल॥
णं विशेषस्यान्यतरपर्यर्थरूपस्यव्याख्याना — ष्टकृतान्यतिपचिर्निश्चयः

तिवेदितव्यम् अतःस्पुष्टरूढमिदंपरिभाषापदं॥परितोव्याप्रतांपरिभाषांप्रवदंतइत्यभियुक्तोयोगरूढंपरिभाषापद
मित्यपिकेचिद्वदंति।एतावतास्फुटयौगिकत्वमितिसर्वव्यापिनास्ती — प्रतीयते।लिंगवत्वेसतिसंदिग्धार्थनियामक
त्वंपरिभाषात्वमितिलक्षणंत्वष्टाध्यायीपाठस्यषष्ठीस्थानेत्यादिपरिभाष्यासूत्राभिप्रायकम् ॥ ॥

अमथा वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणमेकदेशविकृतमनन्यवदिति निषेधातिदेशेषु तत्त्वाभावेनाव्याप्तिरायये
न ॥ व्याख्यायंतत्तस्यव्याख्यामविषयीभूताः क्रियंतइत्यर्थः ॥ तत्त्वंचमदच्छेदाद्यन्यतमत्वम् ॥ तदुक्तंच यदच्छेदः पद
र्थोक्तिर्विग्रहोपाक्यपोजना। आक्षेपोऽथसमाधानं व्याख्यानं ष— धंस्मृतमिति ॥ अथवाव्याख्यानंपदच्छेदो क्तिद्वा।
पविशेषेण—क्षेपपूर्वकसमाधानकथनं ॥ ष—धमित्युक्तः स्तुवि—ष्टेकलक्षणाभिप्रायेणापयोज्याकुत्रचित्क।
स्यचिदनुवृत्तिस्तु सोलभ्याभिप्रायेणाऊहिनीयत्वमुक्तमिति सर्वमवुद्धिमत ॥ नतु प्रावीनोक्तदितज्ञापकसिद्धा
तिरिक्तानामेवयतासांयुत पदच्छेदायुक्तिद्वीराभ्याक्षेपकथनमेवेतिविरुद्धामाख्यानमितिविवेक्तव्यम् ॥ अतो
त्रविशब्दस्तंत्रेणविशिष्टविरुद्धेनउभययाः ॥ वर्णान्तरोपादानेसंभवति ॥ अत्र उण् लण् इति सूत्रद्वयेणवण
कारस्योपादानेदलोपेपूर्वस्यदीर्घोणः केणः अणोः प्रगृह्यस्यानुनासिकः उरण्रपरः अरगुदित्सवर्णस्यचाप्र।
त्ययः इतिसूत्रेष्वण ग्रहणे अणः पीम्वमित्यादिष्टिणग्रहणे संदेहस्यातथासतिसंदिग्धार्थबोधकत्वलक्ष।
णामप्रामाण्यंशास्त्राणामापयेतेत्याशयेनप्रथमपरिभाषामवतारयति ॥ नचिस्यादिना शिष्ट
क्तनादिति ॥ शिष्टास्त्वात्रभाष्यकारादयः तत्त्वंत्वसक
॥ ॥ ॥ लक्षणास्वार्थविषयकभ्रांतिराहित्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

प. शे.

ध

५

ननुसंदेहाद्व्याख्यानस्य लक्षणत्वनियमासंभवादलक्षणमिदमनुपपन्नमत आह ॥ अननुष्ठापकमिति तथा च लक्ष
णशब्दो ह्यनुष्ठापकपरः तदर्थान्वेषणेव न तत् पुरुषः तथा च अलक्षणमित्यस्य अननुष्ठापकमित्यर्थः एवं च
स्यति न चासति संदेहाद्व्याख्यानस्य लक्षणत्वनिषेधासंभवेऽप्यननुष्ठापकत्वनिषेधेन किं विदाधकमिति भावः ननु लो
पे पूर्वस्येति सूत्रेणाण ग्रहणे संदेहः अत्रत्य अण ग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वेणैवाण्ग्रहणमिति ज्ञापनादन्यथा ढ्लो
पे पूर्वस्य दीर्घो व इत्येव वक्तव्ये अजित्यभावेऽपि करिष्यति परिस्थित्या वा अण ग्रहणमनर्थकं स्यात् तथैव केण इत्यत्रापि के च।

अननुष्ठापकं लक्षणं न तथा शास्त्रस्य निर्णायकत्वं व्याख्यानादित्यर्थः असंदिग्धानु
ष्ठानसिद्ध्यर्थं हि शास्त्रं ॥

इत्येव वक्तव्ये णग्रहणसामर्थ्यादणपूर्वेणैवेति न संदेहः एवमणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्यत्रापि अजिति भवक्तव्ये
अण् ग्रहणसामर्थ्यादण् पूर्वेणेति उस्थाने परसवर्णो संभवात् ननु संभव इत्युक्तं कर्मर्थहन्त्रैय मित्यत्र संभवात् सं
भवेऽपि फलाभाव इति वाच्यम् रपरत्वे रेफद्वयश्रवणस्यैव फलत्वात् न चैवं हलोपमामित्येकस्यैतापो भविष्यती
ति वाच्यम् तत्र रूपोह इत्यस्य अनरस्यामित्यनुवृत्तेः पक्षे रेफद्वय श्रवणस्य ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

४

तदवस्थत्वादितिचेन्न।रोदीत्यनेनज्ञप्यलोपेसतिपूर्वो फलासम्भवेनासंभवस्ययुक्तत्वात् नवैव प्यसंभवइत्य
युक्तंमातृणांतृणंपितृणामित्यादौसंभवात् नत्रफलाभावस्तयुक्तः इष्टत्वेफलस्यस्पष्टत्वादितिवाच्यम् तत्रसं
भवेपिज्ञापकेनफलाभावेसतितस्यचराहनत्वात्।ज्ञापकत्वंश्रुतइद्धानोरितिसूत्रेमातृणांपितृणामित्यादि।
व्यावृत्त्यर्थंधातुग्रहणंज्ञापयति॥नवान्तरपरत्वं अन्यथारपरत्वेऽनन्तपत्वाप्रसक्तौनहमाहृत्यर्थंधातुग्रहणंप
तर्थकंभवेदिति॥अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययपरत्वत्रापिअणापरेणैवनपूर्वेणेतिचेतिनसंदेहः त्वमन्यथादीर्घेत्या।
व्यमर्थंकिपमाणाउक्तौदितितपरकरणंनिरर्थकंभवेत् कुत्रपरेणैवाणग्रहणमितिज्ञापितेपिऋकारस्यविधी
पमानत्वेनभिन्नकालस्यग्रहणप्रसक्तौनपरकरणंव्यर्थमितिवाच्यं।सिद्धऋकारानुवादस्यइत्तरादिपरिसंख्यार्थ
त्वेननतस्यविधेयत्वासंभवात्॥अविस्त्रुधात्वितिसूत्रेअर्द्धमात्रालाघवादिण इतिवक्तव्येचोर्ग्रहणसामर्थ्यादिण ग्र
हणंसर्वत्रपरेणैवनपूर्वेणेतोण ग्रहणेष्वनसंदेहे इतिलण सूत्रस्यभाष्योक्तज्ञापकेवसंदेहग्रवा
रणेन ~ हृत्यर्थत्वेनइयंपरिभाषानिरर्थकाभवेदित्यतआत
असंदिग्धानुष्ठानेति ॥ ॥ ॥

प॰ रि॰

५

5

संदिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेणेत्यत्र संदिग्धपदे अर्शआद्यच् तथा चायमेतस्यार्थः संदिग्धार्थप्रतिपादकण।
दापनत्वं योच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेति तत्तत्स्थले संदेहनिवारणार्थं तेन तत — पकाकाऽप्रषणेऽप्रतिप्रतिगौरवात् सर्व
त्रज्ञापकमेवेति नियमाभावाच्च ममावश्यकीतिभावः अत एव भाष्ये ज्ञापकानि प्रदर्श्य बहूनां दरेणैव किं पुनर्वर्णा —
त्मना विवापं पकांय हिरनुवक्ष्यते तन्त्राम पप्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहारसणमि

संदिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेण संदेहनिवृत्ते व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यत इति यावत् तेनाणुदित्सवर्णस्येत्यत्र परिहाय पूर्वेणाणा ग्रहणं परेणै
वेणा ग्रहणमिति लणः सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्

स्थुक्तम् एतेन संदेहनिवृत्तौ व्याख्यानमेव शरणम् ज्ञापकानुसरणे तु पृथैवेति फलितम् एतदेव अनंतरमण्।
दित्सवर्णपरितापपूर्वेणैवाणा ग्रहणं परेणैवेणा ग्रहण मिति व्याख्यास्याम इति स्पष्टीकृतं भवता भाष्यकृता इत्या
ह तेनेति तच्छ्रेष्ठो व्याख्यानपपमर्शकः तथा च एतद्भाष्यविषयादेव ज्ञापकापेक्ष संदेहनिवृत्तिर्न व्याख्यानमात्रा
दिति सोरदेवा युक्तिन्पिरस्ता वेदितव्येति सूचयतीति दिक् श्रीमन्नार्कब्रह्मानन्दसरस्वतिगुरुचरणकमलेभ्यो नमः

५

ननुव्याख्यानतरतिपरिभाषांसमाप्यएतत्संज्ञेतीयपरिभाषांनरावसरेकार्यकालमितिपरिभाषाद्वयमत्रासंगतम्
अतएवात्रैनद्वयंसीरदेवादिभिर्नोक्तमित्याशंक्यसंज्ञापरिभाषाशास्त्राणांसर्वस्यास्त्रोपयोगित्वेनादोषयथोद्देशेखलुतथाकार्य
कालमितिपरिभाषाद्वयस्यापिसर्वपरिभाषोपयोगित्वात्॥अत्रलेखडचितएवेतिसंगतिप्रदर्शनपूर्वकंपरिहरन्परि
भाषामवतारयति। तत्रेति। तयोराद्यपरिभाषार्थंवक्तुंतद्घटकीभूतयथोद्देशपदार्थंयथोद्देशपदान्तर्गतोद्देशपदार्थंवा
ह उद्देशमनतिक्रम्येति॥उद्देशेति।एवंचान्यत्रप्रयत्नमाख्यामनुपदेशःगुणैःज्ञापनमुद्देशइति।उद्देशोपदेशयोर्भेदेपित

तत्रसंज्ञापरिभाषाविषयेएतद्द्वयमाह।यथोद्देशंसंज्ञापरिभाषं कार्य
कालंसंज्ञापरिभाषम् उद्देशमनतिक्रम्ययथोद्देशम् उद्देशमुपदेशः
अधिकरणसाधनश्चायम् यत्रदेशेउपदिश्यतेतद्देशएव

त्वद्देशउपदेवएवेतिसूचितम् अत्रायंचाकार्थ संज्ञापरिभाषंयथोद्देशंस्वोच्चारणकालमनतिक्रम्यवाक्यार्थबोधंज
नयतीति तथाचउद्देशपदंअनुत्पादयन्स्वोच्चारणदेशएववाक्यार्थबोधेनवृद्धिरादैजिसंज्ञाविषयेवृद्धिआदिपदानांआदैजा
दिषुगृहीतशक्तिज्ञानेनवृद्धिविधिशास्त्रेषुवृद्धिआदिदृष्टेउद्बोधकवशात्तदर्थस्मृतौतत्रतद्विधिवाक्यार्थबोधोभवति।परिभाषा।
विषयेचगृहीतपरिभाषार्थेनैवतत्तद्विधिस्थलेतदर्थस्मृतौलक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधोभवतीत्यस्मिन्पक्षेपिसर्वे
ष्टसिद्धिर्भवतीत्याह यत्रेति

प॰रि॰ ९ 6

ननु पत्रे देश इत्युक्ता उपदिश्यते उच्चार्यते यस्मिन्देशे स उपदेश इति व्युत्पत्तौ फलितायामुच्चारणदेश एव उपदेश इत्या
यातिः तन्न युक्तम् उच्चार्यते इत्यस्य उच्चारणक्रियया निष्पाद्यत इत्यर्थो बोध्यः तथा चोच्चारणक्रियानिष्पन्नस्य शब्दस्या
काशदेशत्वेन दोषस्य चत्वात् इत्यत्वेनात्मनिष्ठत्वाद्धृतिरूपेणांतःकरणनिष्ठत्वाद्दोभयोः सामानाधिकरण्यासंभवा

वाक्यार्थबोधेनगृहीतशक्त्यागृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वं शास्त्रे व्यवहारः ।
देशश्चोच्चारणकालएवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते

त्तद्देश एव वाक्यार्थबोधेनेत्यस्यासंगत्यापत्तेरित्यत आह देशश्चेति लक्षणयेति शेषः चशब्दो ऽत्यर्थे बोध्यः त
थाच भिन्नदेशनिष्ठानामपि पदार्थानां कालाव्यवच्छेद्यत्वात् कालिकसामानाधिकरण्येन किंचित्प्रतिबंधकामिति
॥ ॥ भावः ॥ ॥

९

ननु पत्रकाले उच्चारणं संज्ञापरिभाषाशास्त्रस्य तदानीं विधिवाक्यार्थज्ञानेन किमस्य फलमित्याकांक्षायां तस्याः पूर्वभा
वेन निराकांक्षत्वं वाक्यार्थबोधानिष्पत्तेर्नोपपद्यते अथान्वित्याकांक्षा मनसि निधाय ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति सूत्रे दीर्घाणा
मेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञेति प्रकृते तत्र दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोतीत्याशंक्यासिद्धत्वेन समाधायानंत
रं च एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यस्य कार्यं तत्र प्लुतस्य न प्राप्नोत्यप्लुतो प्रगृह्यस्यानुनासिक इतीति पुनराशंक्य एवं तर्हि किं
नु एतेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यथोद्देशसंज्ञापरिभाषं अत्र चासावसिद्धस्तस्यासिद्धत्वात्तत्कालो भ
वतीति परिहृतं भाष्यकृता तत्र चैके पठेन कार्यकालपक्षमाश्रित्याहेत्येवमपीति शंकाभाष्यमवतार्य यथोप
योद्देशपक्षाश्रयेणापरिहारभाष्यस्य तात्पर्यं वर्णितम् अनंतरं च कार्यं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञाप

तत्तद्वाक्यार्थबोधे

रिभाष्यस्य कार्यकालत्वमेव न्याय्यमित्याशंक्य नैष दोषः एतदनुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमभिसंधाय भवि
ष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते न तदा भवत्येवापपत्तो यथाश्रुतग्राहिमिति पत्रपेत्त र
ति समाहितम् तथा चैतत्केपठं ग्रंथपर्यालोचना पामहावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तमतिपत्तारं प्रत्येतत्पक्षस्य दु
ष्टत्वेपि यथाश्रुतग्राहिपत्तारं प्रति त्वयं पक्ष अयानेवन पूर्वोक्तदोषप्रशक्तिरित्यत आह तत्तद्वाक्यार्थबोधेति ॥
तथा चैतत्पक्षे यथोद्देशपक्षे संज्ञापरिभाषयोः स्वदेशे लब्धसंस्कारकवाक्यार्थबोधस्तदुत्तरं विधिप्रदेशे तत्तदु
पस्थित्या वाक्यैकवाक्यतायां तत्र वलब्धसंस्कारकवाक्यार्थबोधः कार्यकालपक्षे तु विनैव स्वदेशं वाक्यार्थं तत्र तत्रा
त्र विधिप्रदेशे तत्तदुपस्थितौ पदैकवाक्यतया अन्वये लब्धसंस्कारकवाक्यार्थबोध इति फलितम् ॥ ॥

एतच्च यथोद्देशपक्षतावच्छेदेन परिभाषाशेषषष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धं तत्र हि अस्य अत्रवपवषष्ठ्यादि।
षु संदेहः अथवा किंचिल्लिंगमासज्य वक्ष्यामीत्यर्थे लिंगात् षष्ठीस्थानेयोगा भवन्तीति न च तल्लिंगमवपवषष्ठ्यादिषु करि
ष्यते इति पक्षान्तरमाश्रितेन तत्र पद्येवं शास इदङ्हलोः शासिहो शासि इत्यहणं कर्तव्यं स्थानेयोगार्थे लिंगमासंक्ष्या
मीत्याशंक्य न कर्तव्यं पदेवादः परस्मादवपवषष्ठ्यर्थे प्रक्रान्तं एतत् दुनरवानद्वतं सत्स्थानेयोगार्थं भविष्यतीति च समाधा
यतद्दुतरं कथमिति चेत् अधिकारो नाम त्रिप्रकारकः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः।
सुप्रज्वलितः सर्ववेश्माभिज्वलयति अपरो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते चकारेण अपरोऽधिकारः
प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठत इत्युक्तम् तत्र प्रदीपस्य प्रभाद्वारा सर्वप्रकाशकत्ववदेतस्यापि।

ज्ञाने भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेणासंतुष्यप्पाश्नत्राहि इति।
पत्रपेत्तोपपन्न इति इदं देन्तत्रैकैयटः किंचित ॥ ॥ ॥

स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकत्वमित्याशयकः कश्चिदेकदेशस्थ इत्याद्यभिज्वलयतीत्यंतं भाष्यस्य पदद्वयस्वा
धारणेपनतस्मात्तदपेक्षिपदैकवाक्यतायाः अनीत्वा विरोधस्यास्पष्टत्वात् न चैतद्भाष्यादधिकारप्रक्रमात् अधिका
रविषयेतयासत्वेप्येतस्मात्परिभाषाविषये तथा कस्मिन्नप्युक्तत्वाद्विशेषापादानमयुक्तमिति वाच्यम् पारार्थ्य
सामान्येनैतस्यापि परिभाषात्वाभ्युपगमात् अत एव तत्रैवाधिकारो नामेति प्रतीकमुपादाय पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषा
प्यधिकार उच्यते इति तथा सति भाष्यविरोधस्यास्पष्टत्वात् न तथा परिभाषाग्रहणं युक्तमिति अरुच्या परिभाषाविष
येस्याभिप्रेतार्थमाह किंचित्त्वित्यादिना इमामेवारुचिं मनसि निधाय एवं त्रैकैयट इत्युक्तम् ॥ ॥

ननु यत्नद्वयेपि पदैकवाक्यतायां कार्य्यकालपक्षाद्यथोद्देशपक्षस्य न कश्चिद्विशेषः सिध्येत तथा सति निर्देशादिति
सूत्रस्य कार्य्यकालं संज्ञापरिभाषमिति संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयव्यवस्थापनं च परभाष्यं विरुध्यते त्यत आह नन्वत्रे

परिभाषाविषये तस्मिन्निन्यादिवाकार्थबोधे समभीतिर्देशादिकेनिपर्यालोचनायां सकलननविधुपस्थितौ सकलननसंस्कारायगुणभेदं परिकल्प्यैकवाक्यमेव नियमः कार्यकालपक्षे तत्रिपाद्यामनुपस्थितिरिति विशेषः एतदेवाभिप्रेत्याधिकरोनामत्रिप्रकारकः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति षष्ठी स्थाने इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्
अधिकारगणाद्वैनपारार्थ्यात्परिभाषाणुच्यते कश्चित्परिभाषारूप इति एकपदः दोपायथा प्रभाद्वारा सर्वं गृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धिजनन द्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति
तात्पर्यं एतच्च एकलद्वयसाधारणं भाष्यम् पक्षद्वयेपि प्रदेशैकवाक्यतापाइतः प्रतीतेः तत्रतावान्विशेषः य
थोद्देशे सर्वत्रविधिसूत्रबुद्धावात्मभेदं परिकल्प्यते रेकवाक्यता परिभाषाणां नदुक्तं किं तु नित्विति सूत्रे कैपटे य

तावानाविशेषेणैव पक्षद्वयस्थापनेपि न भाष्यविरोध इति भावः किंतु चेति सूत्रे वार्तिककृता तोपधार्थ निमित्तग्रहणस्य कर्तव्यतां चोदिता तन्नत्याख्यानाय अथवाकार्यकालमिति पक्षान्तरमाश्रित्य अथवापदेतन्प्रयोगे किंग्रहणं तदनवकाशं

प॰ रि॰ शे॰
टी॰
८
8

तस्यानवकाशत्वाद्गुणत्वहानिर्नभविष्यतइतिपुनः पक्षांतरमाश्रितंभाष्यकृता तत्रचअथवेतिप्रतीकमुपादायमाभू।
त्परिभाषातथापिप्रतिषेधाकांक्षायांयावंतोयादृशाः प्रतिषेद्धव्यास्तावंतिप्रतिषेधसूत्राणीतिप्रगतलक्षणयगुणेप्र
तिषेधे। अनवकाशप्रतिषेधोव्यवहितेपिप्रवर्ततइत्युक्ताअथवायथोद्देशपक्षाश्रयेणभाष्यं तथाहिप्रधानान्यात्मसं।
स्कारायसंनिधीयमानानिगुणभेदंप्रयुंजते यदेतस्मिन्निरुक्तमितिकैयटस्यपक्षांतरोक्तिः तदुक्त्वातत्प्रतीतिविरोध।
ध्वनयंतांस्तानुकूलयितुमाह तदुक्तमिति गुणभेदमिति परिभाषाभेदमित्यर्थः प्रतिप्रधानंगुणावृत्तिरितिन्या
यात् स्पष्टश्चायमर्थः तृतीयाध्यायस्यप्रथमेपादेदशापवित्रेणग्रहंसंमार्ष्टीतिसप्तमाधिकरणे तत्रहि सोम
प्रकरणेदशापवित्रेणेतिवाक्यंश्रुतम् दशापवित्रंवासःखंडः अत्रयः कश्चिद्ग्रहः शोधनीयः सर्वेवाग्रहास्तद।
र्थंसंशयश्चग्रहमित्येकत्वंविवक्षितमविवक्षितंवेति पशुनायजेतेत्यत्रउपादेयपशुगतैकत्ववदुद्देश्यग्रह
गतैकत्वस्यापिविवक्षितत्वेनएकएवग्रहः शोधनीयमितिप्राप्ते ग्रहमितिद्वितीययाग्रहस्योद्देश्यत्वेनप्रयोजनव
त्त्वेनाप्राधान्यप्रतीतेः संमार्गस्यचगुणत्वेप्रतिप्रधानंचगुणआवर्तनीयइतिन्यायेनयावंतोग्रहाः स
तितेसर्वेशोधनीयाः श्रूयमाणमपिग्रहमित्येकत्वमुद्देश्यगतत्वादविवक्षितमेव अन्यथाग्रहंसंमृज्या
त्तच्चैकमितिविधेयार्थभेदेनवाक्यभेदप्रसंगात् पशुनायजेतेत्यत्रतुप्रधानंयागंप्रतिपशोर्गुणभूतत्वा
त्पूर्वोक्तन्यायावसरइतिविधेयगतत्वाद्विवक्षितमेवतत्रवाक्यभेदस्तुविशिष्टविधानेनैवपरिहरणीयइ।
निराकाङ्क्षांतइतिस्थितम् ॥ ॥

८

यथोद्देशपक्षगतविशेषमुक्त्वा कार्यकालपक्षगतविशेषमाह। कार्यकालेति अत्रायं निष्कर्षः यथोद्देशे परिभाषाप्रद
शे एकवाक्यतया वाक्यार्थबोधे लक्ष्यसंस्कारकः स च विशेषग्राहिप्रतिपत्त्रपेक्षः कार्यकाले तु परिभाषाप्रदेशे विप्रतिषेध
यशास्त्रोपयोगिनित्याकांक्षत्वावाक्यार्थबोधे जाते अनंतरमाकांक्षावशाद्विधिप्रदेशे परिभाषोपस्थितौ एकवाक्यतया लक्ष्य
संस्कारकोनिराकांक्षत्वमेव वाक्यार्थबोधइति कैयटमतेत्वयं निष्कर्षः यथोद्देशे सत्ता परिभाषयोः स्वदेशे वाक्यार्थबोधो
त्तरं विधिप्रदेशे वा वैकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्यार्थबोधः यथाश्रुतग्राहि प्रतिपत्त्रपेक्षस्यायम् कार्यकाल
पक्षे तु विधिप्रदेश एव एकवाक्यतया वाक्यार्थबोधः विशेषग्राहिप्रतिपत्त्रपेक्षस्यायम् ननु तत्तद्विधिप्रदेशपरिभा

कार्यकालपक्षेन्तु ननु तद्विधिप्रदेशे परिभाषावृद्धैकवाक्यतेति

अत्रैकदेशस्थत्वेनेन ॥

षाबुद्ध्यैकवाक्यतापन्नां परिभाषाशास्त्राणां तत्तद्देशस्थत्वेन तस्मिन्निति तस्मादिति परिभाषयोः ङमो ह्रस्वादचीत्यादे
कशास्त्रैकवाक्यतयोभयोरप्येकदेशस्थत्वेन परत्वाभावात्परत्वादित्याशयको भयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो बलीयानि
ति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रस्थभाष्यं विरुध्येत किंच यथोद्देशपक्षे परिभाषाप्रदेशे विध्येकवाक्यतायास्त्वपि च
बहुवचने झल्येदित्युभयोरपि तस्मिन्निति एकपरिभाषैकवाक्यतयोभयोरपि परिभाषात्रैपेकदेशस्थत्वेन परत्वव्या।
घातात् रामेभ्य इत्यादौ चरितार्थस्य बहुवचने झल्येदित्यस्य तेन परत्वात्तस्यापि चेत्यस्य बाधाकरणेन रामेभ्य इत्यादीनाम
सिद्धिप्रसंगः स्यादित्यत आह॥ अत्रैकदेशस्थ इति ॥ ॥

प॰ रि॰ शे॰
टी॰
९

ननु क्ङितिचेति सूत्रेऽप्यवाकार्य्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षांतरे भाष्यकृता क्ङितिचेति निषेध सूत्रस्य कार्य्यकालपक्षाश्रयणं नदग्रिमग्रथवायदेत स्मिन्निति पक्षांतरपरं भाष्यमाभूत्परिभाषेत्यादिना व्याख्याय ग्रथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यमिति प्रकारांतरेण व्याख्यात्रा कैयटेन क्ङितिचेत्यस्य यथोद्देशपक्षाश्रयणबोधनं चेत्तुभयमप्ययुक्तं स्यात् तस्य निषेधसूत्रत्वेन परिभाषात्वस्यायुक्तत्वात् संज्ञापरिभाषयोरेव यथोद्देशकार्यकालपक्षाश्रयणस्य ईदूदेद्द्विवचनमिति सूत्रभाष्ये स्पष्टत्वात् तथा सति क्ङितिचेति सूत्रस्य भाष्यकैयटस्य स्वाभिप्रेतार्थं तदुक्तमित्यादिना स्वानुकूलीकरणात्वा

तत्र तत्र तत्तद्दुद्भावपि तत्तद्देशस्यत्वं वारयति यथा व्यवहर्तृणां कार्य्यार्थमनेकदेशगमनेऽपि न तद्देशीयत्वव्यवहारः किंत्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वन्निषेधवाक्यानामपि निषेध्यविशेषाकांक्षात्वाद्धि यैकवाक्यतयैवान्वय इति परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वेन व्यवहारः क्ङितिचेति सूत्रे भाष्ये तत्रैकवाक्यता ॥

श

मयुक्तमित्यत आह निषेधवाक्यानामपीति तथा च क्ङितिचेत्यस्य निषेधत्वेन परिभाषात्वाभावेऽपि तस्य परिभाषासादृश्येन परिभाषात्वमादाय त्रिभाष्यकैयपरिभाषे दुर्वेरस्यात्रय: तेयमपि नायुक्तमपीति भावः नन्वेकवाक्यत्वं च परस्पर भिन्नानां वाक्यानां ग्रन्यतराकांक्षापोभयाकांक्षया वैकतात्पर्य्यकत्वम् तच्च विधिनिषेधयोः परस्परविरुद्धार्थकत्वेनैकतात्पर्य्यकत्वाभावान्न संभवतीत्यत आह तत्रैकवाक्यतेति ॥ ॥

९

८

पर्युदासेति पर्युदासोप्येकवाक्यतासाधकस्तथा दशमाध्यायस्य अष्टमे पादे प्रथमाधिकरणे मीमांसके विचारितः
तत्र हि यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यत्र नञ् प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः पर्युदासार्थको वा। इत्यर्थसंशयस्य तत्र
इं करोति नासंबध्यते नुयाजपदेनचेति तत्रप्रधानान्वयलाभेसंभवति अप्रधानान्वयस्यायुक्तत्वात् करोत्यर्थस्य
प्रधानत्वेगतत्रैवाचायत्वात्प्रसज्यप्रतिषेधार्थकएव नञ् चैवंसति यजतिषु येयजामहं कयेतीति अनुयाजेषु सामान्यतः
प्राप्तस्यापि येयजामहकरणंस्यनानुयाजेष्विति निषेधेनतदंशेतद्वाक्यमप्रमाणंस्यात् तुभयोरपि वैयवाक्यत्वाविशेषा
त् अपामास्यकल्पयितुमयुक्तं मिति चेत्र विकल्पाभ्युपगमेनाप्युभयप्रामाण्यस्यात्तत्वेनारोषात् इति प्राप्ते विक।

पर्युदासन्यायेन ॥

ल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वेनान्याय्यत्वात् परस्परविरुद्धयोर्विधिनिषेधयोः समुच्चयस्यासंभवाच्चोभयाप्रामाण्यपरिहारार्थं त
त्परिहारायनञ्पदं अनुयाजपदेनैवान्वेति॥ तथासतिसपर्युदासार्थकएव तदुक्तंच पर्युदासःसविज्ञेयोयत्रोत्तरपदे
ननञ्जिति॥ तथासतिनञ् पदसमभिव्याहारेणअनुयाजपदस्य अनुयाजव्यतिरिक्तपरत्वेयजतिषुयेयजामहंकरोतीत्य
नेनैकवाक्यतयान् जभिन्नेषुयजतिषु येयजामहं कुर्यादिति वाक्यार्थो नोभयोरपि प्रामाण्यमक्षतमेवेति सिद्धान्तितम् ॥
तथाचात्रनञः पर्युदासार्थकत्वेनयजतिषुयेयजामहंकरोतिनानुयाजेष्वित्यनयोरेकवाक्यतातथाप्रकृतेपिनञः पर्युदा
सार्थकत्वेन ङ्किः ङित्त्रसार्वधातुकार्थं ईथास्त्वकयोः परतः इगन्तांगस्य गुणः इत्यादिरूपासार्वधातुकेति ङ्किः ङिच्चेत्यनयोः परस्प
॥ ॥ ॥ रविरुद्धार्थकत्वेप्येकवाक्यत्वात्सिध्यतीति भावः ॥ ॥

प॰ रि॰ टी॰
१०
10

ननुव्यस्तस्यापिनञः क्वचिदुपक्रमादिविषयेपर्युदासार्थकत्वमितिमीमांसकमर्यादा। तथापिसमस्तस्यनञः विनाप्र
माणंप्रधानान्वयलाभासंभवेन तत्रपर्युदासार्थकत्वस्यावश्यकत्वेपिअसमस्तस्यनञः प्रधानान्वयलाभेसंभवति
असतिवाधके प्रधानान्वयस्यायुक्तत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवाभ्युपगणीयं तथाचात्रोत्सर्गापवादन्यायेनवाध्यवाधक
भावाश्रयणेनप्रधानान्वयलाभस्यसंगतिभत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवयुक्तमाश्रयितुं अतएवपर्युदाससमासेन

प्रसज्यप्रतिषेधेपितेनसहवाक्यार्थवोधमात्रेदैकवाक्यताव्यवहारः ॥ ५

कवाक्यताश्रयणस्यायुक्तत्वाभिषेधस्यविध्येकवाक्यतयापरिभाषासादृश्येनपरिभाषात्वंकल्पयितुमशक्यत्वादस्मिन्मतआ
ह प्रसज्यप्रतिषेधेपीति तथाचप्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपदैकवाक्यताभावेपिनिषेधस्यनिषेध्याकांक्षायांनिषेधशास्त्राप
स्थितौवाक्यैकवाक्यतयैकवाक्यत्वव्यवहारस्यासत्वाभपरिभाषासादृश्येनपरिभाषात्वंकल्पयितुमयुक्तमितिभावः
॥ ॥ ५ ॥ ॥

१०

यद्यपियथाकार्यकालपक्षेपरिभाविषयेसाकांक्षविप्रतिषेधशास्त्रोपयोगिशास्त्रबोधस्यपरिभाषाप्रदेशएवोत्पत्ता
वनंतरंविधिप्रदेशेपितद्यस्मिन्यानियकांक्षमादेकवाक्यतयाबोधः तथासंज्ञाशास्त्रविषयेपिकार्यकालपक्षेन्याय
साम्यान्यायः तथापितस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यान्मतपक्षेपरिभाषाविषयेतथाभ्युपगमेपिसंज्ञाशास्त्रविषये
तथाभ्युपगमेप्रमाणानुपलब्धेः प्रकृतेचादसोमादितिसूत्रस्यभाष्यविरोधश्चाधिकश्चापद्येत। तत्रहिमात्प्रगृह्यस्यसं

संज्ञाशास्त्रस्यतुकार्यकालपक्षेनपृथग्वाक्यार्थबोधः किंतुप्रदेशवाक्येन
सहैव अतएवाणोःप्रगृह्यसंज्ञेतदेकवाक्यतापन्नादसोमादित्येतन्नप्रतिन
मुत्वायसिद्धं ॥

ज्ञायांनस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधइतिवार्तिकंमात्प्रगृह्यसंज्ञायांनस्यईत्वस्यऊत्वस्यचासिद्धत्वादयावेकादेशाःप्रा
प्नुवंतितेषांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ अमीअत्रअमीआसते॥ अमुअत्रअमूआसाते इतिसप्रयोजनंव्याख्याय ननुचप्रगृह्यसं
ज्ञावचनसामर्थ्यादयोनभविष्यंतीत्याशंक्य नेकार्यकालपक्षमाश्रित्यवचनाद्योर्हिसिद्धेनेदंवचनास्त्रयमस्ति अस्ति।
स्यादेतस्यवचनेप्रयोजनंकिंयत्सिद्धेप्रगृह्यसंज्ञाकार्यंतदर्थमेतत्स्यात् ॥ ॥ ॥

प·रि·
टी·
११

वचनेप्रयोजनं ग्रहणेऽप्रगृह्यस्याऽननुनासिक इतीत्यत्र कार्यकालपक्षे ऽदसोमादित्यस्याणो प्रगृह्यस्येत्यनेनैकवा
क्यतापन्नस्यापि तद्देशस्थत्वेन अदसो मेरित्येतत्कार्यस्य येतत्पातस्य पूर्वत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वत्र ग्रहणेन अ
ग्रहणे ऽसिद्धत्वस्यैवाभावात् अत्र इत्यादौ अप्रगृह्य इति पर्युदासार्थत्वेनैव चारितार्थ्यात् सामर्थ्याच्चापादीन्वाधि

तुमन्तस्य हने इति तद्धाशयः कार्यकालपक्षे परिभाषावत्त्वं तासां शास्त्रस्य स्वदेशे व्यथ्यग्वान्मार्थबोधेनुव्यवहर्तव्यापेनतस्य
तद्देशापत्त्यव्यवहाराभावात्सर्वैमेतदसमञ्जसं भवेत् इत्याभिप्रायेण परिभाषानां कार्यकालपक्षे मञ्ज्ञाशास्त्रस्य विशेष
माह ५

॥

नचैतद्भाष्यप्रामाण्यात्संज्ञाशास्त्रस्य तद्देशागमनेन तद्देशीयत्वाद्व्यवहारसत्त्वेपि सर्वपादसामर्थ्येन तत्त्वस्यापि ङलेभवतिरि
त्वात्तत्वाभावादसिद्धत्वस्यैवाभाव इत्ययुक्तमित्यत आह असिद्धत्वस्येति तत्त्वं हि कार्यार्थकार्यज्ञानमात्रं नत्वग्रे संभवोम
त्त्वप्रग्रहणो ग्रहस्यैत्वादिविधिप्रदेश एव। तद्देशस्य सवादसोमादित्यस्याददसो रिति सूत्रापेक्षया पूर्वग्रहणेन न ग्रहण
मितितत्वाभावादसिद्धस्यैवाभाव इति युक्तमेवेतिभावः पूर्वोक्तवत्प्रदेशवाक्यार्थबोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसंधानात्
विप्रतिषेधस्तत्र प्रवृत्तावपि विधिप्रदेशस्य परत्वमेव निमित्तमिति न संज्ञाशास्त्रस्य विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगि एव

असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया कार्यज्ञानोत्तरमेव प्रवृत्तिः कार्यज्ञानं च प्रदेशदेश ए
वेति तद्देशस्यासिद्धत्वात्पूर्वग्रहणेनाग्रहणात् एवं तद्बोधोत्तरमेव विरोध
प्रतीति तत्रत्यपरत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजम् ॥ ॥

एवाक्यार्थबोधः अत्र प्रमाणं च समनंतरशोक्ताददसोमादिति सूत्रस्य भाष्योत्तरभाष्यमेव प्रमाणं तत्र हि विप्रतिषेधाद्धेतिवा
र्तिकव्याख्यानावसरे नैष युक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधे परमिति तत्त्वनेपूर्वाच प्रगृह्यसंज्ञा परेहि आपाद परत्वादिये
पराप्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते इति समाधाय अनंतरसूत्रविपरिणामः कृतो भवतीति सूत्रविपर्यासाशंकायां एवं तर्हि परैव
प्रगृह्यसंज्ञा कथं कार्यकाले संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं दृष्टव्यं प्रगृह्यप्रकरणेत्तु पाश्चिपन मिदं भवत्यदसोमादि

१

ननुसंज्ञाशास्त्राणां पृथग्धात्वर्थबोधानभ्युपगमेनप्रदेशवाक्यैर्नैवैकवाक्यतापांकार्यकालपक्षेगमनदेशस्यत्वा
त्पद्याद्दिसंज्ञानामिष्टंबाध्यबाधकभावोनसिध्येत्तथाचराज्ञेस्यात्यादौनलोपःप्रातिपदिकांतस्येत्येतद्वाक्यैकवाक्य
तापन्नपदसंज्ञापेक्षपाअल्लोपोनस्येतरद्वाक्यैकवाक्यतापन्नभसंज्ञायामपरत्वनिरवकाशत्वयोरभावाद्बाध्यबाध
कभावानापत्यातदेकवाक्यतापन्नभसंज्ञायांनलोपेतिवाक्यैकवाक्यतापन्नपदसंज्ञापाः पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वात्सर्वत्र

अतएवकार्यकाल्पपक्षेअपादिभ्यःपरैवप्राग्दसेसंज्ञेत्येतदसोमादितिसूत्रभाष्येउक्तं
आकडारपधिकारास्यभपदसंज्ञाविषयेतुपर्योदेशपक्षएवतत्रपरत्वेनैवबाध्यबाध
कभावः पदादिपदानांतत्रज्ञानशक्तिग्रहेशेषवत्रिपाद्यामपिव्यवहारः

त्रिपाद्यामपितदनतरंतदेकवाक्यतापन्नपदसंज्ञापाःप्रवृत्तौबाधकाभावान्नलोपापत्तिरित्यतआह आकडाराधिकार
ति नचैवमपिपचिभ्यांत्वादिष्टसर्वनामभ्यामेस्मादीनामाकडारोपसंज्ञानांकार्यकालपक्षानभ्युपगत्रिपाद्यांप्रवृत्तिर्न।
स्यात्तथाचराज्ञभ्यां। मत्यादौनलोनलोपेक्तनेव्यपदसंज्ञायाभावान्नलोपानापत्तिरित्यतआह पदादिपदानामिति

नन्वाकडाराधिकारस्थमपदादिसंज्ञाविषयेयेपयोदेशयत्तस्यैवाअपरेणोत्र पायांवजानराणितिपहेणैवनिर्वाहेअनंतस्य
विकारेअंत्यसदेशस्येत्यस्याःपरिभाषायाः प्रयोजननिएकरणावसरेअनकारांतस्याल्लोपेप्रयोजनं ततएण तत्तोइति
तइत्यत्रापिप्राप्नोत्यनंत्यविकारेअंत्यसदेशस्यकार्यंभवतीतिनदीर्घोभवति एतद्वपिनास्तिप्रयोजनं अनाकारंविशेषणि
ष्यामः अनोघोकारइति एवमपिअनसाअनस्तइत्यत्रापिप्राप्नोति अनकारेणांगंविशेषयिष्यामः अनाअकारस्य अका
रांतस्यानोपोकारइति एवमपि अनस्वतणा अनलदणांइत्यत्रापिप्राप्नोति एवंतर्हिकार्यकालसंज्ञापरिभाषंयत्रकार्यंत

अतएवपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेपरिभाषाणामेवत्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशंक्यका
र्यकालपक्षेसमाहितमित्याहुः

तत्रोपस्थितंदृष्टव्यंभस्येतितत्रोपस्थितनरिदंनवस्तिपविभमित्यीति प्रयोजनोयथादनपूर्वकनिराकरणपरंभसंज्ञा
याःकार्यकालविषयकंष्यङःसंप्रसारणमितिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धेनेतिते चेत्र पूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्थभाष्यविरोधे
नतस्यएकदेशस्यक्तित्वेनाविषयादितिसूचयन् पदादिपरामांत्रिपाद्यामपिजातशक्तिपहेणैवनिर्वाहान् नतत्रकिंचि
त्कर्थंकार्यकालपक्षस्यप्रयोजनमस्तीत्यत्रैवप्रमाणंदर्शयति अतएवेति ॥ ॥ ॥ ॥

यथोद्देशांगीकारेपिजातशक्तिग्रहेणानिर्वाहिदेवेसर्थः इदंहितत्त्वंभाष्यं पदिसपादायांसमाध्याय्यांमयंपादोनोध्याय
ग्रसिद्धइत्युच्यतेपेरइहसप्तमीनिर्देशाःपंचमीर्निर्देशाः षष्ठीनिर्देशाश्चोच्यंतेतेप्यसिद्धाःस्युः तत्रकोदोषः फलेफले
ह्रस्वादंगगात्संयोगांतस्यलोपः इत्येतेषांनिर्देशानामसिद्धत्वानस्मिन्निति निर्दिष्टेपूर्वस्यतस्मादित्युत्तरस्यषष्ठी
स्थानेयोगा इत्येतोःपरिभाषानप्रकल्पेरन् नैषदोषः यद्यपीदंतत्रासिद्धंतथापि इहपिकेथंकार्यकालसंज्ञापरिभा

षंयत्राकार्यंतत्रैवावस्थितंद्रष्टव्यमिति पदिसंज्ञाविषयेनासान्निपायांप्रवृत्तेपेकार्यकालपक्षोभिमतस्त्वेते परि
भाषावतद्विषयेपिशंकासमाधानं चयतङ भयंचक्रव्यंस्यातदनुत्पन्नातद्विषयेतदर्थःकार्यकालपक्षोनावेति।
भाष्याभिमतम् अन्यथासंज्ञाविषयेपि शंकासमाधानतन्मन्त्वेविशिष्यतडक्केरसंगत्यापत्तेरतिभावः आद्गुरि
त्यस्यकेचित्प्रिमनेनाचयः

यथोद्देशपक्षस्य दुर्बलत्वं शंकां विघटयंस्तत्र प्रमाणमाह यथोद्देशपक्ष इति प्रथमपरिभाषार्थमुक्त्वा ह्यनी
पंचकमारभते कार्येण संस्कारायेति एकोपणचीत्यादिभिः शास्त्रैः स्वविधेयं यणादिरूपेण कार्येण स्वसंस्काराय
स्ववाक्यार्थबोधाय स्वप्रवृत्तिसमन्यंतादिरूपं यल्लिंगं तेन विहितानां तस्मिन्नित्यादिपरिभाषाणामाक्षेप इत्यर्थः एतेनो

यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये कार्यकालमित्यस्य च कार्येण का
लेन संनिधिः प्राप्यत इत्यर्थः कार्येण स्वसंस्काराय स्वप्रवृत्तिलिंगविहितप
रिभाषाणामाक्षेप इति यावत् अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये त्रिपाद्या असि
द्धत्वात्तत्रैव सपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषाणामप्रवृत्तिमाशंक्य यथोद्देशं तत्रासि
द्धत्वेहमित्युक्तानां तासां सिद्धिरित्यभिप्रायकेपि कथमिति प्रश्ने कार्यकालं सं।
सिद्ध ज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम्

भयोरेवेनत्वात्तत्र परिभाषायाः कथं सान्निध्यप्राप्तिः कुतो न सर्वत्र सर्वासां तदापत्तिः असिद्धे च कथं तासामुपस्थितिः इत्या
क्षेपत्रयमपि समाहितं वेदितव्यम् आरोपिताकांक्षैव दोषत्रयस्य निरस्तत्वात् अचेतनत्वेपि आरोपिताकांक्षैव स्वप्रवृत्तिलिंग
विहितपरिभाषाणामाक्षेप इत्यत्र प्रमाणमाह अत एवेति कार्येण परिभाषोपस्थापनादेवेत्यर्थः एतेन कथमसिद्धे तदु
पस्थितिरिति तृतीयदोषोद्धारोपि स्पष्टीकृतो विदितव्यः पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थभाष्यानुपूर्वी तु प्रागुक्ता स्मर्तव्या ॥ ॥

नन्विकोगुणवृद्धीतिगुणभाष्येनतच्छेषतदपवादपक्षतदुभयपक्षाणामादरेणान्यदेवेदंपरिभाषान्तरमसंबद्धमनया
परिभाषयापरिभाषान्तरमितिचमत्वाक्रोष्टीयाःपठन्तिनियमादिकोगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेनेतीतिक्रोष्टीयम
नावलम्बनेनपक्षान्तरावलम्बनावसरेऽग्रेगत्वानैषयुक्तोविप्रतिषेधःऽप्रतिषेधेपरमित्युच्यतेऽपूर्वप्राप्त्ययोगःप
रोनियमइत्याशंकितम् अनन्तरेचपरेचपरशब्दस्येष्टवाचकत्वमादायसमाहितमित्यन्यदेतत् परंतुतत्रनैषयु

नचकार्यकालपक्षेङमोह्रस्वादित्यादौतस्मादित्युत्तरस्यतस्मिन्निति परिभाषाद्वयोपस्थितौपरत्वादुभयपत्ति
ई शेषंचमिनिर्देशोबलीयानितितस्मिन्नितिसूत्रभाष्यासंगतिरुभयोरेकदेशस्थत्वेनपरत्वादित्यस्यासं
गत्यापत्तेःस्पष्टंचेदमिकोगुणइतिकैयटेइतिवाच्यम् विप्रतिषेधइतिसूत्रेऽष्टाध्यायीपाठक्रमपरत्वस्या
श्रयेणादोषात् नहिकार्यकालपक्षेऽप्येतावतानदर्पेनपक्षद्वयेपिप्रदेशेषुस्वबुद्धिजननेनाविशेषात्
नहितत्पक्षेप्याचेतनस्यशास्त्रस्यस्वदेशंविहायतद्देशगमनंसंभवतिनाप्यसदादिवद्बुद्धिजननेनस्वदेश
त्यागोभवति अतएवभाष्येएकदेशस्यैवसर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तम् ॥ ॥

कइतिप्रतीकमुपादायेष्टसिद्धयेइत्यर्थःयथोद्देशपक्षेपरिभाषयोःपौर्वापर्येणतुकार्यकालतायामितिकैयटः
एतत्कैयटानुरोधेनकार्यकालपक्षेतस्मिन्नितिभाष्यासंगतिमाशंकते नचेति अष्टाध्यायीपाठक्रमपरत्वमादा
यासंगतिंपरिहरति विप्रतिषेधसूत्रइति तदेवोपपादयति नहीति कैयटस्यैवपूर्वापरविरोधंदर्शयितुमाह
अतएवेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्विको गुणवृद्धी इति सूत्रस्य कैयटस्य का गतिरित्यत आह इको गुणेति तस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् स्वग्रंथ
विरोधाच्चेति भावः स्वग्रंथस्य अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति अहोस्वित्परस्येति उभयनिर्देशे विप्र
तिषेधात् पंचमीनिर्देशो भविष्यतीति तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यं तत्र विप्रतिषेधादिति प्रतीकमुपादाय सूत्रपाठापेक्ष
या परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थ इति कैयटग्रंथः तथा चात्रैवं फलति तस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्य कैयटानुरोधेन कार्य

अत एव तस्मिन्निति सूत्रे कैयटः सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति इको गुणवृद्धी इति सू।
त्रस्य कैयटस्तु चिंत्य एव अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूपैकदेशस्थत्वेन क्वापि पर।
त्वं न स्यात् किंच क्ङिति चेति सूत्रस्य कैयटरीत्या विधिसूत्राणां यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशे सन्नि
धानेन तेषां परत्वं व्याहन्येत एवं च वृत्तेभ्य इत्यत्रापि चेत्यतः परत्वाद्गुरुवक्ते फलेदिति एतादृग्धि
ये तत्फलम् ॥

कार्यकालपक्षे परिभाषाविषये अष्टाध्यायीपाठक्रमेण परत्वस्यैवाश्रयणम् आकडाराधिकारबहिर्भूतसंज्ञाविषयेऽप्यप
रैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसो मादिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् देशक्रमेण परत्वस्यैवाश्रयणमिति न संज्ञापरिभाषयोर्वैलक्षण्यम्
परैव प्रगृह्यसंज्ञेति त्वदसो मादिति सूत्रे भाष्ये संज्ञापदेन तत्कार्यप्रकृतिभाव एवोच्यते अग्रे आशयानभिज्ञस्य प्रश्नः
कथमिति एकदेशिन उत्तरे कार्यकालमिति न तद्भाष्यविरोधः एवं च परिभाषावत्संज्ञाशास्त्रस्यापि त्व ॥ ॥

प.रि.शे.
टी.
१५
15

देशेवाकार्यबोधोऽस्त्येव लक्ष्यसंस्कारकत्वमपितुल्यमेव अतएवैतावदंशस्यदुष्टत्वसूचनायैवकेचिदित्युक्तम्।
अन्यथानदन्यस्यसर्वस्यसिद्धान्तत्वेनपरेत्वित्येववक्तव्यंस्यादित्याहुः इत्यकान्तदेतन्थानपन्नाहालमित्यवतारितंचते
रेवाकेचित्विदंनपरिसहन्ते तथाहि एकदेशीभाष्यविरोधपरिहारार्थमदसोमादितिसूत्रस्ययथाश्रुतभाष्यस्य अ
न्यथाव्याख्यानमनुचितम् तस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्यस्यपरिभाषाविषयत्वम् अदसोमादितिसूत्रस्यभाष्यस्यसंज्ञावि
षयत्वमितिविशेषविषयत्वान्नकश्चिद्विरोधः नचैवंतत्कार्यकालत्वात्परिभाषयोःपौर्वापर्याभावात्कथं।
विप्रतिषेधोऽतआह सूत्रपाठेतिति सूत्रपाठापेक्षयापरत्वस्यव्यवस्थापकत्वमितिकैयटग्रंथमवतार्य अत
एवाग्रेङमोह्रस्वादितित्रिपादिकमुदाहरणंसंगच्छत इतितस्मिन्नितिसूत्रस्यविवरणविरोधःस्यादितिवाच्यं
उभयनिर्देशेपंचमीनिर्देशोबलीयानितिपरिभाषाव्याख्यानपर अचीतिसप्तमीनिर्देशस्यमत्रङ्च इत्यत्र
चारितार्थ्यात् पंचमीनिर्देशोनवकाश इतिमूलग्रंथविरोधेनतस्मिन्नितिसूत्रस्यविभक्तिविशेषनिर्दे।
शस्यानवकाशत्वादयुक्तोयंविप्रतिषेधइतिभाष्यविरोधेनचतदुक्तेः सर्वत्रैवात्रकृतसमर्थ्यासप्तमी अकृ
तसामर्थ्यापंचमीतिकृत्वापंचमीनिर्देशोभविष्यतीतिभाष्यव्याख्यापरभाष्यस्यवत्वात्स्वार्थएवभविष्यती।
ति विवरणविरोधेनचतद्विवरणस्यप्राचिनमतानुसारित्वकलनेनविरोधाभावात्किंच अदसोमादि।

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिसूत्रस्थमेवैवप्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यस्यलक्षणयायातादेशार्थकल्पनेनप्रकृतिभावस्यपरत्वेपिप्रगृह्यसंज्ञापा:
यादिभि: परत्वाद्बाधितत्वेनतदंतरेणतदप्राप्तेश्चेत्याहु: अन्येत्वाहु: विशेषाविषयत्वान्नविरोधइत्ययुक्तम् न
हिपरिभाषाविषयकृतस्यविचारस्यतुल्यन्यायादत्रापिप्रसंग: सन्निवार्यतेतस्मात्तद्विषयकृतविचारस्यतुल्यन्या
यात्संज्ञास्वपिप्रसरइत्येव अन्यथाग्दहंसंमार्ष्टीत्यत्र वैदिकविषयेप्रवृत्त: प्रति प्रधानंगुणाहृतिरितिन्यायोलौ
किकविषयेनावतीर्येत विशेषविषयत्वस्य तत्राप्यविशिष्टत्वात् किंच अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यादि
स वैदिकविषयेषुप्रवृत्तेस्तथैवान्यत्राप्यवतरणंनभवेत् तस्मात्तुल्ययुक्त्यास्वविषयायान्यत्रापिप्रसक्तेस्तस्यविचा
रस्यस्वविषयमात्रसंकोचेकिंचित्प्रमाणंवाच्यम् असतिप्रमाणेसंकोचकल्पनस्याकिंचित्करत्वात् ननु
परेवप्रगृह्यसंज्ञेत्यदसोमादितिसूत्रस्यभाष्यमेवप्रमाणमितिचेन्न प्रगृह्यसंज्ञापदस्यतत्कार्यपर
त्वेलक्षणयैवोपपत्तौसामान्यत: प्रवृत्तस्यन्यायस्यस्वविषयमात्रेसंकोचकल्पनस्यायुक्तत्वा
त् यत्तु तस्मिन्नितिसूत्रेभाष्येङमोह्रस्वादचीत्यादौ विभक्तिविशेषनिर्दे
शस्यानवकाशत्वाद्युक्तोयंविप्रतिषेधइत्यग्रिमभाष्ये
॥ ॥ ङमुडपनिर्देशोविप्रतिषेधात्पंचमीनिर्देशइत्यस्य ॥ ॥ ॥

प.रि.शे.
टी.
१६
16

विप्रतिषेधे परत्वात्पंचम्याः प्राबल्यप्रतिपादकत्वेन अष्टाध्यायीपादव्यक्तन परत्वव्यवस्थापकस्य एकदेशयुक्ति-
त्वात् इति तदपि न यत्र ङमो ह्रस्वादचीत्यादौ पंचम्या अनवकाशत्वेन तदंशे न तथा सत्वेपि ङसिङ्योरित्यादौ उभयोरन-
वकाशत्वस्थले आमि सर्वनाम्न इत्यादौ चोभयोरवकाशस्थले न तथा कल्पनस्य प्रमाणपराहतत्वात् स्पष्टं चैतदुपरि-
ष्टादुभयनिर्देश इति परिभाषायां मूल एव यत्तु प्रगृह्यसंज्ञापदस्य तत्कार्यलक्षणायां प्रकृतिभावस्य परत्वेपि अ-
यादिभिः प्रगृह्यसंज्ञाबाधो भविष्यत्येवेति तच्चापि न युक्तम् कुत्रचित्प्रमाणसद्भावे सति संभवे विप्रतिषे‥धस्य
युक्तत्वेपि तदभावे युगपदसंभवविप्रतिषेध इत्यस्याचः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यप्रमाणकस्याभ्युपगमे अ-
यादिभिः प्रगृह्यसंज्ञाबाधस्यायुक्तत्वात् प्रत्युतानिमित्तानपेक्षत्वेनांतरंगत्वात्प्रगृह्यसंज्ञयैवायादीनां बाधः
तथा सत्ययादीनां प्रकृतिभावस्य च प्राप्तौ परत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाकार्यप्रकृतिभाव एवेत्याशयेनोक्तम् भाष्यकृ-
ता परात्प्रगृह्यसंज्ञेति प्रगृह्यसंज्ञाकार्यमिति तदर्थः तस्मात्भाष्योक्तस्य प्रगृह्यसंज्ञापदस्य लक्षणयान्यार्थप-
रत्वेन किंचिदवद्यमिति दिक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥

संज्ञाप्रसंगात्तद्विशेषभूतइत्संज्ञायाः उपस्थितौ तस्याः शास्त्रमूलत्वात्तच्छास्त्रस्यादावुल्लेखएव तद्विषयकपरि
भाषाद्वयस्याप्यादावुल्लेखः कर्तव्यइति वक्तुं प्राचीनानुक्तत्वात्तद्ग्रन्थेऽनुक्तांच दर्शयितुं प्रसंगतिपूर्वकमनेकांताअनुवं
धाइतिपरिभाषामवतारयितुमाह इत्संज्ञकाइति अनुबंधत्वंच इत्संज्ञाप्रयुक्तस्वलोपतदन्यकार्यजनकतावच्छेद।
कधर्मवत्त्वम् जनपदेलवितिजप्यमानप्रत्ययस्यानुबंधत्ववारणायेत्संज्ञेति उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञेति मतेउ।
च्चारणार्थस्यानुबंधत्ववारणायतदन्येति तदन्यकार्यत्वंलोपरूपाभावभिन्नत्वेसति उच्चार्यमाणाधिकरणीधिकर

इत्संज्ञकानुबंधास्तेष्ववयवावयवत्वसंदेहेऽप्याह अनेकांताअनुबंधाइति अनेकांताअनवयवाइत्य
र्थः पोऽस्त्ववयवः स कदाचित्तत्रोपलभ्यतएव अयंतुनतथातदर्थभूतेविधेयेपकदाप्यदर्शनात् शि
शिकिदित्यादौसमीपेऽवयवत्वारोपेणसमासोबोध्यः ११ ॥

णीपलत्वासंपादकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् तेनतत्रस्वलोपातिरिक्तोच्चारणरूपप्रयोजनसत्वेपिननत्वदोषः न
न्वनुबंधानामनेकांतत्वेअनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्य संयोगाच्छिदिदित्यादिसूत्रघटकशितशिकिदादिपदेबहुव्रीहिरनुप
पत्तिः स्यात् शइत्यस्यकइत्यस्यैवावयवषष्ठ्यर्थाघटनात् प्रकृते अवयवत्वसंबंधादितिरिक्तसंबंधस्यषष्ठ्यर्थ
त्वासंभवाच्चघ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेतिसूत्रेशकारप्रश्लेषस्यानुपपन्नत्वाः स्यादित्यतआह शिकिदित्यादावित्ति
तस्यावयवत्वाभावेपितत्समीपवर्तिनितस्मिन् तत्सादृश्येनावयवत्वारोपमादाय अवयवत्वसंबंधस्यैवषष्ठ्यर्थ

सत्संभवात्तत्र बहुव्रीहेरनुपपत्तिरिति भावः

प. सि. शे.
टी.
१०
११

नन्वेवमपि गिरादित्यादावपि तथासत्वेन कुन्ठ्कण्ठ कठेत्यादौ णकारस्य ककारतद्भपसमीपवर्तित्वसंभवाच्च।
वत्क प्रत्ययस्यापि णित्वेन अरभ्यक इत्यत्र हो आर्धपक इत्यनिष्टमापद्येतेत्यत आह वुञ्छणकठादाविति व्याख्या।
नत इति प्रत्येकवाक्यरूपव्याख्यानादित्यर्थः एतच्च ज्ञापकस्याप्युपलक्षणमिति बोध्यम् ज्ञापकं चात्र प्रमाणेद्व
यसच् दघ्नञ्मात्रच इत्यत्र द्वयसजिति चित्त्वेनैव दघ्नचश्चित्त्वे सिद्धे दघ्नचश्चित्करणमेव नन्वेवमपि हलंत्यमि

वुञ्छणकठेत्यादौ णित्वप्रयुक्तं कार्यं पूर्वस्यैवेत्यादिव्याख्यानतो निर्णीयम् हल
न्त्यमित्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः ॥ ॥ ॥

त्यत्र अंत्यशब्दस्य अवयववाचकत्वेन अनेकांतत्वपक्षे अइउण् इत्यादौ णादीनामंत्यावयवत्वाभावात् ह
लंत्यमितीत्संज्ञानापत्तिरित्यत आह हलंत्यमित्यत्रेति स्पष्टं चेदं दाप्रतिषेधे दैप्यनेजंतत्वादिति वार्तिके दाधाघ्वि
निसूत्रे भाष्ये तत्र हि दाप्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति अवदातं मुखम् ननु चात्वे कृते भविष्यति नत्वेवं न
प्राप्नोति किं कारणम् अनेजंतत्वात् सिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वात् सिद्धमेतत् कथमनुबंधस्यानेकांतत्वात्

१०

ननु नस्य लोप इति सूत्रे भाष्ये अव्ययस्यानुबंधस्यासंज्ञने किं सत्यैकांतो भवतीत्याहोस्विदनेकांत इति शंसय्य एकांत
त्वेनोपलब्धा एकांते इत्याकुतस्तत्रोपलब्धेः तत्रस्थो यस्मादुपलभ्यते न यथा वृत्तस्याशाखावृन्दे कांत उपलभ्यंत इति सो
पपत्तिकैकांतपक्षेव लंबितेन तत्रासन्नपसर्वादेशादा प्रतिषेधे एत्यग्निर्देशो नाकारांतत्वादिति अन्तन्नपविधौ कर्मण्यपशिष्या
दौ दिव उदीत्यादौ सर्वादेशो अदाविनिदा प्रतिषेधे एपङ्ग्दि·र्देशस्य कर्तव्यतायां चोदितायां मस्तनसैनेकांत इति पक्षो वलंबितः
तत्रापि यद्यनेकांतः विशेषानस्थित्यातोहूषमज्ञाव्यएवंतर इति च परिहृते तत्राप्यनंतर इति चेत्पूर्वपरयोरित्यनंतं प्राप्नोति वु
ण इति दोषमाशंक्य व्यवसितपाठादिना समाधायानंतरमुभयमिदमनुबंधेष्वेकमेकांता अनेकांत इति किमत्र न्याय्यम् ए

वस्तुत एकांतत्वेव न्याय्यम् शास्त्रेतत्रोपलंभादन्यत्रानुपलंभाच्च ॥ ॥

कांत इत्येव न्याय्यम् कुतः एतदत्र हि हेतुर्व्यवदिष्ट इत्युक्ताभगवता भाष्यकृता एकांतपक्ष एव सिद्धांतितः अनेकांतानुबंधर
तिपक्षस्तु लक्षणादित्रपदोषदुष्टत्वेन जघन्यत्वात् परित्यक्तः अस्मिन्पक्षे तत्रासन्नपेतियानि दूषणान्युद्भावितानि तानि एतत्संम
नंतरं भाष्यकृता निराकृतानि तथा च प्रथमदूषणस्य निराकरणं तु नानुबंधकृतमसारूप्यमिति कृतं द्वितीयस्य नानुबंधकृ
तमनेकाल्त्वमिति तीयस्य तु नानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति तद्ज्ञापकं च तत्रैव भाष्यकृता स्पष्टीकृतम् उपरिष्टा–न्नोपि
स्पष्टीभविष्यति एवं सति एकांतपक्षस्य भाष्यपरिगृहीतत्वात्स एवाश्रयितुं युक्तः इतरस्य तु परिगृहीतत्वान्नोपदे
शात्वमित्याह वस्तुतस्त्विति एवोक्तेस्त्वेकदेशीयमतावलंबनेनेति भावः ॥ ॥ ॥

अनवयवोह्यीति घटेह्युपलभ्यमानः काकादियेन संबंधेन संबंधेनोपलभ्यते ततऊनोपि घटस्य रक्तादिषु गतानां संयो
गसंबंधेनैवोपलब्धिरिष्यतः काकादेः घटरक्ताद्यनवयवत्वं यथा तथा नानुबंधानामनवयवत्वे तेषामनेकाधिकरणे
एकजातीयसंबंधेनोपलभ्यमानत्वात् अपि त्वयवत्वं सत्त्वे स्वघटितसमुदायान्यादिवृत्तित्वसंबंधेन लक्ष्ये स्व
घटितसमुदायो यथा एकत्वसंबंधे स्वप्रतियोगिकाभावत्वसंबंधेन वोपलभ्यमानत्वादिति भावः नचलोपेन ल

अनवयवो हि काकादिरेकजातीयकसंबंधेन घटरक्तादिषूपलभ्यते नैवायम् एवंवद्
व्रीहिरपि न्यायत एव संपन्नः अन्यथादे लक्षणाचन किंचानवयवत्वेन शक घन्यपा
दौ काकादेरित्वानापत्तिः २ अन्ययादित्वाभावात् दण्डस्य स्वकारस्यार्थतापत्तेश्च इदं च न
स्यलोप इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तत्रस्थ एकैकोऽनाअनुबंधा इत्येवं व्याख्यमिति दिक्

भ्यमानस्यानुबंधस्य तत्रासत्वात् कथमुपलब्धिविषयत्वमिति वाच्यम् लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानविषयताभा
वे घटाभाववद्भूतलमित्यत्र भूतलवृत्त्यभावावच्छेदेनाप्रकारतया भासमानस्य घटस्यालौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञान
विषयत्ववत्त्वस्य तद्विषयत्वे बाधकाभावात् ॥ ॥ ॥ ॥

तस्यलोपइति सूत्रेभाष्ये एकांतत्वपक्षेनत्रासत्त्वपसर्वादेशप्रतिषेधेष्टघ्यङ्गि:देशोनाकारांतत्वात्त्रासत्त्वपविशेषोभ
वतिकर्मण्यण्‌ आतोनुपसर्गेक इतिकविषयेऽण्णपिप्राप्नोतिसर्वादेशेचदोषोभवतिदिव औत्सर्वादेशः प्राप्नोतिदा
प्रतिषेधेष्टघ्यङ्गि:देशःकर्तव्यःअदाप्दैपावितिवक्तव्यम्॥ किंपुनःकारणंनसिध्यतिअनाकारांतत्वान्नचानुचात्वे
भविष्यति तद्दरात्वंनप्राप्नोति किंकारणमेनेजंतत्वादितितत्रासत्त्वपेतिवार्त्तिककृताना — व्याचभाष्यकृतापका

नन्वेकांतत्वेनेकालत्वादेवेशादीनांसर्वादेशत्वसिध्यानेकालस्त्रेशिदग्रहणंव्य
मतान्त्रा र्थेह नैनुबंधकृतमनेकालत्वं शिद्ग्रहणमेवतद्ज्ञापकम्‌ तेनाचेणस्त
इत्यादेर्नसर्वादेशत्वम्‌ ॥

तपक्षसिद्धांतकरणात्पूर्वदूषणमुद्भावितम्‌ तदुद्धारस्तुभाष्यकृतातदनंतरमेवस्पष्टीकृत इति एकांतपक्षस्य
दोषदुष्टत्वंनाशंकनीयमितिदर्शयितुंक्रमेणभाष्योक्तमेवोद्धारंप्रकटयन्‌ संगति माह नन्विति ज्ञापनफलमा
॥ ॥ ह तेनेति ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वेवंसतिलुटः प्रथमस्यडारौरसइतिविहितानांडादेशानांसर्वादेशत्वानापत्तिरितआह डादिविषयेत्विति ननुजस
शीइतिसूत्रेनचार्वर्णाइत्यत्रअनबंधत्वपोग्यक्तनकालत्वंनेतिपरिभाषार्थसंस्कृत्यक्तैनेवसिद्धांतित्वात् अनेनैवआनु
पूर्व्यासिद्धमितिकथममभुक्तम् स्वयुक्तास्वस्यविरोधात् अन्यथातत्रत्यसिद्धानासंगत्यापत्तेरितिचेन्नमूलहृदन्तु

उदिविषयेत्तसर्वादेशत्वंविनानवंधत्वस्यैवाभावेनानुपूर्व्यात्सिद्धं नन्वेवमपिअवदातं
मुरवमित्यत्रयलोपोनरमानेदाविनिद्रुसंज्ञाप्रतिषेधोनस्यात् दैपः पकारस्यत्वेनेजंत
त्वादात्वाप्राप्त्यापलोनरपकाराभावेनास्यत्तद्भावादित्यतआह नानुबंधक्तनमनेजं
तत्वम् उदीचांमाङि॰तिनिर्देशोस्याज्ञापकः आदेच उपदेशइतिसूत्रेणोपदिश्यमाना
सैजंतस्यात्वंक्रियतेङ॰कारस्तत्वेपजंतत्वाभावादात्वाप्राप्तेरलस्यासंगतिः ॥

होधित्वेनैनग्रंथस्यविरोधाभावात् नन्वेवमपिडादीनामनेकाल्त्वाभावेनसर्वादेशत्वमनुपपन्नंस्यादितिवा।
च्यं प्रसंगेणैणाप्यनेकत्वमादायसर्वदेशत्वसिद्धावनुपापत्तेरभावात् अतएवस्वस्यानभिमतत्वसूचयेव डादि
विषयेत्विनितुशब्दः मभुक्ता इदानींसर्वादेशेहृ—णं परिहृत्यादाप्रतिषेधेदूषणंपरिहरन्नेपरिभाषांतरमारय
त्वाहा नन्वेवमिति ॥ ॥ ॥ ॥

असामवस्थायामिति अनुबन्धलोपे कृते एव धातुसंज्ञा न तु ततः प्रागिति तथा तु लोप इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्ट
त्वात्सानुबन्धे हि धातुत्वाभावोपि तिङ्गविकलमेतत् तथा च आदेच उपदेशेऽशितीति ग्लात्वाप्राप्तिः तत्रैकाङ्गवैकल्य
तुमाङि तिनिर्देशेन त्वानुबन्धकृतमनैजन्तत्वमिति निवार्यते अवशिष्टं तत्त्ववारयितुं वार्यते तच्च नान्तरप्रसंगात् सूच
पितस्मिन्फलांसराभावाच्च तदनिवारणे च निवारितमप्ययुक्तं भवेदित्याशयेनाशङ्कते नचेति आदेच इति सूत्रे लि।
टि धातोरनभ्यासस्येति सूत्रात् प्रकृतस्य धातोरित्यस्यानुवृत्तेरप्युपगमात् मेङ् इत्यस्य धात्वङ्गविकलत्वाभावात् ननु प्र

नचास्यामवस्थायां तस्य धातुत्वाभावात्कथमात्वम् तत्र धातो
रित्यस्यानिवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः

कृतस्य धातोरित्यस्यानुवृत्तावेजन्तधातुमात्रस्यात्वादेशप्रसक्तौ गोभ्यां नौभ्यां ग्लौकिनाऽरे इत्यादीनामात्वादेशाप्रवृत्ति।
रित्यत आह उपदेशेत्रेति आदेच इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे इति भावः तत्र हि उपदेशे इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तेन यत्स्योपदिश्य
मानत्वं नतु तत्स्वयस्येत्यर्थः कर्मव्युत्पत्त्योपदेशपदेन आद्योच्चारणविषय उच्यते तेन ग्लौकिनै इत्यादौ न दोषः समु
दायस्योपदिश्यमानत्वे न तु तदवयवस्य तदुपदेशेनान्यपर्याभवात् उपदेशे किं गोभ्याम् उद्देशस्य प्रातिपदिकानां
नोपदेशः उणादीनामव्युत्पत्तेश्च ॥ ॥ ॥ ॥

प॰रि॰शे॰
टी॰
२८

ऊरित्यादीनामुपदिश्यमानेजंतत्वमितिनवाच्यम् तादृशऋत्रायेणधातोरेवेत्यतोधातोरित्युक्तमित्युक्तभम् प्रा
येणोपदिश्यमानेजंतात्सु धातोरेव आपातीत्यतोमूलेधातोरित्युक्तं प्रकृतनधातोरित्यस्यानुवृत्तौनतात्पर्यम् ढौकि
तागौभ्यामित्यादावात्वंवारणमप्येतावनैवभविष्यतिनदाशपः अतएवमाङि॰तिनिर्देशस्सानुबंधकृत न
मनेजंतत्वमित्यर्थयुक्तंभवति अन्यथाधातोरित्यनुवृत्तावनुवंधस्याजोपोन्तरतद्धिनिर्मुक्तस्यैवनधातुलोपऋ
तिसूत्रस्थभाष्योक्तधातुत्वेनउदीचांमाङो इत्यादौआत्वानापत्यातदयुक्तंस्यात् नचऊरेव प्रकृतीनामुपदेशो
पजंतत्वादात्वयाहृतयेधातोरित्यावश्यकमितिवाच्यम् शितिनेत्युक्तत्वाछित्यपरत्वयोग्यस्यैवैजंतस्य
ग्रहणेनादोषात् इदमपिसर्वंतत्रैवस्पष्टमितिवो—व्यम् तस्माद्धातोरित्यस्यनिवृत्तावपिनदूषणं अस्ति।
जोरनार्षयोरितिसूत्रेभाष्यकैयटयोर——स्पष्टंचेदंद्रष्टव्यम् तत्रहिष्यङि॰त्यादेशोवाप्रत्ययोवेतिविचारप्रसं।
गेप्रत्ययवादिनीङि॰त्मात्रानुवंधस्वीकारेणपङः संप्रसारणमितिन्यासेभ्युपगते आदेशवादिना ल्यपेत्यत्र।
संप्रसारणमाशंक्यतेनचव्यवधानेनेतीतिवारितेपिलिटैधातोरित्यानोधातोरित्यनुवृत्त्यायङ॰तस्यधातोः प
तिपत्रयोरित्यर्थाभ्युपगमेनपुनरादेशवादिनादोषः आशंकितः धातोग्रहणंनानुवर्ततेनास्यतिप्रसं।
गइत्याशयेनधातुग्रहणस्यरह ॥ ॥

२०

स्यात्तंनास्तीतिकृत्वाएवनिश्चयः क्रियतेइतिप्रत्ययवादिनानिराकृतेचअनंतरं चावक्ष्यमाणार्थंधातुग्रहणंक

र्तव्यम् इहमाभूत् गोभ्यांगोभ्यः नौभ्यांनौभिरिरित्यादेशवादिनाचोदितम् प्रत्ययवादिनाच आर्थार्थ

यदिकर्तव्यं तत्रैवनत्करिष्यते उपदेशेपदेजंतंतस्यचेदात्वमिष्यते उदेशेरूढिशब्दानांतेनगोर्नभविष्यति।

एवंतर्हिउपदेश इत्युच्यते उदेशश्चप्रातिपदिकानांनोपदेशः इतिपरिहृतम् तत्रा—र्थमितिप्रतीकमु

पादायएतत्प्रयोजनार्थंव्याख्यानमित्यर्थः उपदेश शब्देनशास्त्रमुच्यते तेनशास्त्रेपठितायेएजंतास्तेषामा

त्वं विधीयते प्रातिपदिकानितुनप्रतिपादशास्त्रेपठितानि किंतर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेणसा

धुत्वेनप्रतिपादितानि ॥

॥ ॥ ॥ ॥

प·दी·शे
टी·
२१

५१

ननुनोङ्गरचष्टन् गोमयवः इत्यादावुपदेशेपानिप्रातिपदिकानिपठितानि तेषामात्वप्रसंगः एवंतर्हिगोतो
णोदिति णित्वातिदेशाज्ज्ञापकात्तेषामात्वाभावः अहि आत्वेगोशब्दस्यकृते णित्वस्यास्ति प्रयोजनम् एवंत
र्ह्यन्यपदत्तोपिनिर्दोष इतिकैयटः तथाचैतद्भाष्यके टाटाभ्यांधातोरित्यस्यानुवृत्तौनप्रयोजनम् नाप्यननुवृ
त्तौदूषणमितिनाद्यानुवर्तत इति सिद्धंभवति। एवंस्पृष्टस्यपष्टटीका दाप्प्रतिषेधेदैप्यनेजन्तत्वमितिवार्तिक

स्पष्टंचेदंदाधा— त्विसूत्रेभाष्ये ॥

कृताप्रतिषेधश्चोदितः भाष्यकृताचअनेकांतानुबंधपक्षमादायनिराकृतः अनंतरमप्यैकांतेषुदोषएवेत्याशं
क्यपकारलोपेनरमात्याभ्युपगमेनभूत एवंगत्वादाम्नाश्रयणेनप्रथमंतामाशंकानिराकृत्य अथवाआचा
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति पदपमुदीचांमाङोव्यतीहारे इतिमेङः सानुबंधपेस्य।
ग्रहणंकरोतीतिप्रकारांतरेणैवनिराकुर्वताभाष्यकृताचेदंदाधा— त्विसूत्रेस्पष्टीकृतमित्याहस्पष्टंचेदमिति

२१

नचवार्त्तिकोक्तं दूषणमुद्धयमुद्धृत्य सरूपेति तत्रीयं दूषणमुद्धर्त्तुं नानुबंधकृतमसारूप्यमिति परिभाषांतर
यति नन्वेवमपीति इदं च असरूपशब्देन मित्रत्रूपपवर्गस्य तेन न तु सरूपानुसृतिः सचऔपदेशिक इति प्रक्रां
ते यद्येवमनुबंधभिन्नेषु विभाषाप्रसंगः अनुबंधभिन्नेषु विभाषा प्राप्नोति कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे कः वि
षयेऽप्यणपि प्राप्नोतीति सिद्धमनुबंधस्यानेकांतत्वात्॥ सिद्धमेतत्कथमनुबंधस्यानेकांतत्वात् अनेकांता अनु

नन्वेवमपि वासरूपसूत्रेणैकविषयेऽणोऽप्यापत्तिरत आह नानुबंधकृतमसा
रूप्यम् ददातिदधात्योर्विभाषेति णबाधकशास्यविकल्पविधायकमस्याज्ञाप
कम् तेन गोदइत्यादौ नाणिति वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ॥

बंधा इत्युक्तत्वामर्थ्यात्किंचित्पक्षांतरं स्वीकृत्य पुनरेतस्मिन्नेवावलंबिते अथैकांतेषु दोष एवेत्याशंक्य एकांतेषु च न दो
षः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबंधकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्तीति समादधता भा
ष्यकृता वासरूपेति सूत्रेऽपि स्पष्टीकृतमित्याह इति वासरूपसूत्र इति अत्र वासरूपेणेति तस्य लोप इति सूत्रेऽस्याप
पलक्षणं अत्र तस्य लोप इति सूत्रस्य भाष्योक्तपूर्वोक्तदोषोद्धारकमत्र विशेषाभावान्नाहतइति विवेक्तव्यमिम

इत्संज्ञाप्रसंगात्संख्याव्ययेत्यादिसंज्ञाविशेषोद्देश्यकविधेः कृत्रिमस्यैवग्रहणमितिनिरासायउभयत्रा रिह
भवतीतिपरिभाषान्तरमवतारयति नन्वित्यादिना एवंचप्रसंगसंगतेः सूचितत्वान्नात्रास्यासंगतत्वमाक
लनीयम् तच्चात्रसंख्याग्रहणेनबह्वादीनामेवग्रहणंनलोकप्रसिद्धैकाद्यादीनामित्यत्रविनिगमनाविरहः

ननुसंख्याग्रहणेबह्वादीनामेवग्रहणंस्यात्प्रकरणस्याभिधानियामकत्वप्रसि
द्धत्वात्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैवकार्य्यसंप्रत्ययइतिन्यायात् ॥

संख्याशब्दश्रवणेसांकेतिकानदतिरिक्तार्थबोधस्यैवनिरूढत्वादित्यतआह प्रकरणेपीति यद्यस्यसंकोचेमा
नाभावादुभयोरर्थबोधस्यानिष्प्रत्यूहत्वंनथापिसैंधवमानयेत्यादौभोजनादिप्रकरणेउभयार्थबोधस्यनिष्प्र
त्यूहत्वेपिप्रकरणेनशक्तिसंकोचवदत्रापितेनसंकोचःसंभवानीतिभावः ॥ ॥ ॥

ननु सैंधवमानयेत्यादौ स्वव्यवहितस्यैवोपक्रमत्वरूपप्रकरणस्य सत्त्वेन शक्तिसंकोचेपि प्रकृते भोजनादिवत्तथावि

धस्याव्यवहितस्याभावेन शक्तिसंकोचे प्रमाणाभाव इत्यत आह अस्ति चेति तयोश्च प्रकृते तथाविधप्रकरणाभावे

पि बहुवारणवत्रिति सूत्रेण वह्व्यादीमांसेरथ्यासंज्ञाप्रकृतेनसूपस्थितिरूपप्रकरणं सत्यपि तस्मिन्नेतावता तस्य शक्ति

संकोचत्वं संभवति सैंधवादिस्थाले भोजनप्रकरणं अश्वस्यबाधात् लवणस्यैव तत्र ग्रहणं संभवतीति प्रकरणस्य

शक्तिसंकोचकत्ववत्प्रकृते तथाविधत्वासंभवेन तस्य तत्त्वाकल्पनापि अत उक्तम् कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे का

र्यसंप्रत्यय इति ननु एतन्न्यायेन नदीपौर्णमास्याग्रहायणीत्यत्र प्रत्याहारे नदीति नदीसंज्ञाविधानात्कृत्रिम

त्वात्संज्ञिनो ग्रहणं स्यादिति चेन्न पौर्णमास्याग्रहणसामर्थ्येन संज्ञिनो ग्रहणाभावात्तापनेनादोषात् नच पौर्णि

॥ ॥ अस्ति च ॥ ॥

मास्याग्रहायणीग्रहणं नियमार्थम् इकारान्तानां पर्यायि तद्धेतप्योरेवेत्येवाच्यम् तथा सति ऊ पौर्णमास्याग्रहाय

णीति वक्तव्येन नदीग्रहणसामर्थ्येनैव तथाविधनियमस्याभ्युपगमात् नच नदीसंज्ञकोकारग्रहणायैव नदीग्र

हणं चरितार्थमिति वाच्यम् पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दस्याहच पाडकारान्तस्यापि नदीसंज्ञकस्यैकग्रमितिक ।

स्यनेन तद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात् एवमपि तद्विशेषाणां गंगायमुनेत्यादिनामपि ग्रहणं कुतो नेति चेन्न श

रत्प्रभृतिषु विपाटशब्दसामर्थ्येनैव तच्चारणात् नन्वेवमपि कृत्रिमे तन्न्यायेन युक्तः नदीभिश्चेत्यत्र संसिनो ग्रहण

पत्तेः अएनयोरिति वन्न यान्येकद्विवचननिर्देशेनैव सिद्धे बहुवचननिर्देशसामर्थ्यादेव तद्धारणसंभवादितिदिक्

प॰रि॰
टी॰
२३

एवकारव्यवच्छे—मर्थमाहानन्विति परिभाषास्येत्यर्थमाह इहशास्त्रेइति नत्रज्ञापकंदर्शयति संख्यायाइतितमे कोपयायपइति नहीति ननुमंतनिषेधस्यइत्यर्थत्वेनचचरितार्थत्वात् नत्रज्ञापकत्वमयुक्तम् नचअर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येतिपरिभाषायाअर्थवदेवेतिशब्दस्यग्रहणेननिषेधस्यात्यर्थत्वंसंभवति इतेस्सिशब्दस्यानर्थकत्वात् तथाचोक्तंतत्रैवभाष्ये ननुकोऽत्र उत्यर्थमेतत्स्यादितियुक्तार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्यर्थवत् शिब्दस्याग्रहणं नचउक्तेस्तिशब्दोर्थवानितिवाच्यम् उभयसंभवेऽपिपरिभाषोपतिष्ठतेनचतिशब्दस्योभयसंभवः अनर्थकस्यैवसर्वत्रदर्शनात् इतिसामर्थ्यादनर्थकस्यैव सर्वत्रग्रहणात्यर्थत्वाचद्यतेपरित्यतआह शदंता।

प्रक्लतेवहादीनांसंख्यासंज्ञाक्लतेतिज्ञानचूर्पप्रकरणाम् ननुलोकप्रसिद्धेकद्यादीनामित्यतआहउभयगतिरिहभवति इहशास्त्रेसंख्यायाअतिशदंतायाःइतिनिषेधोस्याज्ञापकः नहिकृत्रिमासंख्यात्यंतशदंतावास्ति ॥ वास्तीतिअर्थवद्ग्रहणेतिज्ञापक

व्यवस्थापरभाष्यंतुति शाब्देसोच्चारणकालिकार्थवत्त्वमादायव्यवस्थापनीयम् इवोक्तप्रकरणेनत्वित्यादिनाशंक्यनेषदोष इत्युक्तानदाहतत्रैवकैयटः अभिशदंतापाउच्चारणकालएवार्थवानस्तिशब्दस्यग्रहणेमितिप्रतीतिरित्तिज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्येति अतिशदंतायाइत्यस्यबहुव्रीहिगर्भेतत्पुरुषत्वेनसंख्याविशेषणतयाविशिष्टद्वन्द्वे विशेषणत्वानस्यकरणत्वातत्पदजन्योपस्थितिकालेअर्थवदनर्थकयोःसंभावेनएवमर्थवदेवग्रहणेनिर्णीतेपश्चात्संख्यापदार्थान्वयवेलायांजायमानानुपपत्तिज्ञानेनज्ञापकत्वमेवकल्प्यतइतिनेषदोष इतिप्रतीकमुपादायोद्धाटितस्यकैयटस्याशयोविवरणकारेण ॥ ॥ ॥

२३

इदानींतस्याःपरिभाषायाःफलमाह तेनेति लौकिकेतितत्वंचशास्त्रीयसंकेतितार्थभिन्नत्वेनवेदितस्य नन्वभय
गतिरितिप्रतिकर्तृकर्मेत्यादौफलकथमयुक्तं तत्रोभयग्रहणसंभवेनसंख्यास्सलेपवनन्नलस्युक्तंयुक्तत्वादि
त्यतआह तत्रेतिकेति नन्विहउभयगतिरित्यस्यकृत्रिमाकृत्रिमयोरेकत्रवगतिर्भवतीत्यर्थः अपितुविषयेभे।
देनकृत्रिमाकृत्रिमयोर्यस्तपोस्तमस्तयोश्चग्रहणमितितदर्थः तथाचकुत्रचित्कृत्रिमस्यैवग्रहणं यथाहद्वि

तेनकर्तृरिकर्मेत्यनिह्नोरेकएवमेयेभ्यःकरणेविप्रतिषिद्धंचानधिकरणेत्यादौलौ
किकक्लितायाद्व्यायवगतिः तत्रकोभयगतिः क्वाकृत्रिमस्यैवक्वकृत्रिमस्यैवेत्य।
त्रतलक्ष्यानुसारिव्याख्यानमेवशरणम् अतएवाम्रेडितशब्देनकृत्रिमस्यैवग्रहणं
नतुद्विपुष्टमात्रस्य

रादेजित्यादौ कुत्रचित्तनकृत्रिमस्यैवग्रहणं यथापूर्वोक्तोदाहरणेकर्तृरिकर्मेत्यादौ कुत्रचिदुभयग्रहणंयथासं
ख्या व्यपासन्नेत्यपि अत्रलक्ष्यानुसारिव्याख्यानस्यैवशरणीयकर्तव्यात्पूर्वोक्तदोषावकाशइति अत्रमूलंतत्रे
ति निर्द्धारसमर्थः तेषांत्रयाणांमध्येइत्यर्थः अतएवेति तथाविधव्याख्यानस्यशरणत्वादेवेत्यर्थः ॥२॥

प॰ रि॰ शे॰
टी॰
२५
25

बहुगणवतुडति संख्येति सूत्रे संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं संख्याग्रहणं कर्तव्यं बहुगणवतुडतयः संख्यासंख्या भवं
ति संख्यासंख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् संख्यासंप्रत्ययार्थम् एकादिकासंख्यायाः संख्याप्रदेशेषु सं
ख्येत्येवं संप्रत्ययो यथा स्यादिति संख्याग्रहणस्य कर्तव्यतां चोदितवान् तत्प्रत्याख्यानाय तत्र एकादिना उभयगतिं साधय
ता भगवता भाष्यकृता स्पष्टीकर्तुमनन्तरं इत्याह स्पष्टं चेदमिति अस्मिन्नेव सूत्रे प्रारंभे कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति प्रतीकमु
पादाय न्यायोयम् तथा हि सर्वार्थाभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टेर्थे संव्यवहाराय नियम्यते तदा तत्रैव प्रती

स्पष्टं चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये एतत्संज्ञाशास्त्राणामच्छास्त्रैः नेन शब्देनैतदेवे
ति नियमार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबीजमिति तन्त्रनिषामगृहीतशक्तिग्रा
हकत्वेन विधित्वे संभवति नियमत्वायोगात्

ती जनयति नान्यत्रेति कैयटोक्तिमर्थतो युक्त इत्यादिनाऽनूद्य खंडयति तन्नेत्यादिना सति नियामकत्वे हि
सक्तिन्नियासंधाशास्त्राणां कैयटोनारीत्या कृत्रिमाकृत्रिमेति न्यायमूलं भवेत्तामा तदेव तु न भवति अगृहीतशक्तिग्रा
हकत्वेनैतेषां विधित्वे संभवति स्वरूपसत् शक्तिग्राहकत्वेन नियामकत्वकल्पनायोगात् ॥ ॥ २५

ननु सर्वे सर्वार्थवाचका इति प्रकृतशास्त्रकृत्सिद्धान्तानुरोधेन सर्वार्थेषु सर्वशब्दानां शक्तेर्ग्रहीतत्वेन ग्रहीतशा
क्तिग्राहकत्वेन कथं न तेषां नियामकत्वं संभवेदित्याह सर्वे सर्वार्था इति तादृशसिद्धान्तानुरोधेन सामान्यशक्तिग्रहे
पि विशिष्य तत्तदर्थज्ञानाभावेन विशेषतस्तत्तदर्थे शक्तेरग्रहीतत्वाद्विधित्वमेव संभवति न तु नियामकत्वमिति भावः
ननु सामान्यज्ञानमादायैव नियामकत्वं कुतो नेति चेत्तत्राह: सामान्यज्ञानं त्विति सामान्यशक्तिग्रहस्य विशेषशा

सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमोपि योगिदृष्ट्या नास्मद्दृष्ट्या विशिष्य सर्वशब्दा
र्थज्ञानस्याशक्यत्वात् सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगीति ॥

ब्दबोधोपयोगित्वाभावात् ननु किंचित्किंरं अन्यथा तादृशसिद्धान्तानुरोधेन तादृशशक्तिग्रहे विशेषतः सर्वार्थ
ज्ञाने सर्वेषां सर्वज्ञत्वापत्तेः तस्माद्विशेषज्ञानस्यैव कार्यनियामकत्वाद्विशेषतः शक्तेरग्रहीतत्वात्तदर्थमग्र
हीतशक्तिग्राहकत्वेन संभवत्येवं संज्ञाशास्त्राणां नियामकत्वासंभव इति ॥ ॥ ॥

प॰ रि॰ शे॰ टी॰ २५

नन्वेनावतापिकृत्रिमाकृत्रिमयोरितिन्यायस्यमूलंतुनसिद्धंभवतीतिनिर्मूलत्वादप्रामाणिकःस्यात् किंचैवंव्य
वहारापनियमःसंज्ञायाःसंज्ञिनिक्वचिदित्यादिहरियंथासंगतिस्यादिचेत्तर्हितत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादस्या
र्थाग्रहणंरूपनियमंकृत्रिमान्यायमूलतयासंख्यासंज्ञासूत्रस्थभाष्योक्तंगृहाण इतिनकृत्रिमन्यायोऽप्रामाणिकः तत्र
तत्रसंकेतोगृहीतेनतत्संकेतज्ञानरूपप्रकरणवशात्तस्यैवोपस्थितिर्नान्यस्येतिफलितनियमपरत्वेनहरियन्थस्यापिना।
संगतिरित्याह अन्यत्रनिरूपितमिति वृद्धिरादैजितिसूत्रेशेखरेमंजूषायांचेतिशेषः तत्रआदैचांगुणसंज्ञाअदेङ्

अन्यत्रनिरूपितम्

वृद्धिसंज्ञाकुतोनेत्याशंकांमनसिनिधायतत्रैवसंकेतियाहशास्त्रकरणेस्येष्टैवेन्येषांपदृष्टाशब्दत्वेनव्यवहारः
स्वेष्टयासंज्ञाक्रियतेइतिच एतदुपदेशरूपसंकेतात्माकृतत्रसंज्ञात्वाग्रहेतासामनित्यत्वव्यवहारविशेषवैरंयथः
तत्रातएवतत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रथरणरूपनियमंकृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलमयोक्तसंख्यासं
ज्ञासूत्रेभाष्येआर्थिकमेवामुंनियममादायसंज्ञासूत्रेषुनियमनव्यवहारोव्यवहारनियमःसंज्ञायाःसंज्ञिनिक्व
चिदिनाकृतत्रस्तुपष्टंभकग्रंथनिरूपणेननिरूपितमितिबोध्यम् ॥

२५

इदानीं सिंहावलोकनन्यायेनेत्संज्ञिकविशेषोद्देश्यकविधौ विचारं सूचयन् नहिकार्यीतिपरिभाषामवतारयति नन्वेयेत्यादिना शपितेत्यादाविप्रत्रादिपदेनशपित इत्यादिसंग्रहः अत्रहिनिष्ठाशीङ्‌ इति निष्ठायाः किन्व निषेधः ङित्वादगुणनिषेधइति ङ्‌िति चेति सूत्रे सप्तमीसम्पाश्रयणादिति भावः नचनिष्ठाशीङ्‌ इति शीङः कित्वनिषेधसामर्थ्यादेव सप्तमीनास्तीति कल्पते इति वाच्यम् तन्निषेधसार्थकापसप्तमीसम्भावकल्पनायेत्त

नन्वथेताशपितेत्यादौ ईङः शीङो ङित्वादगुणनिषेधः स्यादत आह कार्यमनुभवन्हिकार्यीनिमित्ततयानाश्रीयते ॥

पापरिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्यात् सप्तमीतिकल्पनायामपि ङ्‌िति चेत्यस्याग्रहणमात्रकल्पनेनैवनिष्ठाशीङ्‌ इति निषेधसार्थक्यौतेन सप्तमीसम्भावल्पनस्यायुक्तत्वाच्च ॥ ॥ ॥ ॥

परिभाषायां ज्ञापकमाह स्यंनिलाच्छपितरिति एतेनऽस्यांपरिभाषायां दिधीवेव्योर्गुणप्रतिषेधः कुटादेौ कु
ङ्॰पादेौ वा ज्ञापकमितिसीरदेवायुक्तिरपास्ता भाष्ये दिधीवेवीटामित्यस्य प्रत्याख्यानात् पाठस्याशोकवनिकान्या
येनचरितार्थताच्च निर्देशस्येतिपाठे तन्निर्देशस्येत्यत्रत्यचशब्देन निषेधस्य प्रकारांतरेण दिधीवेव्योः प्रत्याख्यानप
रभाष्यस्य समुच्चयः अन्यथाङ्कि॰त्तिचेतिनिषेधेनैवसिद्धेर्वप्रकारांतरान्वेषणमयुक्तं स्यात् परिभाषास्य अनु

स्यंडिलाच्छपितरीतिनिर्देशश्चास्याज्ञापकः ऊर्णोनविषतीत्यादिसिद्धयेकार्यमनुभ
वनिति अत्रहिद्विर्वचनेचीतिनुशब्दस्यद्वित्वमन्यथासन्यङोरित्यस्यषष्ठीत्वात्तत्र
नस्यकार्यित्वेनैसोद्वित्वनिमित्ताभावात्तत्रप्रवृत्तिर्नस्यात् ॥

परिभाषास्य अनुभवन् पदस्यकत्वं दर्शयति ऊर्णोनविषतीत्यादिस्तिचपेकार्यमनुनथाचअथ्यैताशपितविषादि
तोऊर्णोनविषतीत्यत्रैवेलक्षणंदर्शयन् नदेवस्पष्टयति अत्रहीति एतेनपरिभाषाद्वयमिदमितिसीरदेवायुक्त
मपास्तम् ॥ ॥

ननुकार्यीनिमित्ततयानाश्रीयत इत्यत्र समवायसंबंधेन कार्यमस्मिन्नस्तीति मत्वर्थीयेन इनाकार्यीशब्दः समवायिका
रणपरः निमित्तशब्दश्च समवायिकारणासमवायिकारणेपरः समवायिकारणत्वं च समवायसंबंधावच्छिन्नकार्य।
तानिरूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वसमानाधिकरणकारणताश्रयत्वं समवायिकारणत्वं तु गुणत्वकर्म
त्वासंतताभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाववत् धर्मावच्छिन्नसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण
ताश्रयत्वम् निमित्तत्वं निरुक्तोभयधर्मानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वम् इति निखिललोकतन्त्रे
पायिकादिशास्त्र प्रसिद्धिः एवं च समवायिकारणनिमित्तकारणयोः सकललोकतन्त्रप्रसिद्धस्पष्टभेदकत्वात्र

वस्तुतः समवायिकारण

समवायिकारणस्य निमित्ततयाऽऽश्रयणम् निमित्तस्यैवानत्वेनाश्रयणं इदं तु बोध्यम् यस्मिन्कार्ये यस्य समवा
यिकारणत्वं तस्मिन्नेव तस्य निमित्तत्वेनानाश्रयणम् इतरत्र समवायिकारणतयाऽऽगृहीतस्याप्यपरत्र निमित्त
त्वेनाश्रयणेऽपि न बाधकम् यथा दंडादेः स्वस्वरूपं प्रति समवायिकारणतयाऽऽश्रितस्य घटं प्रति निमित्तत्वेनाश्रयण
भवत्येव अन्यथा कार्यमात्रं प्रति समवायिकारणतयाऽऽश्रीतस्य द्रव्यस्य कुत्रापि निमित्तत्वेनानापत्त्या सर्वोपप्लव एव स्या
दिति तस्मात्समवायिकारणस्य निमित्तत्वेनाश्रयणाभावेन परिभाषायामर्थसिद्धत्वात्तत्र तज्ज्ञापकाश्रयणं किंचि
त्करमिति चेदामित्यंगीकुर्वन्नाह वस्तुत इति तदेव स्पष्टयति समवायिकारणेति ॥ ॥ ॥

ननु समवायिकारणनिमित्तकारणयोः सकललोकतन्त्रप्रसिद्धभेदस्य सत्त्वेपीह व्याकरणे तयोर्भेदो नाश्रीयते ऽस्ति
ह्यप्रसिद्धस्मिन्ननुशासने ऽस्मिन् वस्तुतो सत्त्वेन सर्वस्य व्यवहारस्य तत्त्वादित्यत आह अत एवेति ज्ञापकसाध्यत्वाभा।
वादेवेत्यर्थः हिः प्रयुक्त इति परिभाषायामिति यावत् सहीति दिशाज्ञोहीत्यर्थः तत्त्वेनाश्रयण इति कार्पिणे निमि

निमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतन्त्रप्रसिद्धतया तस्य तत्त्वेनाश्रयणाभावेन नै
षा ज्ञापकसाध्या अत एव हिः प्रयुक्तः सहितत्वेनानाश्रयणे हेतोः प्रसिद्धत्वं यो नप
नीतितत्त्वम् ध्वनिता चेयम्

तत्त्वेनानाश्रयण इति यावत् तथा सिद्धानुशासने ऽस्मिन् शास्त्रे सर्वव्यवहारस्य कल्पितत्वेपि यथोतरमीमांसक
नये कल्पितव्यवहारमादायैव मोक्षत्वं यथादि सर्वव्यवस्था तथात्रापि तमेवादाय सर्वव्यवस्थापालनसिद्धेर्यत्त्वेन
भाष्यकारैरप्यङ्गीकृतत्वात् निखिललोकप्रसिद्धस्यानन्यत्र तन्त्रसिद्धस्य वा तस्याश्रयणे किंचिद्बाधकमिति भाव

नन्वेतस्याः परिभाषायाः भाष्यानुक्तत्वादप्रामाणिकत्वमित्यत आह द्विर्वचनेचीत्यत्रेति तत्र हि अनेनकार्य
मतिदिश्यते इति मनसि निधाय आदेशः स्थानिवदनादेशात् इतो द्विर्वचनमिति च कृते इत्यत्र यणादेशे कृते एका
चो विधीयमानं द्विर्वचनमनच् कत्वादप्राप्तमिति स्थानिवत्त्वात् पराम्विशिष्टस्यैवस्यादित्याशंकाच् ग्रहणं तत्रा
पकं रूपं स्थानिवद्भावस्ययदयमच् ग्रहणं करोतितत् ज्ञापयत्याचार्यः रूपं स्थानिवद्भवतीति कथं कृत्वाज्ञाप

द्विर्वचनेऽचीतितिसूत्रेभाष्ये ॥

कं अच् ग्रहणेऽस्यैतत् प्रयोजनं रहमास्थलजेज्ञीपते देध्मीयते यदि च रूपं स्थानिवद्भवति ततोऽज्ग्रहणमर्थवद्भव
तीतीत्यज् ग्रहण ज्ञापकाश्रयणेन रूपातिदेशपक्षावलंबनानत्परिहृतम् अत्र यदि च रूपं स्थानिवद्भवति ततोऽ।
ज् ग्रहणमर्थवदित्यंतोक्त्याअच् ग्रहणे नसर्वेष्टसिध्यर्थं रूपातिदेशं ज्ञापयत्तानहिकार्यी परिभाषोध्वनिताभग
वता यदि चेयं नस्यात्तत्सार्थं अज् ग्रहणेऽरिरिष ॥ ॥ ॥

प॰ इ॰ शे॰
टी॰

२८

तीत्यत्रगुणस्य इस्य निमित्तस्यास्थानिवद्भावेन इस्य शाद्वस्य इष्टत्वेन सिध्येतेति अच् ग्रहणेन ज्ञापितरूपातिदेशस्य
सर्वेष्टसिध्यर्थत्वप्रतिपादनपरं भाष्यमयुक्तं स्यात् ध्वनितायां तु परिभाषायां कार्यिणो निमित्तत्वानाश्रयणेन सो
द्वित्वनिमित्तत्वानाश्रयणेभावेन द्विर्वचनोचिति सूत्रेण स्थानिवद्भावेन रूपातिदेशाप्रसक्तेर्नैस्य शाद्वस्य द्वित्वमि
ति सर्वेष्टसिद्धौ भाष्यं समंजसं भवति यत्तु द्विर्वचनेऽचीति सूत्रे अचीत्यस्य जेघ्रीयते देध्मीयते इति निवृत्तकारैः
प्रत्युदाहरणमुक्तं यत्तु भाष्यकारैः रूपातिदेशे ज्ञापकत्वमुक्तं तदुभयमपि चिंत्यम् नटभार्यावृहंजनानिभवं
तीति षष्ठाभाष्यारीत्याघ्रीम् ध्मीयेति द्वितीयाजवधिकस्यैव कार्यित्वया यङो निमित्तत्वाभावादिति तदेव चिंत्यम्
सत्युत्तरस्मिन्नचि तत्संबंधेन तरंगत्वस्यैव व्यंजनस्य संबंधे प्रसिद्धत्वात् यकारविशिष्टस्य षाष्ठभाष्यानुरोधेन का
र्यित्वापादानस्यायुक्तत्वात् नच विनिगमनाविरहः धातोरेकाचः इति सूत्रेण विहितः यङः असत्यज्यंतरेऽप्यका
रोत्तरयकारस्योच्चारणेन तदंगत्वकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् रूपातिदेशात् ज्ञापकात्परभाष्यप्रामाण्यादुत्तरांगसंबं
धेन उत्तरांगत्वस्यैव ज्ञापयितुं युक्तत्वाच्च ॥ ॥

इदानीं संज्ञाप्रसंगादेवसंज्ञाकर्मकसंज्ञिविशेषो देशरूपके विधौ विचार इतिस्तु चपनपदागमपरिभाषामवतारयितु
माह नन्वित्यादिना इदानीं परिभाषास्यपदानां आदिभूतपदागम इति समस्तपदे समासघटकीभूत एवपदाव्य
वहितोनरवर्तिषष्ठ्यर्थः नसंबंधसामान्यमपितु उद्देश्यविधेयभावएवअन्यथाप्रतिहारपतीत्यादौ सोदेश्य घटितस
मुदायत्वसंबंधेनरेफस्यदासंबंधित्वेनतद्ग्रहणेनग्रहणात् णत्वमापद्येत पूर्वोक्तानुसारेणतस्यानिष्टविधेयता

ननुप्रणिदापयतीत्यादौ दारूपस्यविधीयमानाद्युसंज्ञादापेनंस्यादतआह यदा
गमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेनगृह्यंते यमुद्दिश्यागमो विहितः शास्त्रेणतदव ।
यवत्वेनबोधितो इतद्ग्रहणेनत इत्याहकेणनद्बोधकेनशब्देनगृह्यनेबोध्यतनत्य
र्थः

नितपितउद्देश्यतासंबंधेनरेफस्याकारसंबंधित्वे इपितत्सत्वाभावान्नदोषः तद्गुणीभूत इत्यत्र गुणशब्दोऽवयवपरः
आत्रचिप्रत्ययेनवास्तवतत्वाभावेनशास्त्रीयत्वारोपितत्वमित्यस्य सूचितं अत्रतद्गुणेनेतितद्ग्रहणशब्दः तद्ग्राहक।
परः मस्हिलत्रस्त्वज्ञानार्थक इतिपदागमादिपदार्थनिरूपणद्वारापरिभाषार्थं व्याचष्टे यमुद्देश्येत्यादिनायत
नदोर्नित्यसंबंधादाह सइति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुपदागमपरिभाषायांउपात्तस्यतद्गुणीभूतेतस्य कस्यचिदपूर्वार्थस्यासाधकत्वेनचवैफल्यंस्यादितिशंकांतस्य
तस्यसाधकत्वेपिलोकन्यायसिद्धेयमितिप्रतिपादनेसफलत्वान्नवैफल्यमित्याशयेनपरिहरति तत्रेति परिभाषा
यामित्यर्थः तद्गुणीभूतइतिपादत्ततत्रत्यसैवाख्यानेइत्यर्थः तद्दत्त्वेनलोकन्यायसिद्धत्वमेवप्रतिपादयति लोके

तत्रतद्गुणीभूतस्यांशोवीजकथनंलोकेपिदेवदत्तस्यांगाधिकेपितद्विशिष्टस्यैवदेवदत्त
ग्रहणेनग्रहणंदृश्यते यमुदिश्यआगमोविहितस्तस्यऋतःप्रतिदारपतीत्यादौनदारि
त्वस्यप्रसत्वम् ॥

पीत्यानिना अत्रापिशब्दःशास्त्रसमुच्चायकः यदागमइत्यत्रउद्देश्यविधेयभवप्रवष र्थः ननुयथाकथंचित्संबंध
मात्रमित्याभ्युपगस्यफलमाह यमुदिश्येति ॥ ॥ ॥ ॥

ननु दिदीये इत्यादौ अनपायपरिभाषया उट्विशिष्टस्यैकारग्रहणेन ग्रहणात् यण् स्यात् जहारेत्यादौ चात औ ण
ल इत्यौकारादेशापत्तिः तथा च लोकन्यायसिद्धस्यैतद्वचनस्यातिव्याप्तिमत्त्वेन शास्त्रे एतदाश्रयणमयुक्तं स्या
दित्यत आह आने मुगिति मुग्विधानसामर्थ्यादेतस्या अनित्यत्वकल्पनेनानिष्टातिरिक्तस्थले संकोचकल्प
नेनानायुक्तत्वम् अत एव कम्पेजन इति सूत्रभाष्ये पाम्नेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनन्नास्तीति तदर्थमेषा कर्तव्या प्र
तिविधेयं दोषेष्वित्युक्तं सन्निपातपरिभाषादोषपरिगणनानन्तरं परिभाषाव्यवस्थापनावसरे ननु आने मुगि

आने मुगिति मुग्विधानसामर्थ्यादेवानित्या अन्यथा पचमान इत्यादावकारस्य
मुत्वेऽनपायपरिभाषया विशिष्टसवर्णदीर्घेणैतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ ॥

ति सूत्रेणाम्ग्विधानं हि श्रवणार्थम् यदि च यदागमपरिभाषयाकः सवर्णे दीर्घः स्यात् तदा तदनुपपन्नं स्यादतश्रा ^
स्वोपपत्त्यर्थं न त्वपचमानेत्यादौ परिभाषाया अप्रवृत्तिकस्य कल्पनेति नानित्यत्वज्ञापकत्वं तस्य संभवतीति चेन्न सा
मर्थ्येन तत्परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापकस्य लघुत्वबहुफलसाधकत्वाभ्या
मुचितत्वात् अनित्यत्वकल्पनेन तस्या अप्रवृत्तेरार्थिकत्वेनासम्यगसिद्धत्वाच्च नन्वेवमत्यपि पचमान इत्यवस्थायामा
मस्याकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घस्य विशेषविहितेनातो ङित इत्यनेन बाधेनस्याप्यपवादत्वा ॥ ॥ ॥

मुकाबाधनायमग्विधानस्यचारितार्थ्येनएतत्परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनमयुक्तम् नचक्वचिदपवादविषयेप्युत्सर्गो
ऽभिनिविशते इतिन्यायेन रमापामित्यादाविवपुनरुत्सर्गप्रवृत्तिस्वीकारेणासत्यपिमुकि इयादेशप्रवृत्तिरव्याहतैवेतिवाच्य
म् सर्वथानवकाशस्थलेतथासत्वेऽपियेननाप्राप्तिन्यायेनबाधकस्थलेतथानंगीकारात् नचअपवादशब्देनैवतत्रये
ननाप्राप्तिन्यायस्यग्रहणं भविष्यतीति वाच्यम् तत्रापवादशब्दस्यबाधकत्वोपलक्षणत्वात्स्पष्टीभविष्यतिचैतदुपरि।
ष्टात् नचैवंमुकिसतिइयादेशप्रवृत्तिंपरिभाषयाशंक्यवर्णग्रहणेपदागमइत्यस्याअप्रवृत्त्यानदोषइति आनेमुगि।
ति सूत्रस्थंविवरणंविरुध्येतेतिवाच्यम् तस्यप्राचीनानुरोधित्वकल्पनेनविरोधाभावात् नचैतावतापियेननाप्राप्ति
न्यायेनइयादेशबाधेनमुकितत्स्थले अपवादविषये उत्सर्गप्रवृत्त्याइयादेशाप्रवृत्तावपिसवर्णदीर्घेणकिं।
चिद्बाधकमितिवाच्यम् आतोङि.नइत्यस्यानंतरं आनस्यनअग्रेमुगितिन्यासेन आतोङि.नइत्यंत आनइत्या
स्येअनुवृत्त्या आनस्यातोइयादेशोनआनेआइतिन्यायेनवाइयादेशाप्रवृत्तिनोसवर्णदीर्घस्यैवमुग्विधानस्यबा
धकत्वानंतरंनदप्रवृत्तेरितिचेन्न॥ निरवकाशत्वेनमुकादीर्घस्यबाधे अपवादविषये उत्सर्गशास्त्रस्यप्रवृत्तेरभ्युप
गमानउरंपदागमपरिभाषयासवर्णदीर्घमुग्विधानवैयर्थ्यस्यात्तनत्वेनपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापकस्यायु
क्तत्वात् नन्वेवमपिपदागमपरिभाषयामगागमस्यावर्णत्वेनग्रहणंस्वतंत्रोष्टत्वंच तथासतिआनसंबं
धिअचि आदावाङ्ग्रहणइति इतिओकाररूपनगणासे

॥ ॥ ॥ ॥

पादेनतस्य चारितार्थ्यान्नानित्यत्वापकत्वमिति चेन् पदागमपरिभाषयानत्रावर्णत्वातिदेशवक्तव्यत्वस्याप्या
तिदेशस्याश्रयओष्ठत्वस्यप्रतिबंधात् नचकंठ्यत्वातिदेशोऽप्रमितिसमुदायस्यतत्त्वेपिऋकारैकदेशरेफापेक्षस्पृष्ट
प्रयत्नमादायऋकारस्यैकषत्स्पृष्टप्रयत्नवत् अमितिसमुदायैकदेशमकारसादृश्यमादायओकाररूपगुणस्या
पिदुर्वारत्वमिति वाच्यम् रोचोऽप्यन्तरंगपरत्वादितिवत्पूर्वभागस्यवाहुल्येनतत्सादृश्यमादायओकारस्याप्राप्तेः
गुणप्राप्तिसवर्णदीर्घस्यापवादत्वाच्चेति दिवः तथाचपदागमेतिन्यायसिद्धस्यवचनस्यनिपातकाभावाल्लक्ष्या
लक्ष्यसाधारणेपनाव्याहतप्रसक्तौमुग्विधानमन्यथानपपत्तिमूलकं यत्रैतस्यमहत्त्वोलक्ष्यविधानस्तत्रैवतन्त्र।
प्रवर्तते इतिवचनांतरकल्पनेनअलक्ष्यातिरिक्तविषयत्वेनैतस्यसंकोचेसिध्यत्येतस्यैवमनित्यत्वम् लक्ष्यालक्ष्य
विवेकस्तुसूत्रभाष्यवार्तिकतोवधेयः एतेनमुग्विधानपरिभाषायाअनित्यत्वेपिकर्षप्रवृत्तिरितिविनिगम
नाविरहेप्यमैलक्ष्यानुरोधादमुकस्थलेप्रवृत्तिरमुकस्थलेनेतिमुग्विधानसामर्थ्याद्वा इतिसमाधानंमंतव्यतोग
त्वाशरणीपंतदपेत्तपास्मर्वमेवतदनुरोधान्मुग्विधानसामर्थ्याद्वासवर्णेदीर्घेकर्तव्येऽस्यनप्रवर्तत इतिकुतो
नत्वाप्यतामित्यपास्तम् अलक्ष्यमात्रातिरिक्तविषयत्वेनसंकोचेसंभवतिसति अलक्ष्यविशेषविषयत्वेनसंको
चकल्पनस्यायुक्तत्वात् असतिबाधकेप्रमाणानांसामान्येपक्षपात इतिन्यायाच्च श्रीमत्प्रणवादिनामतीर्थयम

॥ -- इन्द्रायनमः ॥ ॥ ॥

परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनेन तदप्रवृत्तियोग्यं स्थलं दर्शयति तेनेति दिदीयेरिति अनित्यत्वेनेत्यर्थः तच्छब्देन
बुद्धिस्थपरामर्शकतया अनित्यत्वपरामर्शात् नचात्रापि वुग्विधानसामर्थ्येनैव आरणो नानित्यत्वफलमयुक्तं ।
वक्तुमिति वाच्यम् इहपद्वयसंपादनेन वुग्विधानस्य चारितार्थ्यात् नचयणोमय इति वार्त्तिकेन असत्यपि वुग्वि-
तत्सिद्धिरिति वाच्यम् अंतर्भूतनिमित्तकत्वेनांतरंगे यणोमय इति द्वित्वे वहिर्निमित्तकत्वेन वहिरंगस्य यणोऽसि-
द्धत्वात् द्वित्वाप्रवृत्तेः नचैतद्ग्रंथकृत्संमते त्रिपाद्यां वहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेरभ्युपगमात् वहिरंगपरिभाषा।

तेन दिदीयेत्यादौ यणादि न जहारेत्यादौ चात औ णल इति न नचैकादेर्वर्णे सवर्णे
न राध्वयवः कथमिति वाच्यं वचनेनावयवत्वबोधनात् तस्य चावयवसाहचर्यपर्यव
सानं बोध्यम्

यास्समाधानमयुक्तमिति वाच्यं एवमपि पकारत्रयस्य श्रवणार्थत्वेन तस्यावश्यकत्वात् नचैवमपि हलोपमायमाति
लोपेन ह्रावेवावशिष्येते इति वाच्यम् तस्यैकल्पीनत्वात् स्पष्टं चेदं हपवरडिति सूत्रे भाष्ये नत्वेवमप्यत्र वुगुटाविति
वार्त्तिकारंभसामर्थ्येनैव परिभाषाया अप्रवृत्तौ कल्पमानायां नानित्यत्वज्ञापनस्य फलं युक्तमित्यरुचेराह जहारे
त्यादौ चेति चशब्दोऽन्वार्थे पूर्वोक्तं रुचिसूचकमेव ॥ ॥ ॥

नचयथाआनेमुगितिमुग्विधानसामर्थ्यात् परिभाषानित्यत्वंज्ञाप्यते तथाविनिगमनाविरहाद्वर्णग्रह
णेऽयंनप्रवर्त्तत इतिज्ञापनेपिभवदभिमतेद्दोअनित्यत्वज्ञापनमयुक्तमित्याशंकते नचेति किंविशेषणेनयायत्रव
र्णग्रहणंतत्रेयंनप्रवर्त्तत इतिज्ञाप्यते उक्तविशेष्यतद्धयग्रहणंतत्रनेति इति विकल्पंमनस्निनिधायतत्रआनेमु
गितिसूत्रस्यभाष्यासंगत्याअर्द्यंनिराचष्टे आनेमुगितीति ङ.मुट्सूत्रस्यभाष्यासंगत्याअंत्यंनिराचष्टे किंचेति न
याचपदिविशेषणेनयावर्णग्रहणेऽयंपरिभाषानप्रवर्त्ततेतदाअंगावयवीभूतस्यअकारस्य मुगित्यानेमुगिति
प्र
नचोक्तज्ञापकाद्वर्णग्रहणेऽस्याअप्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् आनेमुगितिसूत्रेभाष्ये
ऽकारस्यांगावयवस्य मुगित्यर्थेपचमान इत्यत्रतास्यनुदात्तेदितिस्वरेणनस्यादित्या
शंक्याद्युपदेशभक्तलग्रहणेनग्राहिष्यते इत्युक्तेरसंगत्यापत्तेः किंच ङ.मंतपदावय
वस्यहस्वात्परस्यङ.मोङ. मुडि. सर्थकुर्वन्नास्ते इत्यादौङ. मुडागमेणनप्राप्तिमाशंक्य
पदागमाइतिन्यायेनायनस्यापिपदांतग्रहणेनग्रहणात् पदांतस्येतिनिषेध इत्यात
यापरिभाषयाआगमानामागमियमवैशिष्ट्यमपिबोध्यतइत्याशयकङ.मुट्सूत्रस्यभाष्यासंगतेश्च ॥ ॥
मुगर्थेपचमानइत्यत्रतास्यनुदात्तेतेङि. ददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम — ङेनःतासिअनुदात्तेत् अदुपदेश इत्येतस्मा
त्परंलस्थानिकंयत्सार्वधातुकंतदनुदात्तंस्यात् कुङ. इङोपरीभूतंतन्नआनुदात्तमिति शपिपच इत्युपदेशात्परस्यलस्था
निकस्यआन इतिसार्वधातुकंसास्तिद्धांतेअनुदात्तत्वंभवतीदानिं॥

गामित्वेऽदुपदेशात्परत्वाभावात् नत्वस्यादिमाशंकितेपदागमपरिभाषयाऽदुपदेशभक्तत्वग्रहणेनगत्यस्यन
इति तदाशंकानिराकरणपरं आनेमुगितिसूत्रस्थंभाष्यमयुक्तंस्यात् अदुपदेशेऽदस्यमदुपदेशइतिविशेषण
नयावर्णस्याश्रयणादितिभावः अदुपदेशस्थस्थपनादिवत्प्रकृतेचशपितअसहायस्याउपदेशिवभावेनादुप
देशत्वमितितत्त्वम् यदिविशेष्यतयावर्णस्याश्रयणेइयंपरिभाषाम्प्रवर्ततेतदाङ.मोङ.मुङि.त्यर्थेकुर्वत्ना
ले इत्यादावुत्तरपदान्तनकारस्यपदान्तत्वेपिपूर्वनकारस्यपदान्तत्वाभावात् पदान्तस्येतिनिषेधाप्रवृत्तावट्कु
प्वाङि.तिणत्वंस्यादिमाशंकितेपदागमाइतिन्यायेनपदान्तग्रहणेनग्रहणमादायपदान्तस्येतिनिषेधेनत
दाशंकानिराकरणपरंङ.मोह्रस्वादचीतिसूत्रस्थंभाष्यमयुक्तंस्यात् रदाभ्यामितिसूत्रादनुवर्त्यमानस्यनर
त्यस्यपदान्तस्येत्यस्यविशेष्यत्वेनाश्रयणादितिह्रितिपपत्तेनिराकरणपरग्रंथस्याशयः ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुङमोह्रस्वादचीतिसूत्रस्यभाष्येसङ्ङन्तपदावयवस्यह्रस्वात्परस्यङमोह्रस्वादिःत्यस्यार्थकरणेआहत्याद्याख्य।
यणेनएकदेशयुक्तित्वात् मिदचोन्त्यात्परइतिसूत्रस्यभाष्यविरोधेनपरिभाषायाअर्थान्तरसंकल्पितमयु—नकुर्व।
न्नालंग्रत्यादेशेणत्वस्यङ्वीरस्माच्चनङमोह्रस्वादचीतिसूत्रस्यभाष्यसंगमाद्यत्रविधीनयावर्णस्याश्रयणंतत्रैवेनप्र
वर्तनइतिद्वितीयपक्षस्यनिराकरणंसंभवतीतिमनसाशुम्भादावपितुंमिदचोन्त्यात्परइतिसूत्रेभाष्येहिपदिपरादिरि
तिप्रयुक्तेअनुस्वारस्यनसिध्यतिद्विषंतपःपरंतपःमोनुस्वारोहलीत्यनुस्वारोनप्राप्नोतीत्युक्तम् परादिपक्षेमकारस्यत
द्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेनग्रहणेपिद्वयोर्नकारमकारयोःपदान्तत्वस्यविरुद्धत्वेनपदान्तत्वमितिभाष्याशयःपरिभाषाया

किंचगणादेरपरत्वेरेफविशिष्टेगणेवा—श्रवम् अन्यथाऋकारस्यगुणवृद्धीअरारा
वेवेतिनियमोनस्यात् तच्चवर्णग्रहणेपतदप्रवृत्तौनसंगच्छेत ॥ ॥

मूलोक्तअर्थान्तरस्यत्वेतुएतद्भाष्यविरोधःस्पष्टएवेत्यरुचेराह किंचेति एतेनपूर्वोक्तपरिभाषार्थमनूद्याद्विषंतपइति
भाष्यविरोधोभावनेकैश्चिकैएठानुयायिभिःक्तंतत्समाहितमितिविभावनीयम् वस्तुतस्तुद्विषंतपइत्यत्रनकार
स्यसंयोगान्तलोपएकादेशोनिविक्तत्वादेनमकारस्यपदान्तत्वस्यसौलापादनुस्वारःसिध्यत्येवेतिमिदचोन्त्यादितिसू
त्रस्यद्विषंतपइत्युदाहरणंपरंभाष्यमेकदेशयुक्तिरितिनेनभाष्यविरोधात्मूलोक्तार्थासंगतिःअनरावद्विषंतपइति
प्रतीकमुपादायपरादिपक्षेनकारस्यमकारोभक्तःनकारस्यपदान्तइतिमकारोपितद्भक्तत्वात्पदान्तइतिसिद्धोनुस्वारइ

प॰रि॰शे॰
टी॰
३३
33

त्वादुः इतिकैयटोक्तिरपिसंगच्छतेइत्याहुः किंचवर्णग्रहणेप्रकृतपरिभाषाग्रहणेतौरदाभ्यामितिसूत्रस्याभा।
ष्यमप्यनुकूलम् तत्रहि वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधइत्युक्तेकिंप्रयोजनमितिप्रश्नेकार्त्तिः हौतिः परीक्षत्वः इत्यत्रवृद्धौ
कृतायांरदाभ्यामितिनत्वस्यासिद्धत्वादीर्घादितिनत्वस्यच उदुपधत्वसन्नियोगेनोच्यमाननत्वस्याप्राप्तेस्तुप्रतिषे
धः प्रयोजनमनुपपायप्रयोच्यमानेपिप्रतिषेधेवृद्धिनिमित्तादितिकथमिदंविज्ञातेवृद्धिरेवनिमित्तंवृद्धिनिमि
त्तादितित्तपत्तिः संग्रहीतः कार्त्तिरसंग्रहीतः अथविज्ञायतेवृद्धिनिमित्तंयस्यसोयंवृद्धिनिमित्तः व्याद्धिनिमित्ता।
दितिकार्त्तिः संग्रहीतः हौतिरसंग्रहीतः उभयथापिकौलिरसंग्रहीतइत्युभयथापिदूषणेउपपादितेयथेच्छे
सितथास्त्वित्युक्त्वा अस्तुतावद्वृद्धिरेवनिमित्तंवृद्धिनिमिवृद्धिनिमित्तंवृद्धिनिमित्तादित्यंगीकृतेनेनत्वेवोक्तंत्त
यतिः संग्रहीतः कार्त्तिरसंग्रहीतइतिपूर्वोक्तदूषणास्तत्वात्कार्त्तिश्चसंग्रहीतः कथंवृद्धिर्भवतिगुणोभवती
तिरेफशिरागुणोवृद्धिसंज्ञकोभिनिर्वर्तते इत्युक्तम् तत्ररेफशिराइतिप्रतीकमुपादायननुचोक्तपरिमाण
स्यवृद्धिसंज्ञाविधानात् कथमादिचस्यवृद्धिसंज्ञा अथपूर्वोत्तरत्वाद्रेफस्यवृद्धिग्रहणेनग्रहणमित्युच्यते
तदाकिमनेनोक्तेनरेफशिरागुणोवृद्धिसंज्ञकइतियद्यपिप्रसज्यमानोगुणः रपरोनभवेदपित् तारकालं
रपरत्वंविधीयतेनतथापितत्प्रयुक्तत्वात् कार्त्तितः संग्रहीतएवएवंतर्हिस्थितपदप्रदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाभा
वइतितत्रन्यकेपठः ॥ ॥ ॥ ॥ ३३

वर्णग्रहणे एतत्परिभाषाप्रवृत्तौ न एतदुभयमप्यसंगतं स्यादित्याह अत एवेति वर्णग्रहणे एतत्प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः अत
एवेति लोकन्यायसिद्धपरिभाषांगीकारादेवेत्यर्थः अन्यथा अपटीत्कारपितव्यमित्यादावेडादयवधानेन वृद्धिगुणलोपा
योरप्राप्तौ निषेधस्यैवैयर्थ्यं स्यादिति भावः एतेन नेटीति ज्ञापकमात्रसिद्धेयं परिभाषेति केषांचित्प्रवादोऽपास्तः ननु तथा

अत एव रदाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञि
काभिनिर्वर्तत इति अत एव नेटि गुणोरनिवृत्त्यावचरितार्थम् अनागमकानां सागमका
आदेशा इत्यस्यान्वयमर्थः आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यर्थे तेनेनिष्ठशब्देष्वागमविधा
नानुपपत्त्यार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेनेड्डि हि न वृद्धिप्रसंगे सेड्वृद्धिः कार्येति ।
एवं चादेशा इव वाचापि वृद्धिविपरिणाम इति न नित्यत्वहानिः स्यान्निवस्त्रे चेनेटश्ना
देशग्रहणं सान्तादृष्टाप्यापीवाधितस्यान्यादेशभावे चारितार्थ्यात् ॥ ॥

यदाविति सूत्रे प्रनिदारपति प्रनिधारपतीत्यत्र समानशब्दत्वात् नुसंज्ञाप्रवृत्तिमाशंक्य समानशब्दप्रतिषेध इति वार्तिककृ
ता समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रतिषेधवक्तव्यत्वमापादनपूर्वकं निराकृता भाष्यकृता च समानशब्दाप्रतिषेधो ऽ
र्थवद्ग्रहणादिति अर्थवत्परिभाषामाश्रित्य एतद्वार्तिके प्रत्याख्याने इहापि न हि न प्राप्नोति प्रणिदापयति प्रणीधापयतीत्या
शंक्य नवार्थवतो सागमस्य ग्रहणम् ॥

तल्लिङ्गग्रहणेन गृह्यते यथान्यत्र न वा एष दोषः किं कारणं अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति समाहि
तम् अनेनैतदुक्तं पुनर्पि नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्थानेनानित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवि
तव्यमनपायोपजनविकारिभिः आगमस्य नाश एव शब्दोपजन इति नित्यत्वागमविरोधात्तद्द्वारेणादेशविधानाद्वा
पशब्दप्रयोज्यत्वान्नदा शब्दस्याशयेन पुनर्दोषुनादवस्थाशङ्कायां तत्रापि स्थानिनमपनीय आदेशः क्रियत इत्यनि।
त्यत्वप्रसङ्गसामान्यस्याशयेन अथ युक्तं पान्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युरित्यादेशपक्षेपि समानदोषत्वमस्यावस्थानश
ब्दस्य प्रसङ्गवाचित्वाभ्युपगमेन वाटं युक्तं पान्नित्येषु शब्दान्तरैरिह भवितव्यं तत्र शब्दान्तरे शब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्तेति
समानदोषाभावेन निराकृते आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति अनागमकानां सागमकाः तत्कथं सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपु
त्रस्य पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यत इति आगमानामप्यादेशत्वं स्वीकृतं भगवता तथासति पत।
ञ्जभाष्यानुरोधेन आगमानामप्यादेशत्वं स्वीकृतं भगवता तथासति पतञ्जभाष्यानुरोधेन आगमानामादेशत्वे स्था।
निवत्सूत्रेणैव सर्वेष्टसिद्धेर्नेटीत्यादिज्ञापकेन लोकन्यायेन वा पदागमपरिभाषाया अपर्णं निरर्थकमित्यत आ
ह अनागमकानामिति तथा चात्र स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वादिति स्थान्यादेशत्वे श
ब्दानामनित्यत्वाशङ्कायां तत्र प्रकारान्तरेणाजादृगाशङ्कासमाधायकार्यविपरिणामाद्वा सिद्धमिति पक्षान्तरे।
ण समाहितम् कार्यविपरिणामादित्यस्यान्वयमर्थः कार्या बुद्धिः संप्रत्ययः तस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः त
स्मादिति तत्र यथा कश्चित्कस्मैचिदुपदिशति प्राचीनां ग्रामादाम्रा इति तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता जनतः पश्चादा
ह्योहिरिणाम्रवरोहवंतः एथयपर्णीः ॥ ॥ ॥ ॥

२
२४

नेन्यग्रोधा इति सततत्वाम्रवृक्षान्न्यग्रोधवृद्धिं प्रतिपद्यते सततः पश्यन्ति वृक्षा आम्रांस्त्वापकृष्यमाणान् न्यग्रोधांस्त्वोप
धीमानान् नित्या एवं च स्वामिन्विषये आम्राः नित्याः स्थान्यः न्यग्रोधाः वृद्धिस्तस्य विपरिणाम्यते इति दृष्टान्तेन एवमिहापि त्र
स्तिरस्माय विशेषेणोपरिष्टस्तस्य सर्वत्रास्तिवृद्धिप्रसङ्गात् सास्तेर्भूरित्यनेन अस्तिवृक्षा भवति वृद्धिं प्रतिपद्यते सत
तः पश्यन्ति अस्तिं चापकृष्यमाणं भवतिं चाप्यायमानं नित्य उपपत्तिः परिहृता एवं च स्वामिन्विषयेऽस्ति र्नित्यो भ
वति स्थानी वृद्धिस्तस्य विपरिणाम्यत इति आदेशानां वृद्धिविपरिणाममात्रत्वमभ्युपेत्य तातुपपत्तिः परिहृता यथा तथा
आगमेष्वपि नित्यत्वानुपपत्त्याशंकापरिहारार्थं त्वेनानागमकानां सागमका इति वृद्धिं एव विपरिणाममात्रा शस्ता ।
स्यादायादेशत्वमङ्गीकृतमभगवता नैता च तानेषामादेशत्वं सत्यपि तस्मिन् स्थानिवत्सूत्रे न तद्ग्रहणेन तेषां ग्रहणं चेति
भावः तदुक्तं चैकदेशविकारे हीति प्रतीकमुपादाय तत्रैव कैयटेन यद्यपि सर्वविकारेष्वनित्यत्वं यथा पादरस्य पयसः
पाकादिषु तथापि विकाराभावमति यादनपरमेतत् वृद्धिविपरिणाममात्रम् स्यान्यादेशं आगमागमिभावव्यवहारे
णाक्रियते इत्यर्थः यद्येवं दाशब्दस्य दापशब्द आदेशः क्रियत इति दाशब्दस्यानर्थकप्रसंगः नैष दोषः नित्यतासमर्थ
नायादेशपक्ष आश्रितः प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमिभाव एव अन्यथा आगमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यादि
॥ ॥ तिदिति ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

नन्वेवमपिस्थानिवत्सूत्रस्यसाक्षाद्दृष्टाध्यायीपठितस्याप्यादेशभावेचरितार्थत्वेपियथातस्मिन्नेवसूत्रेआदेशग्र
हणेनानुमानिकादेशग्रहणंभवतितथानित्यत्वानुपपत्तिपरिहारार्थंबुद्धिविपरिणामत्वमात्रांशसाम्यमादाय
आगमानांआदेशत्वांगीकारेपितास्मिन्सूत्रेआदेशग्रहणेनतेषांग्रहणेनतत्त्वाविशेषान्नकिंचिद्बाधकमकेपठो
क्तआमामद्देशयोर्भिद्व्यावहारानुपपत्तिस्तदित्किदादिनापिपरिहरणीयेत्यरुचेराह किंचैवमितितथाचा

किंचैवंसतिस्थानिवद्भ्येवकार्यप्रवृत्त्यानिर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्त्याग्रआ
गमसहितस्यपिवाध्यादेशापत्त्यालावस्थायामडिति भाष्योक्तसिद्धांतासंगतिः ॥

नुमानिकादेशवदस्यापिस्थानिवत्सूत्रेआदेशग्रहणेनग्रहणेपाइस्यादेर्धातोलडिलावस्थायामेवतत्राडागमेऽड्ग्र
हितस्यपाइत्यादेःअट्सहीतयाइत्याद्यादेशेस्थानिवद्भावेनपात्वादिवद्भ्यानिर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषायाअ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्राप्त्या अडागमसहितस्यापि वाधादेशः पिबदित्यादयः सिध्यालावस्थायामडिति असिद्धवदत्राभादिति सूत्रस्य भाष्ये ग
तः सिद्धांतो व्याकुर्य्येन एतस्यादेशग्रहणेनाग्रहणेन तुलावस्थायां कृते प्यडागमेयदागमपरिभाषया अटस्तद्ववपव
त्वेपि निर्दिश्यमानस्येति परिभाषया इत्यादेरेव पिबाद्यादेशोपि वरित्यादि सिध्यानु भाष्योक्तसिद्धांतव्याकोप इति भावः
तत्रः हि असिद्धवदत्राभादित्यस्य प्रयोजनपरिगणनावसरे अडाज्विधौ प्रयोजनं अकार्यविरोहीति नलोपेकृते लङि त्या।
डोनं प्राप्नुतः असिद्धत्वाभ्दवतः अल्लिलोप इणाश्च यणादेशः प्रयोजनम् आसन्नापन इणास्यापि एणलोपयोः कृतयोरं न
जादित्वादाप्न प्राप्नोति असिद्धत्वाभ्दवतीति प्रयोजनमुपपायाय अल्लिलोपरुपप्रयोजनं अग्रुसोरल्लोप इति तपरकरणेन इ
एः यणादेश प्रयोजनं च यएः इणोनतः एरनेकाचसंयोगपूर्वस्येति योगविभागेन निराकृत्य सर्वयामव परिहारः।
उपदेश इति वर्णनेन तत्रोपदेशावस्थायामेवाडादेभवतः अथवा आर्द्धधातुक इति वर्णने अथवा लङ्ः लङ् लङ् ल
ङ् त्वङिति ह्रिलकारकोनिर्देशः लङादिषु लकारादिषुतोति उपदेश इत्यनुवृत्या आर्द्धधातुके इत्यनेन ह्याद्धि लकार
निर्देशेन चेत्येतन्मत्तत्रः येण प्रयोजनं निराकुर्वता भाष्यकृता लावस्थायामडिति सिद्धांतो भ्युपगतः ४ ॥ १० ॥

॥ ॥ ॥

प॰ रि॰ टी॰

ननु स्थानिवत्सूत्रेण समुदायस्य तत्त्वबुद्धावपि न तस्य सहपसन्निर्दिश्यमानत्वम् तथा सति निर्दिश्यमानस्येति परिभाषया पादिमात्रस्यैव पिवायादेशापत्त्यालापस्यायामडिति भाष्योक्तसिद्धान्तासंगतिरित्यत आह स्थानि। वद्भावेति तथा च स्थानिवद्भावेन तत्त्वबुद्धावपि स्वरूपसन्निर्दिश्यमानत्वाभावमादाय निर्दिश्यमानपरिभाषायाः

२४

36

स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाप्रवृत्तौ नो निस्टणामित्यत्र परत्वात्तिस्त्री देशे स्थानिवद्भावेन त्रपादेशमाशंक्य सक्तृज्ञत्नित्यायेन समाधानपर भाष्यासंगति।

प्रवृत्तौ तु निस्टणामित्यत्र त्रयादेशाशंकैव नोदेति अजानवलदासंकायामपि निर्दिश्यमानस्येति परिभाषयैव। समाधाने सिद्धे सकृद्गतिन्यायेन समाधानांतरं भाष्योक्तमयुक्तं स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

२४

ननु सात्राद्दृष्टाथापीपठितस्यान्मादेशभावे स्थानिवत्सूत्रस्य चारितार्थ्येन आदेशग्रहणेन तन्मानिकादेशस्य त।
त्राग्रहणो भवत्वित्यादौ आल्लिधितान्स्थानिवद्भावाभावेन तु इस्य स्यतित्याभावात् ३· तत्राभावेन पदत्वानापत्या अप
दं न प्रयुंजीतेति तत्प्रयोगासाधुत्वस्यादित्यत आह पहरित्यादाविति तथा चराहरित्यादावर्थवत्त्वेवस्थान्यादेशभाव
विश्रान्तेः शब्दः स्वरूपविशेषमादाय अनित्यत्वानुपपत्तिमूलकतदंतपरत्वेन पठितेन इकारान्तस्येति शब्दस्वरूप।

परुरित्यादौ स्थानषष्ठीनिर्देशात्तदंतपरतया पठितवाक्यस्यैव समुदायादेशपर।
त्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेन दोषः ॥ ॥

स उकारान्ततशब्दरूप आदेश इत्यादिवाक्येन बोधितानुमानिकसमुदायादेशस्य स्थानिवत्सूत्रे आदेशग्रहणसा
मर्थ्यादादेशग्रहणेन ग्राहणेऽपि न किंचिद्बाधकमिति भावः ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुएवमपिअचःपरस्मिन्निति सूत्रविषयेसर्वत्रआनुमानिकसमुदादेशस्यानन्त्वेनानल्विधित्वात्स्थानिवत्सू
त्रेणैवनिर्वाहेअल्विध्यर्थाचःपरस्मिन्नित्यादेरसंगतिरित्यतआह आनुमानिकेति: तथाचदाधाध्विति सूत्रेभाष्ये
क्तनाआगमानाआदेशत्वाभ्युपगमेपिस्वेोक्तयुक्तास्थानिवत्सूत्रे आदेशग्रहेन ग्रहणंनेतिसिद्धमनन्तफलमाह

अनुमानिकस्यान्यादेशभावकल्पनेऽपिश्रौतस्यान्यादेशभावस्यानभ्युपगमाद् अचः पर
स्मिन्नित्यादेर्नासंगतिः एतेनपदागमाइतिपरिभाषास्थानिवत्सूत्रेणागतार्थे
त्यपास्तम् एतत्सर्वंदाधाघ्विति सूत्रेभाष्येस्पष्टम् ॥

एतेनेति एतत्सर्वमिति भाष्यंतु आनागमकाणामितिग्रंथावतरणे पूर्वमेवदर्शितं ॥ ॥

यदागमपरिभाषयायवादसंगतिं सूचयन्ननिर्दिश्यमानस्येति परिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना ननु
पूर्वंयदागमपरिभाषयायमुद्दिश्येत्यर्थस्यव्याख्यातत्वेनग्रहागमविधायकेऽग्रस्योद्देश्यत्वेनतयाग्रगतस्यानि
देशेपिस्थानत्वस्यानतिदेशादुदःस्यादित्यत्रपूर्वंसवर्णत्वापादानमयुक्तमितिचेन्न उद्देश्यतावच्छेदकीभूतधर्मसमा

नन्वेवमुदस्थादिस्तादावुदःस्थास्तंभोरितिपूर्वसवर्णोपत्तिरनत्राह निर्दिश्यमा
नस्यादेशाभवंति षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रमनुवर्तनेन ॥

नाधिकरणयावद्धर्मीणांकार्यप्रयोजकानांकार्यार्थितयाग्रनयातिदेशेनस्थानत्वस्याप्यतिदेशेनदामनेदवस्त्वात्
ग्रन्मयापदिष्टीहेत्यादौनकारस्यकारोद्देशेनस्थवतिथोरतिविधीयमानेसुदितत्वादेरनिदेशेपिग्रादेशात्तकस्यान
निदेशादिगमानापत्तिःसुतरांप्रसज्येतपूर्वोक्तपरिभाषावत्त्वेवंज्ञापकलोकन्यायसिद्धाकिंतुसूत्रार्थभूतेत्याह ष
ष्ठीति ॥ ॥

प॰ दि॰ शे॰
टी॰
३८
38

आवर्तनश्चति नन्विदं षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रस्यभाष्यविरुद्धम् तत्रहिपूर्वमिदंनियमार्थमिति प्रसाधितेयदिनियमःक्रिय।
तेपत्रेकाषष्ठीअनेकंचविशेषणंतत्रनस्थितिअंगस्यहलःयणःसंप्रसारणस्येतिहलपिविशेष्यःपरापिविशेष्यःसंप्रसा
रणमपिविशेष्यमस्तिपुनर्नियमेकामचारःएकयाषष्ठ्याअनेकविशेषणपितम् तद्यथा देवदत्तस्यपुत्रःपाणिःकंबलश्
ति तस्माद्यथाविनियमेनेतिनियमार्थत्वनिराकृत्यनन्वेवोक्तंप्रकृतेनषष्ठ्यर्थाःयावंतोवातेसर्वेषष्ठ्यामुच्चारितायांप्राप्नुवंतीत्याश
कितेनेषदोषःयद्यपिलोकेबहवोऽभिसंबंधाः अर्थायोनामौखास्त्रौपाश्चप्रातृत्वस्यचशब्देनकान्योऽभिसंबंधोभवितुमर्हति
अन्यदतःस्थानादितितदाशंकानिराकृतायाशब्दस्यापिशब्देननानंतरादयोऽभिसंबंधाःअलेभ्यभवतिसंदेशःस्थानेअनंत
रेसमीपेश्चतीतियुक्तानराशब्देननानंतरादयोऽभिसंबंधाःअलेभ्यभवति संदेहःस्थानेअनंतरेसमीपेश्चतितिपुनराशंकिते
संदेहमात्रमेनभवतिसर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठतेव्याख्यानतोविशेष प्रतिपत्तिर्नहिसंदेहादलक्षणमितिस्थानेर
ति व्याख्यास्याम श्चतिनदाशंकांनिराकृत्यनतर्हीदानीमययोगोवक्तव्यश्चत्युक्तावक्तव्यश्च किंप्रयोजनंषष्ठ्यंतं स्थानेन
युज्यतेयतःषष्ठ्युच्चारितार्कि कृतंभवतिनिर्दिश्यमानस्येति परिभाषानकर्तव्याभवतीत्युक्तम नैतस्मादभोव्यात्स्
त्रा श्चत्य अयमर्थोलभ्यते श्चतिप्रतिपत्ते अपितुप्रसिद्धार्थकंविनैवांतरंगत्वादिनाअस्मिन् शास्त्रेनतत्स्यलेसर्वस्था
न सर्वप्रलाभात् एतस्मानर्थमात्रिर्दिश्यमानस्येत्येतदर्थकमेवेदंसूत्रमिति चेतर्हिमहद्बुद्धिबोधनायसूत्रं।
यतावलंबनेनेआवर्तनश्चयुक्तेरदोषात् ॥ ॥

प्रथमार्थस्य प्रसिद्धत्वाद्व्यावर्त्यमानस्य द्वितीयस्यार्थमाह नत्रेति षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाष
ष्ठीग्रहणेन षष्ठ्यन्तं गृह्यत इत्याशयेनाह षष्ठ्यंतमिति निर्दिश्यमानपदाध्याहारेणाह निर्दिश्यमानमिति ननु निर्देशशब्दो
नैरंतर्यपरः दिशिरुच्चारणक्रियः तथा सति नैरंतर्येणोच्चार्यमाणमिति तस्यार्थो लभ्यते सूत्रे उच्चार्यमाणस्य नतत्संब
धः ननु तस्य तत्र उच्चार्यमाणत्वमित्यत आह उच्चार्यमाणसजातीयमेवेति सूत्रोच्चार्यमाणसजातीयलक्ष्यस्थमित्यर्थः न
न्वेवमपि सुपद उदः स्थादिस्तादिसिद्धावपि अतिस्य इत्यादौ तदोः सः सावितिपादोत्यदादीनामित्यस्य संबंधे अगसेत्यस्य च

तत्र द्वितीयस्यायमर्थः षष्ठ्यंतं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणसजातीयमेव निर्दिश्यमाना
वयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसंबंधे प्रयुज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थः तेनेदं सि
द्धम्

तदंताविधौ त्यदाद्यंतानामंगानां नकारदकारयोः सः स्यादित्यर्थेन अतितकाल्लसत्वादेशापत्तिः त्यदादीनामित्यस्य नि
र्दिश्यमानत्वेपि तदवयवस्य कार्यविधानान्निर्दिश्यमानपरिभाषयावारणासंभवादित्यत आह निर्दिश्यमानावयवेति उच्चा
र्यमाणसजातीयावयवरूपमेवेत्यर्थः स्थान इत्यस्यार्थमाह स्थानेनेति योगा इत्यस्यार्थमाह प्रयुज्यत इति अत्र च कर्मणि यत्
पतदर्थं व्यावर्त्यमाह नेति तेनेदं सिद्धमिति पूर्वोक्तसूत्रार्थेन निर्दिश्यमानस्येति वचनं सित्यर्थः ॥ ॥

प॰ रि॰ शे॰
टी॰
३९
39

ननुअस्यच्वावित्यादौशुक्लीभवतीत्यादावीत्वेपिमालीभवतीत्यादावीत्वंनस्याद्दीर्घ्यमानत्वाभावात् इतिव्यक्तिपक्षमादायाशंकते न
चेति व्यक्तिपक्षेतथात्वेपिजातिपक्षेअत्वादिजात्याघ्रातानांसर्वेषांनिर्दिश्यमानत्वान्नदोषइतिजातिपक्षमादायोत्तरयति जातिप
क्षेइति सूत्रकाराभिमतव्यक्तिपक्षाभिप्रायेणोत्तरमाह किंचेति नचव्यक्तिपक्षेपिसर्वत्रनिर्दिश्यमानपरिभाषायाः प्रवृत्तौअलोन्त्यप
रिभाषायानिरवकाशत्वानपात्अस्यावाधेनास्यच्वावित्यादौग्रहणकशास्त्रेणसर्वेषांस्थानित्वलाभेनेष्टसिद्धौदोषाभावात्भस्यधियो
रितिज्ञापकाश्रयणंतत्पक्षेनयुक्तमितिवाच्यम् आदेःपरस्येतिपरिभाषावाध्यालोन्त्यस्येतिपरिभाषयानिर्दिश्यमानपरिभाषायाः
वाधेऽभ्युपगमानेआदेःपरस्येत्यनेनाप्यवश्यंनिर्दिश्यमानपरिभाषायाःवाधस्याभ्युपेयत्वेनोदःस्यादित्यादौदोषस्यदुरुद्धरत्वात्

नवास्यच्वावित्यादौदीर्घाणामादेशतापरिभाषायानिस्तेषांनिर्दिश्यमानत्वाभावा
दितिवाच्यं जातिपक्षेदोषाभावात्

नचउदःस्यादित्यादौपदागमाइतिपरिभाषयाप्राप्तंपद्विशिष्टस्यस्थानित्वंतस्यनिर्दिश्यमानपरिभाषयावाधेनस्याइत्यस्यैवस्थानित्व।
सिध्यानस्यचादेरितिपरिभाषयावाधेपिनदोषइति वाच्यम् निष्प्रमाणिकयदागमेतिपरिभाषयवादकनिर्दिश्यमानपरिभाषावा
धपर्यतानुधावनायैतयापूर्वप्राप्तपदागमेतिपरिभाषाप्राप्तस्थानित्वस्यैवआदेरित्यनेनवाधकस्यतस्ययुक्तत्वात् आदेःपरस्येतिपरि
भाषावाध्यालोन्त्यपरिभाषयानिर्दिश्यमानपरिभाषावाध्यत्ववान्निर्दिश्यमानपरिभाषावाध्ययदागमेतिपरिभाषाःआदेपरस्येत्यने।
नवाध्यत्वस्यापिवक्तुंशक्यत्वात् एतेननिर्दिश्यमानपरिभाषायानिरवकाशत्वेनवाधकत्वमभ्युपेत्यान्यथानुभस्यधियोरितिनिषे
धस्यग्रहणकशास्त्रगृहीतानांनिर्दिश्यमानकार्यवोधनेज्ञापकत्वमुक्तंतद्भाषादित्यपास्तम् ॥ ॥ ॥ ॥

३९

ननु अविश्रुधातिति सूत्रे इयङुवङोर्ङित्त्वं अन्त्यादेशार्थमिति वाच्यम् तच्चाप्युक्तिं निर्दिश्यमानपरिभाषया य्वोरिति इ
कारोकारयोर्निर्दिश्यमानत्वेन इवर्णोवर्णान्तधातुस्थले अन्त्ये वर्णे वर्णयोरेव सिद्धत्वात् तस्मान्निर्दिश्यमानपरिभाषानित्य
त्वज्ञापनार्थत्वेन ङित्त्वस्याभ्युपेयत्वेनाक्षिपन्ते पिअस्सच्चाविसादावदोषात् भ्रूसुधियोरिति ज्ञापकाश्रयणेन युक्तमित्यत
आह इयङुवङोर्ङित्त्वमिति इवर्णोवर्णान्तधातुभ्रुवामित्यत्र सर्वमूलत्वेन अभ्यर्हितत्वाद्धातुत्वं तस्य पूर्वनिपातः इवर्णो
वर्णान्त श्नुधातुभ्रुवामिति पाठः अत एव धात्वादीनामित्युक्तः संगच्छते सूत्रे तु सौत्रत्वाद् द्वंद्ववृत्तया अल्पाच्तरत्वे
न तथा प्रयोग इति बोध्यम् नन्वेवमपि रीङ्‌रिङोर्ङित्त्वं व्यर्थं तज्ज्ञापनं चैव निर्वाहादित्यत आह रीङ्‌रिङोर्ङित्त्वमिति।

किं च न भ्रूसुधियोरिति निषेधेन ग्रहणकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनाद् दोषः इयङुवङोर्ङि
त्त्वं तु इवर्णोवर्णान्तधातुभ्रुवामित्यर्थेन धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वाद् अन्त्यादेशत्वात् परी ङ्‌रिङोर्ङित्त्वं तु स्पष्टा
र्थमेव एतेन दीङ्‌ङित्त्वं वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तं हयवरट्सूत्रस्थे
नायोगवाहानामुपदेशो अलोन्त्यविधिः प्रयोजनं निर्दिश्यमानस्यैवेत्येव सिद्धमिति भाष्येण सह विरोधात्

न च यथाश्रुतेऽर्थे निर्दिश्यमानपरिभाषापायया अनिस इत्यादेन इत्यस्यापि निर्दिश्यमानत्वेन प्रासस्तत्वेवारणाय अर्थां
न्तरस्वीकारस्य अनुष्ठानत्यादीनामित्यस्यापि निर्दिश्यमानत्वस्वीकारः तथा रीङादिविधावपि अनुष्ठानागसेत्यस्यापि।
निर्दिश्यमानत्वं ङ्‌निवार्यं तथा सति प्राप्तरीङादिसमुदायस्य स्थानित्वाभावस्यार्थं हि ङित्वं चरितार्थमिति वाच्यम् सत्त्ववि
धौ त्यदादेः स्थानुष्ठानात् दन्त विधौ विशिष्टस्यैवस्यान्त्यस्य पूर्वत्वेपि केवलत्यदादेरपि स्थान्यस्यैव परत्वेन स्यात् तत्त्वान्निर्दिश्यमान
परिभाषाया विशिष्टस्य सत्त्वाप्रवृत्तावपि रिङादिविधौ अनुष्ठानागादित्यस्य केवलस्याप्रविप्रसंगेन स्थानित्वासंभवान दं

अवृत्त्यानिर्दिश्यमानस्यैवादेशसिद्धोडि॰त्वस्यैवेपर्याप्तत् तथाचनिर्दिश्यमानस्यस्थानिस्तादनुवृत्त्यावानिर्दिश्यमानस्येत्यर्थो वो
ध्यः पादः षष्ठीतिसूत्रस्यपरिभाषाविषयकत्वमनित्यत्वस्तुदाहरणापरभाष्यादयमर्थोऽवधेयः सोऽन्त्याऽलोंऽतस्यावच्छेदर्शप
ति हयवरट्सूत्रस्थेनेति सर्वष्टष्टस्यटीका नन्वेतत्परिभावतत्परिभावनरणेपदागमन्यायमात्रालभ्यविशिष्टस्यस्थानीत्वंहिल
भ्यते तथाचेतपदस्यापायसिद्धि प्रसंगः नसाय्येनविधिरितिप्राप्तेनदंशस्यस्थानित्ववाधकत्वालाभात् नचसामान्यतः सर्ववाधक
त्वमेवकुतोनेतिवाच्यम् तथासतिनचासस्त्वविन्यायुनरग्रंथविरोधात् अन्यथाजातिपक्षप्रासङ्गीयादीनांस्थानित्वस्यवाधा

अनयापरिभाषयायेनविधिरितिसूत्रबोधितत्तदंतस्यस्थानित्वाभावबोधनंपदा
गमाऽनिलभ्यस्यचतेनसुपदउदस्यादित्यादिसिद्धेः अनयाचसूत्रनिमित्तत्त्रिधा
पितानामलोन्त्यस्येत्यादीनाम् ॥ ॥

त् जातिपक्षेदोषाभावादितिसमाधानासंगत्यापत्तेरित्यतः पर्यवसितार्थमाह अनयेति तथाचोपस्थितत्वात्तयोक्तावपि
तत्तत्स्याद्युपलक्षणमितिभावः अनेनैवक्रमेणतयोरुदाहरणे आहतेनेति अलोन्त्यस्येत्यादीनांनिर्दिश्यमानपरिभाषा
यावाधकत्वंकेषांचिदभिमतंतदपिनसूत्रसिद्धांतमाह अनयाचेति ॥ ॥ ॥

समावेशा इति तथाहि मादादीनामस्त्यादेशोग्रंगाधिकारेपाठेनन दंववियोनिर्दिश्यमानस्यार्थंतस्याकार इति
सूत्रार्थेनवाधकाभावाननिर्दिश्यमानस्यालोतस्येत्यनयोः समावेशाः संभवति एवं हृद्लनिमित्तकह्रस्वत्रियोगेनवि
धीयमानराः त्वकचेतिकादेशोपिनिर्दिश्यमानांत्यस्यकादेश इत्यर्थेनतयोः समावेशोवाथ्यः तथैवह्वंतरुपसर्गेभ्योम

समावेशएवनवाध्यवाधकभावः विरोधाभावात् ॥ ॥

इति इत्यादिभ्यः परस्यनिर्दिश्यमानस्यापञ्चादेशीदादेशस्त्यर्थेननिर्दिश्यमानस्याद्यादेः परस्येत्यानयोरपिसमावेश
एवनवाध्यवाधकभावः एवमेवपादः पदित्यस्यनिर्दिश्यमानस्यसर्वस्यपाद्भ्हस्यग्नेकालादेश इत्यर्थेननिर्दिश्य
मानस्यानेकाल्शित्यनयोरपिसमावेशएवनवाध्यवाधकभावइति तत्रेहेन माह विरोः धाभावादिति ॥ ८

प॰रि॰शे॰
टी॰
४१
५१

ननु अलोंत्यपरिभाषायांयस्यास्थानित्वं आदेः परस्येत्यनयाचयदागमाइतिन्यापलब्धस्यआगमविशिष्टस्यआदेःस्थानित्वंअनेका
लित्यनयाचतदंतविधिलब्धाविशिष्टस्यस्थानित्वंनिर्दिश्यमानेत्यनयातुविपरीतमितिविरोधान्नविरोधाभावइतिचेन्न तच्छेष।
पत्वेस्त्जेर्वृद्धिरित्यादेरेकवाक्यत्वेनयापरिभाषाद्वयेरणान्वयद्विरोधवदत्रत भावइत्याशयात् ननुविरोधाभावाद्बाध्यबाधकभा
वेप्यंगांगाभावःकुतोनेत्यतआह नापीति गुणत्वेनांपरार्थत्वादसंबंधःस्यात्समत्वादितिन्यायात् ननुएवमपियेनविधिर्यदा
गमस्तदुभयबोधितस्थानिनः अनेकालइत्यत्रसर्वपदेनग्रहणान्निर्दिश्यमानपरिभाषयासहविरोधसंभवेनतस्याउदस्या

नाप्यंगांगीभावःउभयोरपिपरार्थत्वेनतद्योगात् अनेकालशित्सर्वस्येतिसूत्रेसर्वग्रहणे
नत्परिभाषाबोधितएवग्रहस्यतेपत्वादेःपरस्यालोऽन्त्यस्येत्येतावेतद्बाधकाविति
न्न ॥

दित्यादेरुदस्यात्संभोरित्यस्यप्रवृत्तिव्यावर्तकत्वेनचरितार्थत्वादत्रपरदनेकालित्यस्यप्रवृत्त्यातुपदोनिर्जरसादित्यायसिद्धिःस्या
दित्यतआह अनेकालिति नन्वेवमपिजरायाजरसन्यतरस्यामित्यस्यांगाधिकारस्येनतदंतविधौजराशब्दांते अनेकालित्विबाधेन
निर्दिश्यमानस्येत्यस्याश्चारितार्थ्येनअलोंत्यस्यादेःपरस्येतिपरिभाषाद्वयमनवकाशत्वादस्याबाधकंस्यात इतिकस्यचिदाशंका
मनुवदति अबाधकत्वेनैवोपपत्तौबाधकत्वकल्पनापाअनुचितत्वात् इत्याशयेनपरि तन्नेति ॥ ॥

नन्वेवमप्रमाणमाह उदस्थादिति भाष्य इति तत्र हि एतत्परिभाषाप्रयोजनपरिगणनावसरे उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्येत्यत्र प्रयोज
नं उदस्थादुदस्थानेत्याह्निके तेन सह कस्य पूर्वसवर्णः प्राप्नोतीत्युदःस्थास्तम्भोरिति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति दोषो न भ
वतीत्युक्तं ननु तयोरेतस्याबाधकत्वमाशङ्क्य तयोर्बाधिका कुतो नेत्यत आह नाप्येतयोरिति तत्र हेतुमाह एतयोरि
ति स्थास्तम्भविषयेति विशतिसूत्रस्य कैयटसंमतिमाह निर्विशतीति तत्र हि निग्रहणं किमर्थं न विशते इति लोप इत्येवो
च्येत तेनैवेशावविशानि इति नि लोप इतीत्युच्यमाने न्यस्य प्रसज्येत सिद्धान्तस्य पक्षेति लोपेनैव तत्त्वारम्भसामर्थ्यादिति शाद्वस्य
भविष्यतीति शाद्वस्यैव पर्यवसितस्याय ⁘ घाक्रियमाणेऽपि निग्रहणेऽन्यस्य कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती
ति समाहितं भाष्ये तत्र निर्दिश्यमानस्या देशा भवन्तीति प्रतीकमुपादाय तात्त्वेन परिभाषाव्यापारः कथ्यते न हि निर्दिश्य

उदस्थादिति सूत्रविषये स्थाः पादः पदिति सूत्रे भाष्ये संचारितत्वात् नापि तयोरियं बाधिका एत
योर्निर्विषयत्वप्रसंगादिति निर्विशतीति सूत्रे कैयटः अकृत्स्नविषयेनायं न्यायः स्थानिवद्भावेने
वतमप्यपतितन्यायेन न तु ष्येव कार्यज्ञानात् ॥

मात्रपरिभाषाद्वारा लोन्त्यस्यादेः परत्वेन तयोर्बाधिका एतयोर्निर्विषयत्वप्रसंगात् तेनाविग्रहणसामर्थ्यादलोन्त्यस्यापि उपस्था
नेन सर्वस्येति लोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थ इति कैयटः एतेन निर्विशतीति सूत्रस्य भाष्यानुरोधेन तयोरियं बाधिका
भविष्यतीत्याशंका कस्यचित् सावकाशायिषयपद्दता ननु किमः क इति सूत्रेण विधीयमानः कादेशः निर्दिश्यमानपरिभा
षया प्राक्चिच्छिष्टस्य तस्यादित्यत आह अकृत्स्नविषयेनायं न्याय इति अत्र प्रमाणं च इत्येव वक्तव्ये कादेशविधानमे
वकादेशविधाने एकच्छिष्टस्यादेशार्थं अकृत्स्नविषये निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ तत्र हरर्थं स्यात् न च मः इत्युक्ते त्यदा
दिनामित्यस्यानुवृत्तावपि तेन्त्यस्य स्यादिति वाच्यम् किं शब्दस्य देशः प्राक्पदद्विष्यमाणत्वेन त्यदादीनामित्येव सिद्धे एतद्धिया

यत्तु कैयटेनानुयायिनेत्यादिना पूर्वोक्तमेवार्थमनूद्य इति वृद्धेनः आहृत्यासाकल्यस्यादेश इति समूलप्रयोगेन अस्ते
तस्यैवोपस्थाः अत्रन्यासे इमाविन्यादावतिव्याप्तेश्चेत्त्यक्तेकोपिन्यस्तक्रम आहृत्याविधाने प्रमाणाभावात आहृति
सामर्थ्यादेव निर्दिश्यमानपरिभाषायावाधन्तदशाहृतौ सापकत्वासंभावाच्च इमाविस्यादौ किमः क इति सूत्रेवि
भक्ताविन्यनुहृतौ नस्मिन्निति परिभाषाप्रहृत्यात्पदादौ मास इत्येजायमानस्याकारस्य व्यवधायकत्वेन अव्यवहित
विभक्ति परत्वादिमअ इत्यस्याः प्रहृत्तौ अतिव्याप्तेरस्वमेभवपव पूर्वसूत्रस्य टीका नस्मैवं षष्ठीस्थाने इत्यर्थकत्वे
निर्दिश्यमानपरिभाषायाः पूर्वप्रतिपादितं नस्याश्च प्रतिज्ञातिन संबंध विशेष एव प्रहृत्ति स्तदर्थकत्वेनैतस्याश्च
पितत्वेत्र प्रहृत्यापत्त्या निर्दिश्यमानावयवमिति हितीयार्थेस्याक्तमादादिमित इत्यादिसिद्धिः प्रसंगः स्यादित्यत आह

इयेचावयवषष्ठीविषयेपि अतएवतदोः समाविति सत्यमतिस्थइत्यत्रोपसर्गेनकारस्यतत
निर्दिश्यमानत्युष्मदस्मदाद्यवयवसमपर्यन्तस्यैव स्यादेशोत्वनिस्यमित्यादौ सोपस
गावयवसमपर्यन्तस्येति वोध्यपादः पदिति सूत्रे षष्ठीस्थानेति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टा ॥

इयं चेति चशब्दात्सत्यानर्थकोवाकपालेकारेवाकिमत्र प्रमाणमितिशिष्टेलक्ष्यानुरोधस्यैवात्र प्रमाणत्वमिति सू
चयितुं तदर्थकत्वमाह अतएवेति इदानीं परिभाषायाफलस्याः सकयोलकाल्पितार्थकत्वेनिवसप्रयितुमा
ह पादः पदिति तत्र हि उपधायाः हृस्वस्थयाउपधाहृस्वतेवक्त्वे द्विपदस्यापि आदेशो हि सर्वादेशाप्रसंगः
आदेशो हि सर्वादेशः प्रसज्येत सर्वस्य द्विपाद्धृस्य त्रिपाद्धृस्य पद आदेशः प्रसज्येत यत्तुविधिस्तदन्तस्येति
निर्दिश्यती तिसर्वादेशाप्रसंगेन उपधाहृस्वस्यैव हृव्यतमाशाकिंतेन हि वक्तव्येन निर्दिश्यमानत्वेदेशाबाधनवा
वक्तव्येति किं कारणं निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीति निराकर्तव्ये नाभाष्यकृता समष्टीकृते यस्मात् षष्ठीस्थाने योगे इति सू
त्रस्थभाष्येण आवर्तेन इति प्रतीकमुपादाय प्रकटितमयस्मात्तत एवनदाववेयम ॥ ॥

इदानीं स्थान्यादेशभावप्रसंगेन प्रसंगसंगत्या निर्दिश्यमानपरिभाषामूलभूतषष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रव्यवहितोत्तरसूत्रं यत्रानेक
विधेति परिभाषामूलभूतस्थानेन्तरतम इति सूत्रोपस्थित्या तदुपस्थाप्याया स्थापकत्वसंगत्या च यत्रानेकविधेति परिभाषामवतारय
ति ननु चेत्यादाविति अत्र परिभाषायां आन्तर्यमित्यस्य सादृश्यमित्यर्थः सदृश्यवाचकादन्तरशब्दात् ष्यञ् प्रत्ययाभ्युपगमा
त् तस्यैवानेकविधत्वं दर्शयति अनेकविधमिति अत्र कृतमित्यस्य हेतुत्वेन श्रूयमाणमिति न्यायेन चतुर्ष्वपि संबंधात् स्थानकृत
मर्थकृतं गुणकृतं प्रमाणकृतमिति चतुर्विधमान्तर्यमिति योज्यम् नचात्र प्रमाणं च हृस्वत्वादिरेव गृहीतव्यम् तस्य च गुणग्रह
णेनैव ग्रहणात् हृस्वगुणोक्तिर्निरर्थकेति वाच्यम् गोबलीवर्दन्यायेन हृस्वगुणोक्तेः गुणशब्दस्यात्रोक्तभिन्नपानितिरिक्तपरमेत्रपरः तेनात्र
नान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यमित्यादि स्थानेन्तरतम इति सूत्रस्य भाष्येण न विरोधः ऋकारालकारयोर्गुणविधौ अन्तरतमाभावप्रश्नमाह

ननु चेतेत्यादौ हृस्वस्येकारस्य प्रमाणत आन्तर्यादकारोपि स्यादत आह यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आ
न्तर्यं बलीयः अनेकविधं स्थानार्थगुणप्रमाणकृतं अत्र माने षष्ठी स्थाने योग इत्यत एकदेशानुवृत्त्या स्था
ने ग्रहणं अनुवर्तमाने पुनः स्थानेन्तरतम इति सूत्रे स्थाने ग्रहणमेव तद्धि त्तीयया विपरिणामवाक्यभेदे
न स्थानितः सन्निभवे स्थानतः एवान्तरतम इत्यर्थकम् तमप्ग्रहणमेवानेकविधान्तर्यसत्वागमकम्
स्थानतः स्थानेनेत्यर्थः ॥ हृस्वगुणोक्तित्वाभावेन गुणग्रहणेन ग्रहणेन स्यादि

श्यमिति मित्यर्थः नचवाक्यानां विशादीनां मात्रा
तिवाच्यम् तेषां मात्रात्वाभावेपि औपचारिकं तत्वमादाय गुणत्वात् स्पष्टं चैतदत्र मनोरमायां शब्दरत्ने अत्र परिभाषायां प्र
माणं दर्शयति अत्र मानमित्यादिना पूर्वोक्तचतुर्विधान्तर्ये सत्यान्तिमामकं स्थानेन्तरतम इति सूत्रे अन्तरतम इत्यत्र तमप्ग्रहण
मेव यद्येकविधं स्थानकृतमेवान्तर्यं स्यात्तदा स्थानेन्तरतम इत्येव सिद्धे तमप्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् सति तु तमप् ग्रहणात् प्रयमर्थो
लभ्यते अयमेतेषु अयमेतरः येषां प्रतिशये तेन्तरः इति अन्तरतमाभवति अतिशयेन तमविहिताविति अतिशयार्थक तद्धि तयाता
त् अतिशयस्य च प्रतियोगिसापेक्षत्वात् अनेकविधान्तर्यसत्वापवमस्यपपद्यते अन्यथा नदयेसप्रतियपमः स्यादिति भावः ननु प
रिभाषायां स्थानत इत्यस्य पंचम्यर्थकत्वेन तद्धितदेः स्थाने इत्यस्य स्थानेनेति तृतीयान्तार्थकल्पनमयुक्तमित्यत आह स्थान

नरुक्ति परिभाषायां स्थानत इत्यत्र आयादिवान्तर्नीयोतीत सिद्धत्वे न विरो
धइतिभावः ॥

४३

इदानीं चतुर्विधानर्थस्य क्रमेणास्थले दर्शयतुमाह तत्रेत्यादि चतुर्णाम् मध्ये इत्यर्थः अस्याः स्वकपोलकल्पितत्वनि
राशाय प्रामाणिकत्वं दर्शयितुमाह स्थानेन्तरतम सूत्रेभाष्ये इति तत्र हि प्रकृतसूत्रस्य प्रयोजनं उपपादयन्नर्थस्या
नेन ग्रहणं किमर्थं यत्रानेकमानर्थं तत्र स्थानतः एवानर्थं बलीयो यथा स्यात् किं पुनस्तत् चेतास्तोता प्रमाणतः प्रका
रेण गुणः प्राप्नोति स्थानतः एकारो ओकारो पुनः स्थानग्रहणादकारो ओकारो भवत इत्युक्तम् ८ ॐ ननु स्थानतन्त्रान्तर्यस्य
प्राबल्यप्रतिपादनेपि प्रोटइत्यत्र वस्त्रोढ वानित्यत्रापि प्राहूहो धात्वेपि हृद्धिः स्यादित्याशयेनान्तर्यवत्परिभाषा

तत्र स्थानसंज्ञानर्यमिको यणाचीत्यादौ सिद्धिमेव अर्थतः महतीत्यादि स्थानार्थाभियानसमर्थसेवा
देशनेति सिद्धान्तावदर्थाभियानसमर्थाय सत्त्वादेश इति तत्समानार्थं तत्समानवर्णादादीनो
ते तत्र ह्येकाहूरितिच गुणतो वायवविहितत्यादौ प्रमाणतो अदसोसेरित्यादौ स्थानेन्तरतमेति सूत्रेभा
ष्यसद्भेदा ॐ ८२ ॥ ननु प्रोढवानित्यत्र प्राहूहोढेतिवृद्धिः स्यादतआह अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य ॥

तस्यापपत्ति नास्तीति अस्मामानेच स्वरूपमिति सूत्रमेव तद्धि अग्नेर्ढगित्यादौ लौकिकव्युत्पा उपस्थितार्थस्यप्रत्य
यनयोर्वा पर्यासंभवात्प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयासंभवाच्च तदर्थकशब्दमात्रग्रहणे प्राप्तेऽर्थः शब्दस्वरूपमेत इ
भयविशिष्टमेवसंज्ञिप्रयास्यादिति नियमार्थं तत्र स्वशब्दस्यात्मीयत्वे नार्थपरत्वाद्रूपशब्दस्य च शब्दस्वरूपपरता
त् तथा च सतितदर्थतः इयं सिद्धा अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य ग्रहणमिति शब्दस्वरूपमात्रग्रहणे अन्यथानुपपत्ते

ननु सूत्रमनेनतदर्थनः परिभाषायाः सिद्धेपि भाष्यमनेन समन्याख्यानान्नास्तिध्येनेत्यतोभाष्यमनेनाह विशिष्ट-
रूपोपादानेनेति लौकिकन्यायसिद्धस्य विशेषणतयोपस्थितार्थकार्यस्य वाधनादन्यथानुपपत्त्या शब्दस्वरूपस्य विशेषण
तयोपस्थितौ कार्यबाधाभावात्तन्मूलत्वकल्पनमधिकतनमन्यपरूपकार्यविधानमनुपपन्नं भवतीति उपस्थितार्थस्य विशे
षणतयान्वयसंभवेतन्यागेमानाभावः अयमेवास्यामूलमनेनभाष्येः समन्याख्यानेपितदोषइतिभावः नन्वेवम

विशिष्टरूपोपादानेउपस्थितार्थस्य विशेषणतयान्वयसंभवेत्यागेमानाभावोऽस्यामूलम् अत्रार्थः
कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोपिनगृह्यतइति ॥

यत्र प्रसिद्धार्थता लौकिकार्थस्यैव ग्रहणेन पट्जातीयेत्यादौ त्रनयापरिभाषयाप्रतिप्रसंगवारणेनसिध्येदित्यत
आह अर्थइति कल्पितेनेति ननु प्रकृतिप्रत्ययप्रयोगेजनतदर्थमानेनतदभावेनतदभावः इतितत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थौ
अध्याहनेनकल्पितौ यावन्वयव्यतिरेकौताभ्यांकल्पितेनायः प्रकृतिप्रत्ययादिवाच्योऽर्थः शास्त्रीयः अपिशब्दाल्लौकि
कोपिनगृह्यतइत्यर्थः अपिशब्दस्य लौकिकार्थसमुच्चायकत्वात् ॥ ॥

अत्र भाष्यं प्रमाणयति संख्याया अतीति सूत्रे भाष्ये इति तत्र हि उक्तमेतिवक्तव्यमिहा यस्मात्कतिभिः क्रीतं कति
किं पुनः कारणं न सिध्यति त्यन्तायाने ति प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्याशंक्य अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति समाधाय नैषा परिभा
षा हि शक्या विज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेन कृत्नैषा परिभाषा भवति यान्यनाति
षाद् संख्यानग्रहणानि इति वार्तिककृता परिभाषाप्रवृत्तिवारणे न वार्तिके व्यवस्थापिते तत्र हि वक्तव्ये न वक्तव्यमर्थवद्ग्र
हणात्सिद्धमिति तन्निराकृत्य पुनः ननु चोक्तमिति पूर्वोक्ताशंकाया केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते कथमुक्तमनर्थ

संख्याया अतीति सूत्रे भाष्यस्य शेषम् इयं च वर्णग्रहणेषु नेत्यल्लस्येत्यत्र भाष्यस्य शेषम् अनर्थकेष्वपि
शिष्टप्रयोगोपादानविषयेति द्रष्टव्याः

व्यतिरेकाभ्यामित्युक्तम् वर्णग्रहणेषु नेयं प्रवर्तत इत्याह इयमिति तत्र लस्येति सूत्रस्थं भाष्यं प्रमाणयति लस्येती
ति तत्र हि लादेशे सार्वदेशप्रसंगः लादेशे सर्वस्य प्रसंगः सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नोतीत्याशंक्यार्थवद्ग्रहणात्सिद्ध
मिति समाहिते अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु वर्णग्रहणमिदम् न वैतद्वर्णग्रहणेषु भवत्यर्थवद्ग्रहणेना
नर्थकस्येति तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् अतएवेति वर्णग्रहणेष्वनुवदप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः ॥

वर्णग्रहणे यत्तदव्यवृत्तौ प्रमाणं तत्स्मारयितुं तन्मात्र यत्तन्मूलकमिति येन विधिस्तदन्तस्येति सूत्रे भाष्ये अलैवानर्थ-
केन तदन्येनार्थवता केनचन वक्तव्यम् । किं प्रयोजनं समनुग्रहणे स्त्रीहन्ग्रहणं मा भूत् तद्ग्रहणे गर्भवृत्रहणं मा भूत् स्त्रीग्रह-
णे संग्रहणाय यसं करोतीति मा भूदित्युक्तम् हन्ग्रहणे इन्हन्निति सूत्रे इन्नर्थः । तेन स्त्रीहानास्य वृत्रदीर्घनिषेधो न भ-
वति । उद्ग्रहणे उदः स्थास्तम्भोरिति सूत्रे इत्यर्थः । तेन गर्भो न्यास्यतीत्यत्र पूर्वसवर्णाभावः । स्त्रीग्रहणे स्त्रियाः इति सूत्रे तेन ।

यत्तन्मूलकमेव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये यत्नेऽलैवानर्थकेन तदन्तविधिरिति । किं च स्वं रूपमिति ।
शास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचिनार्थोऽगृह्यते रूपशब्देन स्वरूपं एवं च तदुभयं शब्दस्य सत्तीति तदर्थः
तत्रार्थो न विशेष्यः तत्र शास्त्रीयकार्यासंभवात् । किं तु शब्दविशेषणं एवं चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञेति
फलितं तेनैषा परिभाषा सिद्धेति भाष्ये स्पष्टम् ॥

शस्मावित्यत्रेयङुवङ्संग्रहणे संयरिष्यामिति सूत्रे तेनाय-
संकरोतीत्यत्र तटन तत्याच पदाश्च नर्थकेन तदन्तविधिस्तदालैवनान्येनानलोऽनर्थकेन अपि त्वर्थवता इति बोधय-
ता भाष्यकृता अर्थवद्ग्रहणे इति परिभाषा न वर्णग्रहणे प्रवर्तते अपि तु तद्भिन्नविशिष्टरूपोपादान इति बोधितमि-
ति भावः । इदानीं सूत्रकारमतेन परिभाषां साधयति । किं चेति उपयादिनं चैतन्न्यर्थमयुक्तात् ॥

45

स्वचकारमते स्वशाब्देनोपात्तिनो योऽर्थः भाष्यमते विशेषणत्वेनाउपात्तिनो योऽर्थः स चावसरः प्राप्तः सति सेभवेम्
त्वेपपवर्ण्ह्येतेन गौणः इत्यवसरसंगत्या गौणस्त्वेयोर्विनिध परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति परिभाषांत
गौणपदार्देनावनिरूपयति गुणादागत इति स्वशाक्यार्थनिष्ठगुणसजातीयगुणहेतुकारोपविषयमिति
मित्रकसंबन्ध्याश्रयशब्दनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नबोधीविषयतानिरूपितविषयता
श्रयइत्यर्थः एतमेवार्थं दृष्टान्तयति यथेति गोशब्दनिष्ठशक्यतानिरूपितशक्याश्रयनिष्ठजाड्यादिगुणस

नन्वेवमपि महद्भूतस्वंद्वमाइत्यायाल्मद्दन इत्यापत्तिरत आह ॐ गौणस्त्वे
योऽर्थस्त्वेकार्यसंप्रत्यय गुणादागतो गौणः यथा गोशब्दस्य जाड्यादि गुणनि
मित्तोऽर्थो वाहीकः अप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपि न हि गुणारोपादेव बुध्यते ॥ ॥

जातीयजाड्यादिगुणहेतुकरोपविषयगोत्वादिनिमित्तकसंबन्ध्याश्रयजन्यबोधीयारोपितगोत्वादिनिष्ठप्रका
रतानिरूपितविशेष्यताश्रयवाहीकरूपोऽर्थः अप्रसिद्धसंज्ञादिरपि न हि गुणारोपाद्गौणपदार्थत्वमित्या
ह अप्रसिद्धश्चेति संज्ञादीन्याज्ञादिशब्दग्राह्यस्य शक्यसंबन्धरूपलक्षणागम्योऽर्थः न हि गुणारोपादिति यद्वा
वकशब्दप्रयोगात्क्लदीयीगुणारोपादित्यर्थः एतेनाभिव्यक्तपदार्थो मे इति न्यायः संगृहीतः अत एव प्रसि
द्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणं स्येन कूलकवादेव वलहुडके परिभाषांतरत्वमेन स्पतिरस्तमितिबो

= =
कुम्र
५५

इदानीमवशिष्टं मुख्यपदार्थमाह मुख्यमिवेति प्रधानत्वादिति साहचर्यहेतुत्वयं प्रथम इति प्राथमिकशक्तिगत्यवबो-
धविषय इत्यर्थः मुख्यमित्यत्र शाखादिभ्यो य इति यप्रत्ययो वा यः मुख्यार्थारोपेण गौणोऽर्थः प्रयुज्यमानेन शब्देन मुख्या-
र्थोऽस्य प्रथमो यस्मात् पतेन ताह्यश प्राथमिकोपस्थितविषयार्थमादाय कृतार्थस्य शास्त्रस्य गौणार्थमादाय प्रवृत्तिक-
ल्पने प्रमाणाभाव एव वास्यावीजमुद्घाटयन्नाह गौणोऽप्यर्थ इति उपपादितं चैतत् तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमा-
धिकरणे पूर्वमीमांसकैः तत्र हि बर्हिर्देवसदनं दामीत्याम्नातं लवनप्रकाशके मन्त्रे विषयीकृत्य विचारः लवन-
प्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन लवनक्रियायामयं तस्य विनियोगस्य किं मुख्ये बर्हिर्लवनक्रियायामुत गौण-

मुख्यमिव प्रधानत्वान्मुख्यः प्रथम इत्यर्थः गौणोऽप्यर्थः शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेण प्रवर्तते ॥

मुख्यस्यायागण बर्हिर्लवनक्रियायामिति तत्र बर्हिर्हि द्विविधं गौणं मुख्यं च मुख्यं कुशकादिदश विदग्धमेतद्रूपम्
गौणं तत्सदृशं तृणान्तरम् तस्मिन् बर्हिः सदस्यमानत्वकैश्चित् शब्दवत्प्रणयोगेन प्रवृत्तत्वात् एवं सति उभयोरपि
शब्दार्थत्वाविशेषेण दर्भस्येव तृणान्तरस्यापि लवने मन्त्रस्य विनियोगेन किं विद्यावकम् इति प्राप्ते मुख्यस्य प्राथ-
मिकोपस्थितिविषयत्वेन तत्र मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थस्य लिङ्गस्य विलम्बितोपस्थितिकगौणार्थविनियोजकत्वकल्प-
ने प्रमाणाभावः मुख्ये निराकाङ्क्षस्य ग्रन्थकोऽत्राविरहात् तस्मान्मुख्यस्यैव लवने मन्त्रस्य विनियोग इति राद्धान्तः ।

एवंचेति अप्रसिद्धसंज्ञादेर्गौणत्वादिनिर्णायकस्य बाधयोग्यतायोगाद्बोधत्वे सतीत्यर्थः अत्रेति परिभाषायामित्यर्थः
एतेनान्यत्र नैवमिति सूचितम् अत्रोभयविधगौणग्रहणस्य फलं निर्दिशति नेनेति उभयविधगौणत्वाति
विक्तत्वानावर्णान्तरोपसंक्रान्तत्वरूपगौणत्वस्याग्रहणे इत्यर्थः ननु अत्रोभयविधगौणत्वे गृहीते मते प्रिय
त्रयाणामित्यत्रातिप्रसंगाभावेपि गुणपद गौणः गुणांशेन तद्विशेषणीभूतः हत्नाविति उपसर्जनस्यापारोप
न गौणत्वमभ्युपेयते तत्पूर्वोक्तातिप्रसंगस्तदवस्थ एवेत्यत आह किंचेति नेनात्र विशिष्यार्थोपस्थापकविशिष्टरू
पोपादानेन पदकार्यत्वाभावान्न प्रियत्रयाणामित्यत्र पूर्वोक्तातिप्रसंगस्य तादवस्थ्यमिति भावः ननु प्रातिपदिक

एवं चाप्रसिद्धत्वे गौणत्वादिनिर्णायकत्वेनेन प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशाभावेप्येवं तत्र निषाद्यार्थस्येत्त
रविशेषणत्वेपि उक्तगौणत्वाभावात् किंचापेन्यायेन प्रातिपदिककार्यं किंतु यत्रे विशिष्यार्थोप
स्थापकं विशिष्टरूपं यत्र नाहत्या पदकार्यं एवं परिनिष्ठितस्य पदान्तरसंबंधे हत्गौर्वाहीक इत्या
दौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामिति संज्ञासंज्ञानसंस्कारवाचायोगः प्रा
तिपदिककार्यं प्राहृत्रिभावेवीजम्॥

कार्यपरिभाषाप्रवृत्त्यभाव स्यप्रमाणानुपलब्धिपराहतत्वाज्जेनाच
नातिप्रसंगतादवस्थ्यानिवारणसंभवतीत्यतः पूर्वोक्तगौणांशप्रातिपदिककार्यपरिभाषाप्रवृत्त्यभाववीज
मुद्घाटयति परिनिष्ठितस्येति उपसर्जनभूतगौणांशसंज्ञारूपगौणांशे च तत्र प्रवृत्त्यभावे वीजं तु सत्त्वोप
सर्जनीभूतानामिति वार्तिककृत्संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधकरणमेव उभयवामिज्ञातेनेतरमाह किंचेति प्राति
पदिककार्यं तत्प्रवृत्तिभावे वीजमाह परिनिष्ठितस्येति त्रयाणामित्याद्युपसर्जनस्थले तत्क्तविपरीयाता
भावादेव तप्रवृत्त्यभावे वीजं नापेक्ष्यते अप्रसिद्धसंज्ञास्थलीनपदान्तरसंबंधादेव गौणत्वाप्रतीत्यान

नन्वत्र विशिष्टरूपं नोद्देश्यतावच्छेदकं पदकार्ये यत्रेयं परिभाषाप्रवर्तते इत्येव वक्तव्ये उपात्तेत्याद्यधिकविशेषणोपादानं व्य
र्थमित्यत उपात्तेत्यादिविशेषणद्वयस्य कृत्यं दर्शयति स्वघटकसहशब्देति उपात्तमित्यात्रादिशब्दे द्वितीयविशे
षणस्यापीदमेव कृत्यं यत्तदेव प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तरीत्याशंकाते नचेति नस्यापात्तत्वेपि प्रातिपदिकप

स्वघटकसहशब्दस्यापत्यमित्यर्थके स्वाङ्गिरिन्यादावनद्वतः सिद्धये उपात्तमित्यादिनच प्राति
पदिकपदेनाहशब्दमिति वाच्यम् नेनहिप्रातिपदिकपदद्वत्वेनोपात्तस्थितिशिनिन स्यविशि
ष्टार्थोपस्थापकत्वाभावात् ॥

दवत्वेनोपात्तस्थितावपि विशिष्टार्थोपस्थापकत्वाभावेन तत्र पदकार्यत्वेपि नेयं परिभाषाप्रवर्तते इति विशिष्टार्थोप
स्थापकमिति द्वितीयविशेषणस्य तदेव कृत्यं दर्शयन् सिद्धान्तमाह ॥

47

नन्वेवमादिनिसूत्रे भाष्ये ओदन्तो निपात इत्यत्र ढंतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः अनदः अदः आमवत् अदोभवति रोभवत् इ
ति ओनाम्नि प्रतिषेध इति वार्तिकं व्याख्यायन वक्तव्यः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव भविष्यतीति नस्या
व्याख्यानानेनरमेवमपि अगोगोः मंयचते गोभवत् अत्र प्राप्नोतीति वार्तिककृत आशंकाम्नस्याप्यवनहि
गोणस्त्र्यख्येयोमव्येकार्यमेअन्यइति समाहितं भगवता भाष्यकृता नात्र विकल्पेन पदकार्यंनेपि अन इजिति वहिशि
ष्यार्थोपस्थापकविशिष्टकृत्योपादानाभावान्नविभाषाप्रवृत्तेरसंभवादित्यत आह नेयातनपदंविति नयातुअदिति

निपातपदं तच्चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकमिति तदुद्देश्यककार्यवि
धायके ओदित्यादावेनमहत्या गोऽभवदित्यादौ दोषान अग्नीसोमौ मा
नवकाविमत्रनप्रसिद्धदेवताद्वंद्ववाच्यग्नीषोमयदसनन्तद्वापरत्वेनरे
गमारीनषेमभवनपव ॥

हृदेऽनुहृत्तस्य निपातपदस्य चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकत्वात् तदुद्देश्यककार्यविधानेनत्रप्रहृत्तेरोवापकाभा
वेन विरोधाभाव इति भावः नन्वेवं गोणस्त्र्यख्येयाविति परिभाषाप्रहृत्तौ आ अग्नीषोमौ माणवकाविति अत्रापीत्वष
त्वेन स्यानाम नयोः पदकार्यमादित्यत आह अग्नीति हृद्धवेलायामग्नीषोमपदस्य मुख्येत्वात्मषैवान्तरंगत्वा
दीत्वषत्वयोः कृतयोरनेनरं माणवकसंबंधेननयोस्तत्त्वहृषापरत्वाल्लक्षणिकत्वेपिनदोष इति भावः ॥ ॥

५२

द्वंद्वे लाघवमेवनयोस्तन्नसहृषयरवैतन्नामिकत्वेवानेन भवति इत्याह सहृशालादाणिकाविति एतस्मिन्नेवार्थे
अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति सूत्रस्य भाष्यमुपपद्यं भवति अनपत्येति सहृशालादाणिकयोस्तन्नामिकयोर्वा द्वंद्वे ईत्वष
त्वाभावादेवेत्यर्थः अग्नेः स्तुदिति सूत्रस्य भाष्ये हि अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम् अग्नीषोमाविन्द्रस्यादि

सहृशालादाणिकाग्निसोमपदयोर्द्वंद्वे नमासकाविन्यर्थकेचनेत्वषत्वे आद्येगौणलाक्षणिक
त्वादेवेत्यप्रसिद्धत्वात् अनपत्याग्नीसोमौमाणवकाविमत्रगौणाम्नाभ्यान्यायेन षत्वावारणापर
मग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति सूत्रस्य भाष्ये संगच्छते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनिष्टप्रसंगः इन्द्रस्यादिहि निष्टप्रसज्येत अग्निसोमौमाणवकाविति तन्नाहि वक्तव्येन वक्तव्यम् गौण
मुख्ययोर्मुख्ये संप्रतिपत्तिरिति ॥ ॥ ॥ ॥ । ॥ ॥

48

नतु पदकार्यपरिभाषाग्रहणे वा परिनिष्ठितस्य पदान्तरसंबन्धासंभवे गौणत्वाप्रतीत्या परिनिष्ठितस्यैव पदान्तरसं-
बंधे अग्निर्माणवक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिरेव नियामिकेत्यभिहितं न च गां पाठयेत्यादौ मुख्ये गोपदार्थस्य
पाठनकर्मत्वासंभवेन द्वितीयानन्वयान्न दुष्यत्वेः प्रागपि गौणार्थप्रतीतेरेव यथा भृत्ये प्रयतेन व्यभिचारात्त्वमुक्तमिति
[illegible] प्रयोगेण [illegible] न च [illegible] प्राक् गौणार्थत्वप्रतीतावपि [illegible] पदस्याप्रयोगे [illegible] पदस्य

गां पाठयेत्यादौ मुख्ये गोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वासंभवेन विभक्त्युत्पत्तिवेलायां प्रयोक्तुरपि गौ-
णार्थत्वप्रतीतावप्यपदस्याप्रयोगेन दोषः अपि: सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वग्रहणात्वेन संपद्य-
ते अमहान् महान् भूत इव भूत इत्यादि भाष्यप्रयोगे न यादेशादीनां करणेन चास्य न्याय-
स्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितं अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषां न दत्वापत्तेः

व गौणार्थत्वप्रतीतिरित्युक्तरीत्या पदान्तरेण संपद्यते अमहान् महान् भूत इत्यादि भाष्यप्रयोगाः पदसंस्कारपक्षे अन्यथा
वाक्यसंस्कारपक्षे गौणमुख्येति परिभाषया नायादेशानापत्तिरित्याह गां पाठयेत्यादावित्यादिना इदं च प्रयो- ४५
क्तॄणां मते गौणार्थकत्वप्रतीतिरेवास्मिन्नपि प्रेत्येति क्रमः ॥ ॥ ॥ ॥

वस्तुतोनन्तद्यपि संभवति अर्थवत्ताद्वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया: प्रतिषेधोवक्तव्य इत्युक्तेऽनेनवैनवैपदार्थाइत्यस्यार्थ
स्योपलब्धिर्भवति वाक्येइत्याशंक्यनेपदार्थाभिसंबंधस्योपलब्धिर्भवति वाक्येइत्युक्तम् इहदेवदत्तइत्युक्तेकर्मेति
दिष्ट:कर्मक्रियागुणोवानिर्दिष्टोगामित्युक्तेकर्मनिर्दिष्टंकर्त्ताक्रियागुणोवानिर्दिष्टोअभ्याजेत्युक्ते क्रियानिर्दि-
ष्टाकर्त्तृकर्मणीगुणश्चानिर्दिष्टाशुक्लामित्युक्ते गुणोनिर्दिष्टंकर्त्तृकर्मणीक्रियावानिर्दिष्टा इहेदानींदेवदत्तगामभ-
भ्याजशुक्लामित्युक्ते सर्वंनिर्दिष्टंदेवदत्तएवकर्त्तानान्य:गामेवनान्य:कर्म:अभ्याजेनान्य:क्रियाशुक्लामेवनकृष्णामि

किंचशुक्लामित्युक्तेकर्मनिर्दिष्टंकर्त्ताक्रियेवानिर्दिष्टेत्याद्युक्तेहेदानींगामभ्याजकृष्णांदेवदत्तेत्या
दौसर्वंनिर्दिष्टंगामेवकर्मदेवदत्तएवकर्त्ताअभ्याजेवक्रियेत्यर्थकेनार्थवत्त्वं तत्त्वस्यभाष्येणकारका
दिमात्रप्रयोगेयोग्यासर्वक्रियाग्रहणाहारेप्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकवाचकादिप्रयोगाइत्य
र्वतात्पर्यकेणसामान्यतःक्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायांद्वितीयादीनांसाधुत्वात्।
ख्यानमित्यर्थलाभेनप्राठवत्क्रियान्वयकालीपदस्यैवगौणार्थत्वप्राप्तीतिप्रयोजकरपि॥ तिपर्यायदाना
सामान्येवर्त्तमानानांयद्विशेषवस्थानंसवाक्यार्थइतिक्रियाकारकसंबंधरूपवाक्यार्थव्यवस्थापयताभगवतान्यर्थव
त्त्वस्यभाष्यकृताकारकादिमात्रप्रयोगेयोग्यसर्वक्रियायाहारेप्रसक्तेनियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोगइतिशुक्ला
मित्युक्तेइत्यादिग्रंथतात्पर्यस्यसूचितत्वात् सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायांद्वितीयादीनांसाधु
त्वात्व्याख्यानमित्यर्थलाभेनगामितिकारकमात्रप्रयोगेऽनेनैवविशेषाकांक्षायामाठ्येतिक्रियाविशेषवाचकपदा

49

ग्रभिव्यक्तपदार्थायेऽत्यस्य परिभाषान्तरत्वमिति भ्रमं निरस्यितेन तत्राप्येवमेवेत्याह एवमिति एवं सिद्धेऽर्थे प्रमा-
णान्तरमाह ध्वनितं चेदमिति अत्रच शाब्दोऽयमर्थः ननु प्रादिसूत्रे भाष्यकथनं नहि वाहीके दृष्टान्ते भवतः गौस्तिष्ठ-
ति गामानयेत्याशंक्य अर्थाश्रये एतदेवं भवति यद्विनुशाब्दाश्रयं शाब्दमात्रेतद्भवति शाब्दाश्रये च दृष्टान्तेऽनिस-
माहितेन एतज्ज्ञाप्यविरोधात्त्विशिष्यार्थोपस्थापके विशिष्टरूपोपादाने यत्रास्ति तत्र परिभाषायाः प्रवृत्तिरस्तुना

एवमेतत्फलकोऽभिव्यक्तपदार्थायेति श्लोकोऽपि पदकार्यविषयकः ध्वनितं चेदं सर्वादिसूत्रे संज्ञा-
भूतानां प्रतिषेधमारंभमाणेन वार्त्तिककृता पूर्वपरेति सूत्रे असंज्ञायामिति वदता सूत्रकृता
अनर्थकसंज्ञयातन्मन्याख्यानेऽर्थवता भाष्यकृता च ॥ ॥ ॥ ॥

यत्राहकपदकार्यं प्रवर्तिनार्थनियमः संभवति अन्यथा पदकार्यप्रवृत्ते परिभाषाप्रवर्त्तनेन प्रातिपदिकका-
र्येऽतिभाष्यकारः समादध्यात् नैवं समादध्यति तस्मात्परिभाषायाः पदकार्यविषयकत्वं कल्पनेतिष्ठ-
माणिके न च एवं वं संप्रयनेत्यादिभाष्यप्रयोगात्तु पपत्तिरेव प्रमाणमिति वाच्यम् भाष्यप्रयोगाणाम
रिभाषयाप्रवृत्तित्वेनाप्युपपत्तेः न चानित्यत्वे प्रमाणाभावः तत्प्रयोगानामेव प्रमाणत्वात्

अर्थाश्रय इति अर्थाश्रय इति भाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रये इत्यर्थः कल्पतेनेन न द्वितीय इति भवः अत्र पा-
व शास्त्राश्रये इति प्रतीकमुदायस्यार्थं हृन्नान्यानियदिकादिभक्तावत्तायां कार्यं दुक्तं ते शास्त्रान्तरमन्त्रियानान्

अर्थाश्रये यत्तदेवं भवति शास्त्राश्रये च हृद्यावे इति अन्नसूत्रस्य भाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्य
पदाश्रये यथन्यायः नद्वहिन शास्त्राश्रये च न इत्यर्थः गोन इति ॥

गोणत्वं प्रतीयत इत्यादिकैयटोक्तरपि संगच्छते ननु शास्त्राश्रये चेत्यस्य अर्थरहितवर्णमात्राश्रये इति प्र-
तीयमानार्थः कथं वाच्यत इत्यत आह गोन इति ॥ ॥ ॥

50

यथाश्रुतेनेति गकाराविवक्षायामसत्यामिति भावः पुंक्षेवेनेत् अस्यैवमनस्यास्तिज्ञाति नत्वात् नडुक्षेच परेत
गोतो णिदिति सूत्रे भाष्येन परत्वे प्रत्याख्याते चित्रगुरित्यादौ न दोषः गोपूर्वत्वनिवात स्वरेषु स्थानिवत्वप्रतिषे
धात् हे चित्रगो इत्यादौ तलाहिणिकत्वात दोषः इत्यवैव भाष्यस्पष्टम् ओतः सर्वनामस्थाने णित्वं वक्तव्यमित्योतो
णित्पत्र भाष्य उक्तमित्याह ईति ओतो णिदिति वाच्यमित्यत्र लक्ष्याहे द्योभ्यां देवे न चैवं द्योस्य सर्वनामस्थाने ह
द्धिविधेया इत्योतो णिदिति सूत्रस्य वार्त्तिकस्य योग्यतेनीति प्रतीकमुपादाय द्योतो णिदिति सूत्रे यद्धिन त्वं स गोत इ

यथाश्रुतसूत्रे विशिष्टस्योपादानमथवोक्तरीत्यैव तस्य भाष्यस्य व्याख्येयत्वादित्यलम्॥

त्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयं वर्णनिर्देशो हि न परत्वप्रसिद्धमिति कैयटो विरुध्येतेति वाच्यम् न परकरण
प्रत्याख्यानपर गोतो णिदिति सूत्रस्य भाष्यविरोधेन तत्र कैयटस्याचिन्त्यत्वात् प्रत्याख्यानपरं भाष्यं हि प्रथतप
रकरणे किमर्थं इह माभूत् चित्रगुः शबलगुरिति नैतदस्ति ह्रस्वत्वे कृते नेन भविष्यति स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति
ति ग्रत उत्तरं पठति न परकरणमनर्थकं किं कारणं स्थानिवत्प्रतिषेधा
त् प्रतिषिध्यते ऽत्र स्थानिवद्भावः गोपूर्वत्वाणित्वात स्वरेषु स्थानिवत्त्वं भवतीति स च न वर्णप्रतिषेधस्य प्रय
त्नः इत्यथवाहि संबुद्धिजसोः प्रतिषेध इति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५०

अर्थवद्ग्रहणे परिभाषायां अर्थस्य प्राधान्यन्यायेन मुख्यस्यैव ग्रहणमिति गौणमुख्यन्यायस्य सिद्धत्वेनैतदनतिरिक्तत्वा
देतत्पूर्वमुक्तम् अर्थवद्ग्रहणपरिभाषापवादभूतामनिनिति परिभाषामवतारयति अर्थवदिति एतेनानिनेतित्य
स्यार्थवत्परिभाषापवादत्वेनैतदुक्तं गौणमुख्येन तदुक्तमुचितमित्ययास्तम् अर्थवतेत्यादि तृतीयान्तविशेषणेन
अनर्थकस्यैवात्र स्येनेनस्य विशेषणत्वमनुपपन्नमाह येनेति एतेनार्थवत्स्वरूपस्याप्रसक्तिरिति तत्तायकमन्वेषणीयम्।

अर्थवद्ग्रहणस्यास्यापवादमाह अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति।
येन विधिरित्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितेयम् तेन राज्ञा साम्ना इत्यादावल्लोपः दण्डीवा
ग्मी इत्यादौ इन्हन्निति नियमः स्रपयाः ॥ ॥ ॥

मिति सूचितम् अस्याक्रमेणोदाहरणान्याह तेनेति साम्नेत्यादाविति नलोपविधौ अल्लोपो नूतिसूत्रे वर्णग्रह
णे अर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरेवेष्टसिद्धावस्या यादाने निरर्थकमिति चेन्न वर्णग्रहणे इत्यस्य वर्णमात्रग्रहणे
इत्यर्थेनानर्थक्याभावात् अतएवाग्रादिति सूत्रेऽर्थवत्परिभाषामूलकगौणमुख्यपरिभाषया गोभवदित्या
दौ अग्रहणसंस्ताप्रवृत्तिमाशंक्य निपातपत्तादुपहत्या विशिष्टस्यादेशपत्त्वात्समाहितम् ॥ ॥ ॥

51

लघोनाऽइति अत्रस्त्रीभ्यांनुट् चेति सूत्रेणाऽऽमिन् प्रत्ययेनुडागमेच रूपसिद्धिः ननुत्राम प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वेना
र्थवत्त्वादानर्थक्याभावात्कथमिद मुदाहरणं संगतं स्यादिति चेदत्राह कैयटः अनागमकानां सागमका
आदेशा इत्यर्थाश्रयणादत्र अमआनर्थक्यम् अर्थवतोह्यागम इति न्यायाश्रयणेन तु अर्थवत्त्वेचास शब्दः न
देवमुदाहरणं चिन्त्यम् आगमसन्नियोगेन द्विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वान्यायत्वेन पदांतरे यस शब्दस्यानर्थक्य
संभवादेदमुदाहरणं चिन्त्यमिति परे स्पष्टं चेद मत्रैवाग्रे प्राचीनमतं खिडयितुमाह अन्ये त्विति ग्रंथइत्य

लघोनाऽइत्यादावनसंनस्येति दीर्घः लघाम्नोलघध्यमित्यादौ मन इति नीपनिषेधस्य सिद्धः अन्ये
तु परिवेविषीध्वमित्यत्र ढत्वव्यावृत्त्ये क्रियमाणाविणः षीध्वमित्यत्राङ्गग्रहणादर्थवत्परिभाषाप्र
नित्यानन्मूलकमिदमित्याहुः ॥ ॥ ॥

र्थः परिउपसर्गपूर्वकात् विषद्यातोर्विधिलिङि आशिषि
स्लोह्विवेणि ज्ञोनत्रयाणामित्यभ्यासस्य गुणेचैव विषीध्वमित्यत्र वेवीतीणः परत्वात्षीध्वमिति अंगग्रहणा
भावेढत्वं स्यात् न ह्यारणायाम्लिन्मूत्रे अंगादिति मतितस्मिन् इणोनादेशादित्यर्थेऽवीत्युशस्य इणोऽनंगत्वाभा
वात्तन्नढत्वम् अर्थवत्परिभाषायाः सार्वत्रिकत्वेतु अन्त्ययेवप्रहणेनढत्ववारणसंभवादंगादित्यनर्थकं भवे
त् पदस्य चानुपपत्त्या अर्थवत्परिभाषायाः असार्वत्रिकत्वं तन्मूलकमेवेदं वचनमतिनास्मितिनापूर्व

ज्ञापनविद्यदनद्वारा आह वित्यनेन सूत्रविनामसूत्रविंप्रकटयति विभाषेटइत्यत्रेति आगमसन्निपातो विशिष्टस्यैवार्थवत्वेने
ष्टिसमेति विभाषेटइत्युत्तरसूत्रेऽनर्थकस्यैव षीध्वमः संभवादर्थापिकायाअनुरोधादिणः षीध्वमितिपूर्वसूत्रेपितस्यैव
ग्रहणंस्यादितिभावः १५ ॥ नन्वर्थवत्परिभाषानुरोधेनाविभाषीट इत्यत्र षीध्वमोऽसंबंधपदेवेति प्राचीनोक्तिं गृह्याह
ण्यस्य ज्ञापकत्वमसंभवेत्यतः एकयोगनिर्दिष्टेतिन्यायेन तत्संबंधस्यापि ज्ञापकत्वेनोपपन्नद्वारा समतेनेनोक्तपरिभाषाया

विभाषेटइत्यत्रानर्थकस्यैव षीध्वमः संभवादत्रापि तस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायोगादिनी
तिप्रवे १ ननु उक्षेत्यत्र लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वित्यतः आत्मनेपदेष्विन्येव संबंधमानेन न
वादत आह एकयोगनिर्दिष्टानां सहवाप्रवृत्तिः सहवानिवृत्तिः वाशब्द एवार्थे परस्मात्वि
नार्थकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

अपूर्वत्वमेवेति बोधयितुं समनंतरोक्तपरिभाषाव्यवहितोत्तरमेकयोगनिर्दिष्टेतिपरिभाषामवतारयति ननु उक्षे
त्यत्रेति परिभाषास्थवाशब्दार्थमाह वाशब्द एवार्थ इति नच परिभाषास्थवाशब्दद्वयस्तत्वेनैकवचनं वाशब्द इत्यनु
पपन्नमिति वाच्यम् जातावेकवचनमित्याशयात् अर्थस्तु वाशब्दाविन्येव वासाद्विकल्पायमनयोरेवार्थोपि समस्त
त्वेयइतिकोशादितिभावः एकयोगेनत्यसवशब्दमर्थसूचयन परिभाषार्थमाह परस्येति ॥ ॥ ॥

ग्रस्य लोकन्यायसिद्धत्वं दर्शयन्नाह एककार्यत्वेति नेड्वशीति सूत्रात् इडित्यनुवर्तमाने पुनरार्धधातुकस्येति सूत्र
स्थ इड्ग्रहणसामर्थ्यात्सिद्धोयं न्याय इति कस्यचिद्भ्रान्तिमनेन दीधीवेवीटामिति सूत्रस्य भाष्यविरोधेन खंडयति य
त्त्वित्यादिना नवैकयोगेति न्यायेन इण्मात्रस्यानुवृत्तौ कथं दीधीवेवीटामिति सूत्रस्य इस्य ग्रहणप्रत्याख्या
नं युक्तिमदित्यत आह नवेनेति वृत्तिस्थितेति इष्टानुरोधेन यत्न न्यायस्यान्यायान्तरेण बाध इति भावः कद्रुशी-
कृतीति सूत्रे भाष्ये किमर्थं पुरस्तात्प्रतिषेध उच्यते नाविप्रतिषेधकालः प्रतिषेधः क्रियते पुरस्तात्प्रतिषेधे प्राप्ति

एककार्यत्वेति प्रक्रान्तो बहूनां लोके तथैव दर्शनादिति भावः एतत्र ज्ञापकेनेड्वशीत्यत इ
डित्यनुवर्तमाने आर्धधातुकस्येत्यत्र पुनरिड्ग्रहणं न हि तेनास्या संबंधार्थं तत्र दीधी
वेवीतीसूत्रे भाष्ये तत्रस्थेड्ग्रहणप्रत्याख्यानाय इड्ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य
टो गुणवृद्धिविकाराभावार्थत्वस्याश्रयणेन द्वितीयात् नवेति वृत्तिस्थक्वाचिदेकदेशानु
वृत्तेन इति न्यायेन सिद्धा वस्तुतस्तु दीधीवेवीटामिति सूत्रस्य भाष्यमेकदेशयुक्तिः आ
र्धधातुकस्येति सूत्रस्थ इड्ग्रहणस्य नेड्वशीति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् एककार्येणत्युक्तत्व

येन चाप्ययमर्थः क्विचिदिड्ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति विप्रतिषेधकालप्रतिषेधे प्रयोजनमुपपाद्य ग्रन्थान्किंचिदधिकारं
तरं च कृत्वा अथ येन वा पुरस्तादपि प्रतिषेधेऽसति न करिष्यते कथमिदं सिचे नृधि कृतीति ततो वक्ष्यामि आर्ध
धातुकस्य वलादेरिति इडित्यनुवर्तते नेति निवृत्तमित्युक्त्वा आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति सूत्रस्य इड्ग्रहणप्रत्याख्या
ने यत्न लघुतरप्रत्याख्यानाय तत्या दीधीवेवीटामिति सूत्रस्य इड्ग्रहणप्रत्याख्यानस्य युक्तत्वादेकदेशयुक्ति
त्वम् सति चैवं आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति सूत्रस्य इड्ग्रहणसामर्थ्यसिद्धोयं न्याय इत्यभिमतं सर्वथाप्यसंगतमि

इदानीं पूर्वोक्तपरिभाषासमनन्तरं अपवादसंगत्या एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति परिभाषामवतार

नन्वेवमलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गादिकाराद् इत्यनुपपन्नमेक
योगनिर्दिष्टत्वात् तथा दामहायनान्ताच्चेत्यादौ संख्याव्ययादेर्ङीपः संख्यादेरिति व
र्तते अव्ययादेरिति निवृत्तमित्यनुपपन्नमत आह एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशो
ऽप्यनुवर्तते एकत्रार्थयोगः संबन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिप्रायेण निर्दिष्टयो
र्विप्रकर्षः इति एतान्त्रिविति सूत्रे कैयटः ॥

एति नन्वेवमिति सहैव प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वाङ्गीक्रियमाणे इत्यर्थः अत्रानुपपन्नमिति पूर्वसूत्रस्थमेवानुपपन्नार्थः

पत्नातिवितिसूत्रेकैकपदमिति तत्र हि मूलमितिवक्तव्ये पदस्यमूलेपदत्तिः तत्र हि वक्तव्ये न वक्तव्ये मूलमितिवर्त्तेते
क्रमहति तस्याकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुपजाहचवित्तुकास्थनेनतरं यदि तदनुवर्त्तते पाकेपिग्रामीणात्याशांकि
ते मूलमितिवर्त्ततेपाकेतितिदृष्टं इतिसिद्धान्तिनोक्तं अनेनतरेयेथेपुनरेकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानुवर्त्ततेपक
देशोवतिवर्त्ततइति पूर्वपक्षभाष्यमादायनेनोक्तं पतेनकैयटइत्यनेनानूक्तिः सूचिता तद्बीजम् तन्त्रोनेताम् शा
सीतिति सूत्रस्यभाष्यसंगतिः तत्र हि वास्तव्यापीन्यतः सूयोनुवृत्तिवाशाहानन्तुवृत्तिरुक्तन्यायेनेत्याशोवय अ
नुउत्तरपदेइतिदृष्टान्तेन अनेनन्यायेनसाधितमितिप्रागुक्तार्थपवपुक्तोनापमित्याग्रस्तम् पूर्वपक्षोक्तभा
ष्याशयेनतथोक्तत्वेपि सिद्धान्तभाष्यस्य तथानाशयेन तन्त्रोनेताम् शासीतिति सूत्रस्यभाष्यविरोधाभावात् अर्था
धिकारपक्षद्वंद्वस्य तदर्थस्यैवैकत्वेनविच्छेदाभावात्स्यादेकदेशानुवृत्तिरित्याशयेनपूर्वपरिभाषयाकथंपु
नरिति पूर्वपक्षभाष्यं शाखाधिकारपक्षेतुयस्यैवशाहस्यस्वरितत्वेप्रतिज्ञातेन त्वदृश शाहान्तरसंनियाने योगान्त-
रेप्रतीयत इतिदोषाभावादित्याशयेहि एकयोगनिर्दिष्टानांमित्येकदेशानुवृत्तिर्भवति इतिसिद्धान्तभाष्याशा
यः अत्रापिशाहे अर्थं जानेन भाष्यकृतायकसमासेपितथानुवृत्तौकिमुवाच्यम समासेसेत्याशयसूचनात्त्रो
नोम् शासीतिति सूत्रस्यभाष्यविरोध इत्याशयः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एकयोगेऽन्यत्र भाष्याभिप्रेतमेवेदानीं बीजमाह तावन्मात्र इति इदानीमुभयोरपि परिभाषयोः भाष्यमूलकत्व-
माह स्पष्टा चेयमिति दामहायनान्तादिति सूत्रे हि तत्र हि संख्यादेरिति वक्तव्यं न वक्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते क्व
प्रकृते संख्याव्ययादेर्ङीबिति यदि तदनुवर्त्तते अव्ययादेरपि प्राप्नोतीत्येष दोषः संख्यादेरित्यनुवर्त्तते अव्ययादेरिति
च निवृत्तम् कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्त्तते एकदेशेन एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भ-

तावन्मात्रं शास्त्रविनियमप्रतिज्ञाबललभ्यमिदम् स्पष्टा चैषा दामहायनान्तादि-
ति सूत्रे ष्योनाम् शसोरिति भाष्ये च सूत्रे च ॥ ॥ ॥

वतीति स्पष्टमेवोक्तम् ष्योनाम् षासोरिति सूत्रेऽनुज्ञोनास्लिङ्प्रतिषेध इति वार्त्तिकप्रयोजनान्यथासिद्धये सूत्रवा-
धिकाराज्जिड्डम् स्वपीति प्रकृतेऽनुवर्त्तते क्व प्रकृते वा स्वप्यापिशलेरिति यद्यनुवर्त्तते इहापि विभाषा प्राप्नोति सूत्र-
ग्रहणमनुवर्त्तते वा ग्रहणं निवृत्तमेकं कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्त्तते एकदेशेन एकयोगे चैकदेशा-
नुवृत्तिरव्याप्तिनावश्यमिहैव एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवतीत्युक्तम् एवं चात्रापि स्पष्टमेवोक्तम् ॥

नन्वार्द्धधातुकस्येति सूत्रस्य इड्ग्रहणाणुग्रहणाद्रूपविकाराभावार्थत्ववत्सवर्णग्रहणप्राप्तदीर्घाभावार्थत्वम

नन्वत्यदादीनामइत्यादिनाम इ मामित्यादौ अनुनासिकः स्यादत आह भाव्यमानेन सव-
र्णानां ग्रहणं तु अणुदित्सूत्रे ऽप्रत्यय इत्यनेन सामर्थ्यात्सूत्रप्राप्तं उणा भेदकत्वेन च प्राप्तेते
न्यर्थः अनपवादत्वात्तुदित्सूत्रे प्रत्ययादेशागमेषु सवर्णग्रहणाभावे प्रकारान्तरेणोक्ताप्रवृत्तेन
र्त्सिसिद्धे मदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्त्रिन स्त्रापपत्ति आचार्योऽभवद्यथा भाव्यमानेन सव
र्णानां ग्रहणं नेति ॥

यि स्थानयामतिदीधीवेवीटामिति सूत्रस्य अस्याख्या
नपरभाष्यमसंगतं स्यादित्यतोऽवसरप्राप्तां भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति परिभाषामवतारयति ॥॥॥

ननु अत्राप्रत्यय इत्यस्यैकदेशानुमतिद्वारेण तत्परिभाषाज्ञापनार्थत्वमयुक्तम् योगेन प्रत्यय इत्यस्य भाव्यमानार्थकत्वे
नाप्रत्यय इत्येतदर्थसिद्धत्वादित्यरुचेराह किंचेति तथा च ज्यादादीयस इति सूत्रे भाष्येण तथैवोक्तेस्तज्ज्ञापितत्वैवेति भावः
वस्तुतस्तु ज्यादादीयस इति सूत्रस्य भाष्यस्यापि कृत्रिमाकृत्रिमेति न्यायबाधेन प्रत्यय इत्यस्य यौगिकार्थबोधनद्वारा
परिभाषाज्ञापनपरत्वमेव नैवमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सूत्रस्य अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यमि-
ति वार्त्तिकस्यैवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन

किंच ज्यादादीयस इत्येवं तपरेणोदीर्घसिद्धेर्ज्यादादिति दीर्घोच्चारणमस्या
ज्ञापकम् अणुदित्सूत्रे ज्यादादिति सूत्रे च भाष्यस्यैषा ॥

सवर्णानां ग्रहणं नेतीति भाष्यस्य चानुपपत्तिरिति वाच्यम् यतश्शास्त्रसंकेतितप्रत्ययपदेन प्रत्ययमादाय वार्त्तिककारस्य
यौगिकप्रत्ययपदमादाय भाष्यकारस्य च प्रवृत्तौ अनुपपत्तेरभावात् उपायस्यापायान्तराहृष्टकत्वेन विरोधाभावाच्च न
स्याज्ज्ञाप्यमानेनेति प्रतीकमुपादाय प्रतीयते विधीयते इति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति कैयटोक्तिः समञ्जसैव
एतेन पूर्वपक्षसिद्धान्तभाष्ययोर्निर्दलनात् प्रत्यायप्रतीयत इत्यस्य विधीयत इत्यर्थस्तत्र युक्त इत्यपास्तम् ॥ ॥

55

ननु चोः कुरित्यत्रापि कुरित्यस्य विधीयमानत्वेन सवर्णानां ग्रहणं न स्यादित्यत आह चोः कुरित्यादाविति उदिदुच्चार
णसामर्थ्यादत्र परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः यत्तदभिप्रायेणैव केषाञ्चित्परिभाषायामणिति पाठ इत्याह यत्तेष्वेति ५
ननु भाव्यमानानां सवर्णग्रहणनिषेधेऽप्यदसोसेर्दादुदोम इत्यत्रापि उकारस्य भाव्यमानत्वाविशेषात्सवर्णग्रहणाभावेन
ऽमू इत्यादौ दीर्घविधानानुपपत्तिः स्यादित्याक्षेपेणापवादं मत्वा भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान्गृह्णातीति परिभाषा

चोः कुरित्यादौ भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणम् उपेयम् उदिदुच्चारणसामर्थ्यात् यत्तदेवा-
भिप्रेत्य भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीति न व्यापठन्ति ५ नन्वेवमदसोसेरित्यादिना
ऽमू इत्यादौ दीर्घविधानं न स्यादत आह भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति दिउत्
कृत उदित्यतपरकरणमस्या ज्ञापकम् ॥ ॥ ॥ ॥

सवर्णारयति नन्वेवमिति नन्वत्र उऋत्यत्र समाहारद्वन्द्वेनैव निर्वाहात्परिभाषाकल्पनमयुक्तमिति चेन्न उस्
ऋस् इति द्वन्द्वे सलोपश्छान्दसत्वाद्ध्रस्वस्य पूर्वनिपाते तपरकरणस्य सवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य बाहुल्यान्न प्राप्त्या प्रा-
प्तिस्तवेन निपातनादपरनिमित्तादपरनिमित्तकत्वेनागमेऽनागमसाम्रस्वे ततः सवर्णदीर्घ उ इति रूपासिद्धेरित्या-
द्यत्र स्पष्टम् परिभाषायां ज्ञापकमाह दिव उदिति ॥ ॥ ॥ ॥

५५

एतस्याः प्रामाणिकत्वसूचनायतिन्त्वरितमिति सूत्रस्य भाष्यरूपं वर्णयति नित्त्वरितमितीति तत्र हि इति इत्यस्य
ग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत् कृतनइद्धातोः किरति गिरतीति वार्तिके नैषतकारः कस्तर्हि दकार इति मत्वा व्याख्यापतत्रय
दिदकारस्तर्हि तपरेतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोतीत्याशंक्य तेभाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं भविष्यतीति समाधाय पुनर्य
दि भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्यते अदसोऽसेर्दादु दो म अभूभ्यादिष्वत्र न प्राप्नोतीत्याशंक्य एवं तर्हि आचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणमिति यदयं दिव उदित्युकारे तपरं करोतीत्युक्तम् वस्तुतस्तु
अदसोऽसेर्दादु दो मः इत्यत्र समाहारद्वंद्वं अयवव्यायः सूत्रावहरेणानिर्वाहे संभवति ज्ञापकसिद्धवचनस्यान्याय्यत्वात् फलो
दयानुपलब्धेश्च नित्यवादे तरंगिणीवद् ह्रस्वह्रइतिस्यादितिवक्तुकाम उभयोर्नित्ययोरेकत्र विरोधे प्राप्ते परत्वात्परस्यैव
प्रवृत्तेन्याय्यत्वात् तत्रापि ह्रस्वस्यान्तरंगत्वेय धर्मिकल्पनायेत्तथा धर्मकल्पनस्यैवन्याय्यत्वेन तत्र निर्देशसामर्थ्यादसिद्धं

नित्त्वरितमितिसूत्रे भाष्यस्याशयम् ॥

वहिरंगमितिपरिभाषाया अनित्यत्वकल्पने नैवादोषात् पाठान्तरप्रामाण्यात् अनित्यत्वकल्पनं तु सर्वत्रैव नित्यत्वस्य बा-
धाताय न्याकाविलक्षं सति गमके नित्त्वरितमिति सूत्रस्य भाष्यं तु यदि भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्युच्यते अदसो-
ऽसेर्दादु दो म इत्यत्र न प्राप्नोतीत्याशंका समाधानोपायान्तरमस्तत्यानविरोधमावहति उपायस्योपायान्तरबाधकत्वात्
न चैवं दिव उदिति तपरकरणं विफलमिति वाच्यं संप्रसारणसंज्ञासूत्रे पत्तद्वयेन ज्ञापितेन ज्ञातिन स्वप्रवज्ञापितपहे
दं समाधानं वाच्यम् संप्रसारणाच्चेति सूत्रस्य कैयटोक्तहलः इति भाव्यदीर्घत्वबाहतेति रूपफलस्य सत्त्वात् एतेन नित्त्वा-
रितमित्यत्र एतज्ज्ञापकोक्तिः परभाष्यविरोधात्तपरकरणसामर्थ्यादेव युभ्यामित्यत्र भाविदीर्घत्वबाहतेति संप्रसा-
रणसंज्ञासूत्रस्य कैयटादयश्चिंत्यापवेत्यपास्तम् ऋत उदित्यत्र तपरकरणस्पष्टार्थमास्तु चेति लाघवमित्यव धे-
यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

46

वर्णप्रसंगात् प्रसंगसंगत्या वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति परिभाषामवतारयति नवेति वर्णस्य प्राधान्याप्राधान्यप्रा
धान्येन ग्रहणाद्दृश्यते यत्र निमित्तं प्रसज्येत स्यादित्यत आह वर्णप्राधान्येति ननु सति निमित्ते समानाश्रयत्वे कथं प्राधान्यं पूर्वप्र
त्ययान्तरस्य तत्त्वानिरूपपत्ति नन्वेवेत्यादिना अयं भावः वार्त्तिकमते विशेषणतया लाभेऽपि प्रत्ययलक्षणं भवितीति
षेपेन स्थानिवद्भावाप्राप्त्या न च प्रवृत्त्यर्थं प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति सूत्रम् तेनाहृपेत्यादि सिद्धिः न च स्थानि
वदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणप्राप्य पार्याश्रयेण यत्र प्रत्ययनिमित्तकमेव कार्यं न
तु वर्णनिमित्तकमित्यर्थे नार्थतः यत्र प्र[illegible]यः प्राधान्येनाश्रीयते न त्वाप्ति भावपि विषयार्थमिदमिति फलति तथा सति

ननु गवे हितमित्यादौ प्रत्ययलोपेनावायादेशापत्तिरत आह वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्ष
णम् वर्णप्राधान्यविषयकमेवैतत् न चैवं प्रत्ययलोपसूत्रे स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव
सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्य तु विशेषणेन रूपे यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमिति
तेनाव सिद्धम् ॥

प्राधान्येन वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति सिद्धं भवतीति केचित् प्रत्ययलोपे लक्षणमित्येव सिद्धे द्वितीयप्रत्य
यग्रहणात् लब्धमिदम् उपायादित्वे चैतदपस्तान्न गवनेव तथा हि अथ द्वितीयप्रत्ययग्रहणम् किमर्थं प्र
त्ययग्रहणं यथा स्याद्वर्णलक्षणं मा भूदिति गवे हितं गोहितं रायः कुलं रैकुलमिति तत्रैव वर्णलक्षणमिति प्र
तीयमुपादाय प्रत्ययलोपे न लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः प्रत्ययत्वरूपाश्रयेण वर्णरू
पमाश्रयेण वा न तत्सर्वं स्यात् सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात् प्रत्ययग्रहणेन सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्यय

लोपे भवति वर्णरूपतानिमित्तिके पटिष्वत्याहुः ॥

किं तद्दर्शनमिष्टप्रयोगाभिव्यक्तिमित्यत आह इष्टप्रायास्तु समुपपादयति वर्णज्ञानमित्येवमादि उभयफलं दर्शयति तेनेत्यादिना
तत्र प्रथमस्य फलं गोहितमित्यादौ द्वितीयस्य तु चित्रेत्यादाविति बोध्यम् ननु वार्तिकोक्तप्रयोजनान्यथासिद्धिमुपपादयति
तदेतत्तर्हि इदानीमपि योगो वक्तव्य इति तेन चोदिते न वक्तव्य स्त्रा किं प्रयोजनं प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणे
न यथा स्यात् शाह्रे गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन माभूदिति किं प्रयोजनं शोभनदृषद्दोषक्रमपसदृक्षालप्रणेति ।

वर्णज्ञानं वर्णस्येतरविशेषणज्ञानरूपं प्रत्यक्षरूपेण विशेष्यज्ञानरूपं तेन गोहित
मित्यादावववादिन चित्रायोजनानां चित्रेत्यादावेणो याकारस्तदन्तान्ङीविति ङीप्प्रवृत्त
इयमल्पिथोस्यातिवङ्गावाशामावपि भाष्यप्रत्ययलक्षणविषये निषेधिकेति स्पष्टं ।

भाष्य ॥ ॥ ॥

सूत्रे पाठभाष्योक्तानियमार्थमिदमिति भाष्यमते स्थानिवत्सूत्रस्य प्रतल्पिया विविति निषेधेन वर्णविषयेऽप्रवृत्त्या प्रत्यय
यलोप इति नियमशास्त्रस्यापि तत्राप्रवृत्तेरिदं व्यर्थं त्वमेवं गोऊर्वनाह इयमिति तथा च विशेषणतया लाभ्रयणे विय्य
र्थमिदमिति वार्तिकमते नेयम् भाष्यमते तु नास्त्येवेति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अन्यपदसंज्ञा उणादिप्रत्ययान्तत्वेनाभिमतानि प्रातिपदिकानि व्युत्पन्नानि कार्यभाग्भवन्तीत्यव्युत्पन्नानि वेति विचारे आदावव्युत्पन्ना
नीत्यवतारयितुमाह नन्विति अतः कृकमीत्यत्रेति विसर्गस्य पाश्चात्येर्वाचनाव प्रत्यये इति सूत्रस्य प्रत्ययग्रहणात्ताम
र्थ्यादन्यत्र धातुग्रहणेन दादिविनिरितिकमिग्रहणेन कंसग्रहणसिद्धिरिति भावः तत्र ज्ञापकाकांक्षायामाह इदमेवेति
कंसग्रहणमेवेत्यर्थः अर्थवत्त्वेन ज्ञापकमात्रे वद्गपदकस्यार्थवत्त्वेनास्यावश्यकत्वात् एतेनार्थवत्त्वे ज्ञापकमिति
मीरदेवाञ्चक्रि एपक्ता ननु कमिधातोरेव कंस इति प्रयोगस्तदीदं भवेन्न तु कंसेरपि कंस इत्यस्य व्युत्पादयितुं शक्यता

ननु तः कृकमीत्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणं व्यर्थमत आह उणादयोऽव्युत्पन्नानि
प्रातिपदिकानीदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयटाशयः कंसेस्तु न कंसोऽनभिधानात् ॥ ॥

दित्यत आह कंसेस्त्विति अनभिधाने प्रमाणं च प्रत्ययस्य लुक् श्लुलुपः इति सूत्रस्थं भाष्यम् तत्र हि कंसीयपरशव्ययो
र्यञञौ लुक् चेति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणमित्युपपादितेन तत्र योजनानिराकरणाय कंसीयप
रशव्ययोर्यञञौ भवतः छस्य तोर्यतो लुग् भवतीति विशिष्टनिर्देशमङ्गीकृत्य विपर्यये दोषोऽज्ञापनद्वारा विशिष्टनिर्देशस्या
वश्यकतां दर्शयिता स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्त्तव्यः क्रियमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहणं उकारमप्याह यो मा भूदिति कंसः
स्तः कंसः परान्नेनोनीति परशुरिसुक्ते भाष्यकृता कंसेरपि नाह धातुप्रयोगस्तन्नान्तद्विषये दोषोऽज्ञापनद्वारापत

अत्रेत्याकोत्ताशयां परिभाषायाः स्थलं दर्शयति प्रत्ययस्येति ननु हि पूर्वोक्तभाष्यसमंतेनतरमेव नैषदोषः उणाद्योऽ
व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीत्युक्तम् अत्रादि शाहु ग्राह्यं चायमेतेपियतिसूत्रे भुलत्वचाविति सूत्रेन्त्वस्य कारस्य स्वार्थ
त्वेनिराकृत्याविशेषणार्थस्तर्हि कृ विशेषणार्थेनार्थोऽप्रमृत्त्वेंत्वजिति त्वदृच्छमाने मातरौ मातरः अत्रापि प्राप्नोती
ति चकारग्रहणस्य प्रयोजनत्वमंगीकृत्य निराकृतं भाष्यकृता यद्यव्युत्पन्नानीति विवक्षितं तर्हि स्यात्तस्य त्वप्रयोजनस्याभावात्त
त्वदृच्छमाने दोषाप्राप्त्या नियमार्थत्वमनुपपन्नं स्यात् तस्मादव्युत्पन्नानीत्यपप्रभ्रुयीयमित्याह पद्धुलत्वचाविप्यादावि
ति तथा सति प्रत्ययस्य लगिति सूत्रस्य भाष्यस्य पद्धुलत्वचाविति सूत्रस्थस्य च तत्परस्परविरोध इति भावः वस्तुतस्तु नायमि

प्रत्ययस्य लुगित्यादौ भाष्ये स्पष्टा पद्धुलत्वचावित्यादौ भाष्ये ऽव्युत्पन्नानीत्यपि इदं शाकटा
यनादिरीत्या पाणिनेस्त्वव्युत्पन्नपक्ष एवेति शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥

ह्रांतः पद्धुलत्वचाविति सूत्रस्य
भाष्यस्य तु मतांतरेणापि योजनीयत्वात् अतएव परस्परभाष्यविरोधोऽपि नेत्याह इदमिति व्युत्पन्नानीत्युक्तमित्यर्थः कांपु
नः पाणिनिसंमतः पक्ष इत्यत आह पाणिनेस्त्विति शब्देन्दुशेखरे इति उणादयो बहुलमिति सूत्रे इति शेषः ननु हि उणादिश
ब्देन व्याकरणान्तरप्रसिद्धपंचपाद्युक्तानामेव नाप्यन्यस्याः तथा हि सति कृत्यल्युटो बहुलमित्यत्र रोगाख्यायामित्यत्र च बहुलग्र
हणवैयर्थ्यापत्तेः एवं चाव निर्णीतत्वात्ताभ्यामन्यत्रेत्यत्रापि पंचपाद्युक्तानामेव ग्रहणमित्युक्तम् तथा च व्याकरणान्तरेणाव्यु
त्पादिताः शब्दास्तेषां बहुलमेतावतैव स्वशास्त्रे साधुत्वबोधनं कृतं पाणिनिना न तु प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनाद्वारेति पाणिनेस्तु हि

48

सौत्रौ आयनेयीनीयिति सूत्रस्य भाष्यसंमतिमाह आयनेयीति न च हि शंक्यः षंट इत्यत्र उणादिप्रत्ययविषये आयनेयीति सूत्रे
ण आमस्यादेशावारणयत्नो णादिप्रतिषेध इति वचनं यान्तोर्वैयर्थ्यं वचनात् अपच्छायपदस्येक्तटनेरायङ इति धातोरिमं शा
स्तिन स्थापयत्याचार्यो न यान्त प्रत्ययानामायन्नादयो भवन्तीति यदि हि स्युः कण्ठाउ इमेवब्रूयादिति ज्ञापकं चास्मीत्या
श्रित्याग्र प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धं प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धं उणादयो व्युत्पन्ना
नि प्रातिपादिकानीत्युक्त्वा उणादिविषयोपाणिनिसंमतो व्युत्पत्तिपक्ष एवेति स्फुटमुक्तं भगवता भाष्यकृता प्रत्यय

आयने इतीति सूत्रभाष्ये स्फुटमेवेतत् २१ ननु देवदत्तस्य किं कर्त्तेत्यादौ देवदत्तादेः समन्ततादा
दिप्रसङ्गः कथान्नस्यादित्याशंकयाह प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणे य
स्मात्प्रत्ययविधिरिति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इति योगोविभज्यते एतत्समाधे
उपतिष्ठते इति शेषः तेन तदाद्यंतोंशः सिद्धस्तदंतांशस्तु येन विधिरिति सूत्रेण सिद्धः सर्वथा
हस्वविशेषमादाय विशेष्यान्तरास्तेन प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायादेयान्तरान्ते

प्रसंगादेवेदानीं प्रत्ययग्रहणपरिभाषामवतारयति नच्चित्यादिना यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये नेतां गमितियोगविभाग
मूलकत्वमेतस्याः साधयति यस्मादित्यादिना प्रत्ययस्वप्रकृत्यव्यभिचारित्वेन प्रकृतिसंनिधानस्यानुपपत्तेस्तामाक्षिपन्तस्व प्र
त्ययः स्वतदुभयावयवात्मकसमुदायमाक्षिपति अत एव ङ्याप्रातिपदिकादिति सूत्रेणान्तरं नानुपादीयमानेव्यभिचारादिति तस्या
पेक्ष इति कैयटः एवं च स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायादेयेन समुदायविशेष्यमादाय प्रत्यय इत्यस्य विशेष्येणेतेन तदंतवि

किन्तु तदन्तविधिरिति

[illegible] ॥

तथाच विशेषणानां सत्त्वे साध्यस्वरूपविशेष्यमादाय तद्धेतौ विधिकल्पनेऽपि स्वप्रकृतिवयवकसमुदायविशेष्यसत्त्वे तद्दा
यत्तत्कल्पनमयुक्तमित्यतः प्राचीनोक्तिं यत्तिन्या यदनुवादपूर्वकं दूषयति यदि प्रत्ययस्य स्वप्रकृत्यव्यभिचारि स्यात्तदा ता
मादिपदं तत्समुदायमादिपेत् नैवं संभवति इयातित्यादौ स्वप्रकृत्यमेतत्रापि केवलं प्रत्ययस्य प्रयोगदर्शनात् तस्मा
द्विशेषणानां सत्त्वा साध्यस्वरूपविशेष्यादानमयपन्नं भवतीति भावः वस्तुतस्तु प्रत्ययस्य स्वप्रकृत्यव्यभिचारित्वमस्त्ये
व तद्दीयातित्यादावपि प्रकृतिमेतत्राऽध्याहार्यः सः उत्पत्तेस्तस्मिंश्चास्त्ववशात् द्वियातेऽपि तद्धितस्य तदव्यभिचारित्वमि
ति चारित्वमिति विद्वद्बुद्धिपथमारोहति नहि विद्विमकाशादुत्पन्नो धूमः आकाशगतः सन् तदव्यभिचारीति व्य
वहारः अन्यथा तस्य तदव्यभिचारित्वे तद्देशकानुमितिर्न स्यात् न चानवच्छिन्नमूलस्य तस्य तदनुमितिजनकत्वं ना॥

तत इयातित्यादौ तस्य ताहृशासमुदायेन व्यभिचारेणातेयासंभवात् ॥ ॥

काशस्यमात्रस्येति वाच्यम् विचारासहत्वात् तथाहि साकिं ज्ञानानवच्छिन्नमूलोऽनुमितिजनकः आज्ञानानवच्छि
न्नमूलो वा नाद्यः तद्धूमानवच्छिन्नमूलत्वस्य ज्ञानत्वेन वह्नेरपि ज्ञानत्वेन तस्मादनुमित्यनापत्तेः न द्वितीयः अज्ञान
विशेषणस्य व्यभिचारावारकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात्तदुत्पन्नत्वेन तदव्यभिचारित्वात्तदेवानुमितिर्भवतीति वाच्य
म् न च वह्नेरज्ञानत्वेऽपि तस्य अदस्थालादुपर्यन्तमनवच्छिन्नमज्ञानं भवतीति वाच्यम् तथा प्रकृतेऽपि प्रकृतेरज्ञानमु
ज्ञानीयत्वेऽपि प्रत्ययस्य अनवच्छिन्नमूलसंगंजाति यस्तस्य अज्ञानत्वात् तस्मादियातित्यादौ प्रकृतेरभावेऽपि प्रत्ययेन
वभूतस्य स्वप्रकृतेरनुमानात्तव्यभिचार इति दिक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु सपिचेत्यादौ प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषया तदादितदंतो प्रतोपस्थितो अनेनैवान्यरीत्या तो यः स यन्तदादितदंते दीर्घ इत्य
र्थः स्यात् अत आह यत्रेति यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादिनियमात्रस्यैवोपस्थितिः यथा सपिचेत्यादौ यत्र
स कार्यित्वेनाश्रीयते तत्र तदंतग्रहणं यथा मन्यकेत्यादौ तथा च द्वेधैव परिभाषा इति तदाशयः ननु अत्र प्रमाणाभाव
इत्यत आह अंगसंज्ञेति तत्र हि का तर्हि पुनरंगादिकारस्य प्रयोजनानीति प्रश्ने इति कृते तु कृते दधिसेनानि मधुसेनानीति
निर्यायात् निर्वायात् ब्राह्मणभिस्सा ओदनभिस्सा अकरोत् अवैहि ए अर्थ अर्थे पुमास्तौ अस्मत्तां यच हि नाव
यचत्तनावत्र कुमारी आमित्याह आणः कुमारीकायतीति कुमारीकः दधियानेन मधुपानेन अपभारः अपभक्षः इत्य
तेषु हल इति संप्रसारणादीर्घत्वं नामिदीर्घत्वं अजगममिति सन्ति दीर्घत्वं वा नामेति लिदेव अनोभिसि ऐसेब्ध डादि
षडाट् अचिअपथाद्वितीयड. पुष्करस्यदोः सामाम्राकं तस्मो स्ताबड. ह्रस्वनयेत्यामिन ट् आने मुक् के ह्रस्वपि दीर्घ अयोभिरिति तत्वा

यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादित्वं तावन्मात्रोपस्थितिरित्यंगस्येति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः एवं यत्रापि पचत्यतामरः प-

णोक्रमेण व्यावृत्तिः पूर्वप्रयोजनत्वपर्याये नानिसंति प्रयोजनानि कथमव्ययग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धमि नयः तिपू
र्वोक्त प्रयोजनानि राकृत्य अंगाधिकारः प्रत्याख्यातः अनेनैव च अस्यैवा प्रत्यये परतः प्रत्यये प्रागकार्यमपेक्ष्य इत्यंगाधिकारप्र
त्याख्यानाय प्रत्ययाधिकारस्य प्रकारान्तरेणाश्रितेन तत्र यदि प्रत्यय इति प्रकृत्यांगकार्यमधीयेषा करोडपि हि उप
सर्गात्पूर्वमडाटौ प्राप्नुत इति दूषणमुद्भाव्य सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादितदंत विज्ञानात् सिद्धमे
तेन तत्कथं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्यैव ग्रहणं भवतीत्युक्तं भाष्यकृता तत्र सिद्धे विति प्रतीक
मुपादाय यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र पूर्वः कार्यित्वेन रट प्रमाणं यस्मात्स विहितस्तदादिरंगे ऽपने यत्र तु प्रत्य
य एव कार्यित्वेनोपादीयते तत्र तदंतग्रहणमिति द्वेधैव परिभाषेति कैयटः एवं च भाष्यकैयटाभ्यां स्पष्टमेव पूर्वोक्तम
र्थं भवति ननु एवं पड् ङू स्यात्ते बुडेरदाभ्यां निष्ठातो न इत्यादौ प्रत्ययस्य कार्यित्वे नाश्रयणात् तदंतग्रहणं स्यादित्यत आह

आश्रीयत इति यथा कर्मणि निमित्तत्वेन कार्यित्वेन वेत्यर्थः ननु कार्यित्वनिमित्तत्वोभयथाप्याश्रयणेऽपि न
तदाद्येषामादेशापत्तिमतो न विशेष इत्यतः किंचिद्विशेषमाह पञ्चमीति अयं भावः पंचम्यन्तानिर्दिष्टस्थले यत्र प्र
त्ययो निमित्तत्वेनैवाश्रीयते न तत्र तदाद्येषामादेशस्यापत्तिः नत्वेवं यत्र कार्यित्वेनाश्रीयते न तत्र तदंतग्रहणम् यत्र
तु पंचम्यन्तात्परः प्रत्ययः यथा कर्मणि कार्यित्वेन निमित्तत्वेन वाश्रीयते न तत्रापि तदादिविधिषष्ठ्यादेशापत्तिः
तस्मात्कार्यित्वनिमित्तत्वोभयथाप्याश्रयणेऽपि तदाद्येषामादेशापत्तौ पंचम्यन्तत्वरूपविशेषस्य सत्त्वान्न विशेषाभा

आश्रीयते तेनापि तदादीत्वेनाशास्यापत्तिः परत्वेन तत्र पंचम्यन्तता प्रत्ययपदं कृत्स्वादिति
सूत्रे पदं नादित्यर्थलाभः अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं येन विधिरिति सूत्रे भाष्यउ
क्तम् ॥

वइति एतस्य पूर्वोक्तमेव फलं स्पष्टयन्नाह प्रत्ययेति पंचम्यन्तानिर्दिष्टस्थले उत्तरः उत्तमकृत्तद्धितेत्यादौ प्रत्ययः
कार्यित्वेनाश्रियते न तत्र तदादितदंतस्य संज्ञा तस्य ग्रहणमिति ध्वनयितुमाह अस्याउतिसमादिनाय इत्यर्थः भा
ष्यउक्तमिति येन विधिरित्यस्य प्रयोजनपरिगणनावसरे प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः प्रयोजनम् यन्निर्माफक्
भवति गार्ग्यायणाः वात्स्यायन इति तत्रोक्तमित्यर्थः प्रत्ययग्रहणे इति वार्तिकार्थस्तु पंचम्यन्तात्परः प्रत्ययः य
त्र कार्यी तत्र विधानायान्यत्र तेनादिमस्थले प्रत्ययग्रहणे तदंतविधेः प्रयोजनमिति ॥ ॥ ॥

ननु समर्थेन नरमेव भाष्ये परमगार्ग्यायण इति निर्देशनविषयः प्रयोजनमक्रमम् ननु परमगार्ग्यायः पत्यमिति विग्रहे यत्तं
तस्य गार्ग्यशब्दस्य परमशब्देन साकाङ्क्षत्वेन प्रत्ययार्थेन सामर्थ्याभावात्कथं संगच्छते इत्यत आह परमगार्ग्याय
ण इति स्पष्टं चेदं भाष्यप्रदीपोद्योतयोः अनुपसर्जनादिति सूत्रे लघुशब्देन्दुशेखरे चेत्याह इत्यन्यत्रेति ननुप्रत्य

परमगार्ग्यायण इति परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहेपि गा
र्ग्यशब्दादेव प्रत्ययोत्पत्तिर्विशिष्टात् तिद्धृघ्यनावन्मात्रेणैकार्थी
भावाभावेपि वृत्तिर्भवत्येवात्र चेदं भाष्यमेव मानमित्यन्यत्र
विस्तरः प्रत्ययमात्रग्रहणे पदान्तप्रत्ययान्यप्रत्ययग्रहणे ॥

यग्रहणपरिभाषायां तदादिनिर्देशेन समुदायग्रहणनियमे कुरुचरीत्यत्र टित्वप्रयुक्तङीप्प्रत्ययानापत्तिः तथाचरी
त्यस्यादिनिर्देशत्वेन समुदायस्य तत्त्वाभावादित्यत आह प्रत्ययमात्रग्रहण इति ॥ ॥ ॥ ॥

एतदर्थंऽनुग्राहकप्रमाणं कोशलायामाह इगुगितश्चेनीति नत्रहि उगितः प्रातिपदिकादित्यर्थः उगदुगितेना
प्रातिपदिकादिति विचारे प्रस्तके नत्वग्रावेऽर्थः निश्चति महतीति हूषणामज्ञाविनमनेनरेचनदंनविधिनाहूष
णाभावमाशंक्यग्रहणंवनेनिपरिभाषया नदाशंकावारणेन नदेवहूष्योक्तम् द्वितीयभवतीमहतीत्यत्र दि
ष्यभावरूपंहूषणामज्ञाविनम् अनेनरेव्यपदेशिवज्ञावेन हूषणाभावमाशंक्यव्यपदेशीवज्ञावोऽप्रातिपदि
केनेतिपरिहृतं अनेनतरंचप्रत्ययग्रहणेइतिपरिभाषायापतद्वयसापारणेनानिर्गोमतीतिर्यवमतीत्यत्र हूषणा
मज्ञाव्ययपेच्चसितमयास्तिस्तुके पूर्वोक्तपतद्वयोक्तहूषणामनत्ययग्रहणावनेनमत्रव्यपदेशिवज्ञावोऽप्रातिपदि

इगुगितश्चेति सूत्रे भाष्ये इयसंगतैतासूत्रे भाष्यस्पष्टो २२

केत्यत्रचप्रातिपदिकग्रहणेन प्रातिपदिकमात्रग्रहणमभ्युपेत्यतस्मिन्निराहृतेनेपतद्वयसापारणोक्तहूषणं
निराकर्तव्यम् यथावनिर्गोमतीतिर्यवमतीतितत्सिध्यतिकिंकारणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादे
ग्रहणेभवतीति प्रत्ययग्रहणेप्रत्ययोप्रत्ययपरिभाषयाविनङ्ग्रहणं कथंवर्णोऽभ्युगितस्त्वयोऽभ्युगित्प्रातिपदिक
ग्रहणमितिशुक्तं भाष्यकृता तथाचैवंवदता भगवता प्रत्ययमात्रग्रहणेयधानन्तप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणोइति
स्पष्टमेवोक्तम् अत्रेमंयंपरिभाषणमपाकथाह इयमिति ॥ ॥ ॥ ॥

इहापि प्रसंगात्प्रत्ययग्रहणे चापंचम्या इति परिभाषामवतारयति यत इदं टकेति अस्याश्चाप्यपवादः तमेवा
नुवदति पञ्चमी पदवृत्त्यर्थस्य फलितत्वेन तस्या अपि फलितत्वादिति तदन्तेन सागत्यमिति भावः यद्यपि
प्रत्ययासत्त्यापंचम्यन्तनिर्दिष्टं प्रत्ययाश्चप्रत्ययविधिस्थलत्वेनेत्यर्थः संभवति न च समासप्रत्ययविधौ विध्यन्तेन
स्वगतार्थं तेन निवाच्यम् सौत्रस्यैव तेन निषेधात् तस्यापि तिङन्तप्रत्ययादित्यस्य पंचम्यन्तनिर्दिष्टत्वेन प्र

येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये यत इदं टक तदन्तो ग्रहणस्यापवादः यत्स्वेत प्रत्ययग्रहणे चापंचम्या
यत्र पंचम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यं तत्र विधानाय परिगृहीतेन तत्र तदन्तविधिरित्यर्थः यथा र
दाभ्यां निष्ठातो नः इत्यत्र तेन हृषपतीर्णेत्यादौ यानतकारस्य नत्वम् तदन्तस्यानुपस्थितत्वाव
त्ततदादीनां ग्रहणस्यानुपस्थितौ रेफदन्तानान्तु सप्तनिष्ठातस्येत्यर्थः तदायतनाधानुपस्थितो का
नाभावात् तदन्तो ग्रहणस्यानुपस्थितौ तत्र उभयोरेकविषयत्वमेव स्यादिति हृषपतीर्णेत्यादौ दोषः

नदंतो ग्रहणानुपस्थित

न्यायसिद्धमप्यर्थं मूलकदन्तविधिनिषेधे विकारावयवपदिति यथेत्यादि तत्त्वमया तदन्तो ग्रहणान्तप्रत्ययादे
वेत्यर्थादौ टकग्रहणाद्व जन्तादु नि ब्राह्मयवाग् मतायां वृद्धापत्याते यार्थः कल्पयितुमशक्यः यतः फलितं दर्शि
यति यथेत्यादि तद्वेतयतया तदन्तो ग्रहणानुपस्थितौ तत्वात्रियागाशिष्ठत्वा तदाद्ये ग्रहणस्यानुपस्थितिः स्यादत
आह तदन्तस्यानुपस्थितत्वादयीति तत्तुवमपि तदुपस्थितौ तदन्ता ग्रहणस्या तदन्तो ग्रहणस्यानुपस्थितिः स्यादिम

ननु स्यतासी लृलुटोरित्यादौ पंचम्यंतविशेषणाभावादस्याप्राप्तावत् लृलुङंतयोरित्यादौ यथा प्राप्तिः अनुवर्तमानधातो
रिति पंचम्यंतस्य तस्य स्यतासीति विशेषणत्वमेवेत्यत लृलुटोरित्यत आह स्यतासीति तथा चात्रानुवर्तमानस्य धातो
रिति पंचम्यंतपदस्य प्रकृततेन स्यतासीति प्रत्ययविशेषणत्वेपि लृलुटोः परयोरिति नाप्यर्थेन नियमेनावश्याकांक्षाया
मुपस्थितत्वाद्धातोरित्यस्यैव पंचम्यंतस्यावधित्वेनान्वयात् लृलुटोरिति पिपंचम्यंतस्य विशेषणत्वसत्त्वात्प्रकृतेप
रिभाषाप्रवृत्तौ नतदंतविधिरिति भावः नन्वेवं पूर्ववद्व्यावृभ्य इत्यादावपि अवश्याकांक्षायां मातिपदिकादित्य

स्यतासी लृलुटोरित्यादौ लृलुटोः परयोरित्यर्थे नियमेनावधिसाकांक्षत्वेनोपस्थितधातो
रित्यस्यैवावधित्वेनान्वयान्न तदंतविधिः ह्यावभ्य इत्यादौ न दोषः नत्रकस्मादिति नियमेनाव
श्याकांक्षाया अभावेन पंचम्यंतस्याप्रत्ययविशेषणत्वाभावात् अंगसंज्ञासूत्रेण महा
देः प्रत्यये परे पंचम्यंतस्य विशेषणत्वस्पष्टमेव अतएव उत्तमैकाभ्यामित्यादिति ईष्याः

संगच्छते ॥ २३ ॥

स्य पंचम्यंतस्य अवधित्वेनान्वयात्प्रकृतिपरिभाषया तदंतविधिनिषेधे ह्यांतादावेतादित्याद्यर्थीनापत्तिरित्यत आह ह्या
वभ्य इत्यादाविति तथा चात्र नियमेनावश्याकांक्षाया अभावेन प्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणत्वाभा वेन न प्रकृत
परिभाष यातदंतविधिनिषेध इति भावः स्यतासीत्येषां नहल ह्यावभ्य इति पंचम्यंतविशेषणत्वस्य सत्त्वात्तदंतवि
धिनिषेधोऽस्त्वेव नन्वेवमंगसंज्ञासूत्रे प्रत्यये इत्येषां पंचम्यंतविशेषणाभावात्तदंतविधेरनिषेधात् स्यादित्यत
आह अंगसंज्ञासूत्रे इति प्रत्यये परे इत्यर्थे तदादेरिति पंचम्यंतविशेषणस्य स्पष्टत्वात्तदंतविधिरिति भावः न

त्रैवसौत्रं निर्दिष्टे प्रमाणमनित्रनयवेति ॥

62

ग्राह्येपक्षे गत्वा उत्तरपदाधिकारे नियमविभाषा भवतीति दर्शयति नन्वेवमिति तत्र ज्ञापकमाह हृदयस्येति तत्र हृल्लेखशब्द
स्य चर्चे तस्यापि संभवेन तदंतविधावप्यग्रहणात् ग्रहणात्कथं तद्ग्रहणे ज्ञापकं भवेत् इत्यत आह नेत्ये
तिग्रहणानभिधाने प्रमाणं च एतज्ज्ञापकं परं भाष्यमेव तदेवाह इयं चेति तत्र हि यदण्ग्रहणमिदं प्रत्ययग्रह
णे तत्र प्रत्ययग्रहणे तदुपग्रहणे दृष्टव्यं कुमारीलेखग्रहणात् यस्मात् विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवति पदाणेनाम्ना
नीदंतं देनत्वाप्ति माषौ का पदण ग्रहणे तदुपग्रहणे लेखग्रहणात् यदण ग्रहणे तदुपग्रहणे दृष्टव्यं कुमारीलेख

नन्वेवं कुमारीब्राह्मणीरूपेत्यादौ च रूपेति ह्रस्वापत्तिरत आह उत्तरपदाधिकारे प्र त्यय
ग्रहणे न तदंतग्रहणम् हृदयस्य हृल्लेखयण्लासेष्विति अत्र लेखग्रहणात् तत्र ले
खेति न चैतेन तदंतविधानात् इत्येव हृदयस्येति सूत्रे एव भाष्ये स्पष्टा ॥ २५ ॥ ॥

ग्रहणात् यदयं लेखग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न तदंते भवतीति तदनेन ज्ञापितं अपर आह प्र
त्ययमिदं ज्ञाप्यते सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदुपग्रहणे दृष्टव्यं कुमारीलेखग्रहणादेव किं प्रयो
जनं कुमारीगौरीतरादावि धुतत्वाभावो ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेत्युक्तं भगवता एवं च लेखग्रहणेन स्पष्ट
तयैव तन्मात्रात्मवचनं ज्ञापयता भगवता तदनभिधानं सूचितमेवेति भावः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

६२

इदानीमपवादसंगत्यैव प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषयोक्तं न दादिति नियमापवादस्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेत्यवना
रयति नन्वेवमिति अत्रैव शाङ्गीभिन्नक्रमः पुत्रपत्योरविशेषात्तेनत्र मवेवन्तव्यः यथातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ष्य
ङः संप्रसारणं पुत्र इत्योरिति परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रापि स्यादिति वाच्यनीयम् एवं च यत्र प्रत्ययग्रहणं तिय
मेन ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योरिति न प्रवर्तते तथा परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रापि न स्यादिति न दाधायः
पत्ते न प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र न दाविति यमेन ष्यङः संप्रसारणमित्यस्य

नन्वेवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रैवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रापि ष्यङः संप्रसारणं
पुत्रपत्योरिति न स्यादत आह स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन इति विषयसप्तमी यः स्त्रीप्रत्य
यः स्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र न दादिनियमो न यस्त्वप्राधान्येनाह तत्र न दादिति यमोऽ
स्त्येवेत्यर्थः प्रत्यासत्त्या यस्य सम्बन्धं यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेन तदर्थं प्रत्ययमनुपसर्जनेन =
त्वमेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ तिमिन्नेनेनातिराजकुमारीत्यादौ राजकुमारीपाह्नार्थं
स्यातिपाह्नार्थं प्रत्ययमनुपसर्जनं नेपि न दर्थं प्रत्ययमनुपसर्जनेन न दादिति नियमाभावेन ह्रस्व।

प्रवृत्तेरेवासंभवात्तस्य ह्रस्वत्वं नैवेनोपदानेन पुत्रकुमित्यापोकायरास्ता यथा भ्रुनेमोकोदयेपि हृष्टानदाष्टीत्निक।
मोवैपरीत्यायादनेनन दत्तुदयात् ननु प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषानत्रापि ग्रहणायदानुहत्याप्रत्नुसर्जन स्त्री
प्रत्ययग्रहणे इत्यर्थः स्यात् (ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया) न चैवं नयकच्चैव स्त्रैणत्वभेदेन पतत्वग्रहत्यप्रवृत्त्यारिष्टेव
नन स्यानिष्टत्वादत आह विषयेय इति नयाच यस्मिन् तदेप ॥ ॥

63

अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययः तद्विषयके भाष्ये ऽनुगमस्यैव मानेऽप्येकत्वैव विषयसद्भावाभावाभ्यां तस्याप्रवृत्त्यप्रवृत्तिफ
लत इति भावः ननु अतिराजकुमारीत्यत्र अतिशायितार्थे प्रतिराजकुमारीति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनत्वात् अ
नुपसर्जनेति निषेधेऽपि भाषायामप्रवृत्तौ प्रतिप्रसवत्वाय तत्प्रत्ययग्रहणे ऽनुक्तस्यापि प्रवृत्त्या राजकुमारी
त्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न स्यादित्यत आह अन्यासम्येति तदर्थप्रतीति राजकु
मारीत्यादिषाष्ठ्यार्थप्रतीत्यर्थः अनुपसर्जनत्वादिति स्त्रीप्रत्ययस्येति शेषः पूर्वपक्षस्य पटीका ननु ए
वमपि राजकुमारीत्यस्य नियतविभक्तिकत्वेन एकविभक्ति वा पूर्वनिपातन इत्यनेन उपसर्जनत्वस्य

इत्यत तद्विषयके भाष्ये ४१

अनपवादत्र परिभाषायां न षात्सीयं उपसर्जनत्वे असंभवादस्याः प्र
त्ययग्रहणइत्यस्य बाधमात् तदेकवाक्यतापन्नत्वात्तत्रापि प्रग्रहण
पदसंबंधेन स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे विशेषग्रहणे वा प्रवृत्तिः ॥

सत्वात् पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यमित्यत आह अनपवेति अन्यासंगीकारादेवेत्यर्थः असंभवादिति एकविभ
क्तिवेति शास्त्रोक्तविशिष्टनिष्ठोपसर्जनत्वस्यैव एकाधिकरणवृत्तित्वासंभवादित्यर्थः एतस्याः प्रवृत्तिस्थले
दर्शयति अस्या इति अत्रापि ग्रहणपदसंभवेनेति तत्रत्रविषयसंसर्गीकरणाद्ग्रहणपदसंबंधः पूर्वेना
गीकृतः तथा सति पूर्वोक्ताविरोध इति चेत् सत्यपि ग्रहणपदसंबंधे दृश्यमानस्त्रीप्रत्यय अनुपसर्जनस्त्री
प्रत्ययविषये तदादिनियमो न अन्यत्र तन्नैव वासिवेत्यर्थे न दोषात् विषयसप्तमीत अनुपसर्जन इत्येव ततस्त्री

स्त्रीप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणोपलक्षणपरिभाषाप्रवृत्त्यभावे प्रमाणमाह ध्वनितंचेदमिति तत्र हि अर्थवदिति प्राति
पदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्राप्तिर्यदि संज्ञा स्यात्तर्हि दशदाडिमाः षडपूपाः कुंडमजाजिनं पलल
पिंडः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति न्यायेन वाक्यस्य अर्थवत्त्वसमुदायानां समासग्रहणं
नियमार्थमिति निराकृतं तत्र समासग्रहणस्य नियमार्थत्वं वदता भाष्यकृता ध्वनितं अन्यथा राजकुमारीत्य
त्र राजन् ङस् कुमारी सु इत्यलौकिकविग्रहावस्थायां अंतरंगत्वाद्धल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपे स्त्रीप्रत्ययेवानुपसर्ज
नेनेति नदादिनियमाभावेन तस्य समुदायस्य प्रत्ययांतत्वात् अप्रत्यय इति निषेधेन अप्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञा

ननु स्त्रीप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे ध्वनितं चैवेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये ॥

विधानार्थत्वेन समासग्रहणस्योपपत्तौ नियमार्थत्वमनुपपन्नं स्यात् तथात्वेन अर्थवत्सूत्रे अप्रत्यय इत्यत्र निषेध्य
समर्पकप्रत्ययपदस्य स्त्रीप्रत्ययसाधारणत्वेन एतत्परिभाषाया अप्रवृत्तौ नदादिनियमेन तत्र प्रत्ययान्तत्वाभा
वादप्रत्यय इति निषेधासंभवेन अर्थवत्त्वेनैव प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्राप्तौ समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमुपपन्नं
भवति अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग्बाधते इति परिभाषा तत्र अकृतव्यूह परिभाषायाः प्रपंचभूतत्वान्नास्त्येवे
ति न दोषायः गोमत्प्रियः इत्यादीनां सिद्धिस्तु अंतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वेन बोध्या तदनित्यत्वे ज्ञापकं त्वेतत्प
रिभाषाज्ञापकमेवेति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥

64

अस्यातापक सिद्धं नास्तीत्यत आह इयेचेति नहि वचनस्यैवाक्षपविनेत्यत आह इयेचैति क्ष्यङ इति सूत्रे इति
तत्र हि कौमुदगंध्याः परमपुत्रः कौमुदगंध्या परमपतिरित्यत्र न दत्ते संप्रसारणमाशंक्य सिद्धं न त्वत्र वचनादिति
समाहितेन न हि वक्तव्यं न वक्तव्ये पूर्वपदमन्तरपदमिति संबंधि सद्भावे नैमित्ति पूर्वपदे पूर्वपदमन्तरपदं भव
ति सति चोत्तरपदे स्मिन्नन्तेन रमाभिधायः स्थापितं हि न प्राप्नोति कारीषगंधीपतिरिति किं कारणं पूर्वपदमिन्तु

इयेचवाचतिकेष्वष्यङ इति सूत्रे भाष्यस्य षष्ठा २५ ॥ ॥

ष्येतेन तत्र ष्यङ् पूर्वपदमस्ति ष्यङन्तमेतत्पूर्वपदे कथं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्तदादेर्ग्रहणं भवतीति पदप्राप
यग्रहणे यस्मात्तदादेर्ग्रहणं भवतीत्युच्यते परमकारीषगंधीपुत्रः परमकारीषगंधीपतिरिति न सिध्यति प्र
त्ययग्रहणे यस्मात्तदादेर्ग्रहणं भवति स्त्रीप्रत्यये इति यथा स्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते अतिक्रान्ता कारीषगंध्यां अतिकारी
षगंध्यः तस्य पुत्रः अतिकारीषगंध्यपुत्रः अतिकारीषगंध्यपतिरित्यत्रापि प्राप्नोति अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेनेत्युक्ते

ननैवं तरप्तमपयोः घ इत्यादौ प्रत्ययग्रहणे इत्यनेनोक्त परिभाषया तदंतविधौ तरबंतादौ घसंज्ञायां घरूपेति
सूत्रादीनां तरबाद्यंते उत्तरपदे इत्यप्यर्थे गौरीचासौ ब्राह्मणितरेति विग्रहे गौरब्राह्मणितरेति तरबंते उत्तरपदे गौ
रीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारय जातीयदेशीयेष्विति प्राप्तः पुंवद्भावः परत्वाद्बाधित्वा ह्रस्वो गौरीब्राह्मणितरेति स्यात् न
चेष्टः इष्यते तु गौरब्राह्मणितरेति इत्यतः प्रत्ययग्रहणे इत्यस्यापवादो न भवति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंत
ग्रहणं नास्तीति परिभाषा भवनाश्रयतीति नन्वेवमिति न चात्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं

नन्वेवं तरप्तमपौ घ इत्यादिना तरबंतादेः संज्ञा स्यादत आह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रह
णे तदंतग्रहणं नास्ति सुप्तिङंतमित्यंतग्रहणमस्या ज्ञापकं ॥ ॥ ॥

नास्तीति परिभाषाबले नैवं तरप्तमपयोश्च इत्यत्र तदंतविधिर्न भविष्यति अन्यथा उत्तरपदाधिकारे इति भाष्या
यावैयर्थ्यापत्तेः न स्यात्तु गौरब्राह्मणितरेत्यादौ पुंवद्भावबाधेन ह्रस्वफलाभावादिति वाच्यं ह्रस्वापवादेन
स्याप्रवृत्तिनार्थेन नवैयर्थ्यमित्याशयात् अस्याः परिभाषायाः किं ज्ञापकमित्याकांक्षायामाह सुप्तिङंत
मिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु सुप्तिङन्तं पदमिति सूत्रेन्तग्रहणाभावे सुप्तिङोः पदसंज्ञायामपि विधिप्रदेशेन लोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यादौ
पदशब्देन सुप्तिङोरुपस्थितेनात्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ प्रतिबन्धकाभावात् सुप्तिङन्तस्यैव ग्रहणं ज्ञापिते
पि फलाभावइत्याशंकाने नचेति प्रत्ययग्रहणे इत्यस्य प्रत्ययमात्रग्रहणे प्रवृत्तिर्नेतत्प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे इत्युक्ति
नस्येति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तित्वेन तस्यापि विधिष्विति पदसंज्ञायाः प्रकृतिनिष्ठतयापि सत्वेन पदग्रहणस्य प्रत्ययाप्रत्य
यसाधारणमात्रप्रत्ययग्रहणेति परिभाषायामप्रवृ विधिप्रदेशेषु तदन्तविध्यभावाज्ज्ञापितेपि फलाभावइ

नच प्रत्यययोः पदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणसंभवाज्ज्ञापितेपि फ
लाभावइति वाच्यं पदसंज्ञायाः स्वादिष्विति विषयप्रकृतिनिष्ठतया पदग्रहणस्य प्रत्ययमात्रग्र
हणत्वाभावात् ॥

न्यायायेनोत्तरमाह पदसंज्ञायामिति अत्र संज्ञाविधावित्यत्र भावे किंप्रत्ययान्तविधि शास्त्र
योगे कर्मषष्ठ्या समासे संज्ञाकर्मकविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधिनिषेधो बोध्यः नच संज्ञाकर्मविधौ न स्यात्समासयो
वस्त्वत्र तदन्तविधिनिषेधेपि च रूपेण तत्र संज्ञाया ह्रस्वविधौ पूर्वोक्तनिषेधाभावात्तदन्तविधिर्दुर्वार इति वाच्यम् ।
एतन्निषेधसामर्थ्यादेव तदन्तविधिनिषेधेनादोषात् स्पष्टं चैतत्सुप्तिङन्तमिति सूत्रे लघुशब्देन्दुशेखरे अत्र संज्ञया
विधाविति करणतृतीयया न समासः तस्य समर्थेन च इत्यादौ संज्ञा ॥ ॥ ॥ ॥

यावि धेयत्वेसंज्ञयाश्रुतस्यविधेरभावान्निषेधाग्रहणान्नन्देनविधौ नरवन्नादीनांसंज्ञायाःप्रदेशेषुऊत्रापिप्रत्ययग्रहणाभा
वादेननिषेधेऽवैयर्थ्यापत्तेः संवेधसामान्यषष्ठ्यापि न समासः तत्रास्तनिसंज्ञायांविधौसंज्ञयाचविधौनिषेधयोगीका
रेण प्राप्नुतकदेशत्वनिरासेपि कृतन्हन्त्रनयादौ वहुव्रीहौ निष्ठेतिनिष्ठान्तस्योपसर्जनस्यविधीयमानपूर्वनिपातस्या
नापत्तेः तत्रनन्देनविधिनिषेधेनतिष्ठामात्रस्यपूर्वनिपातप्रसंगात् केचित्तुपतन्निषेधस्यसामर्थ्यादितिसूत्रमिदं
नमितिसूत्रस्यपाठवरन्तयहूषपत्ति एतत्परिभाषाभावेसंज्ञयाविधौसंज्ञयाचविधौ उभयत्रापितन्देनविधौ गौ
णीपरमब्राह्मणीवरेत्यत्रनरवंतानेपरतः ह्रस्वत्वापत्तियेयं परिभाषासत्यांतत्रसमासकर्मधारयसमासेसंज्ञाकर्मका-
विधानेपतन्नन्देनविधिनिषेधेनसंज्ञयाविधौतत्रनन्देनविधिसत्त्वेननरवन्नेपरतोगौरीब्राह्मणीतरेत्यादौ ह्रस्वापत्ति
षेधस्यसार्थक्येनसामर्थ्यविरहात् संज्ञाकर्मकविधानेनन्देनविधिप्रतिषेधेननरवन्ते उत्तर उत्तरपदेह्रस्वत्वमुपस्थ
पेतिसूत्रेपरसप्तमीनिर्देशान्नयोग्यंचस्पतमवधिमात्रियप्रत्ययग्रहणेचापंचम्याइतिनिषेधात्तेवारयंति
उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणंनन्देनग्रहणंनास्तीतिनिषेधस्तत्रैषायतन्निषेधस्यैवैकदेशस्यानुवादइत्यभि
मतं यदिपरसप्तमीनिर्देशोपिषष्ठीनिर्दिष्टकार्यिणोवाकांक्षानिवृत्तेपंचम्यन्ताविधेरन्वयाभावः तदायस्त्य
न्यत्रोत्तरपदादिकारेप्रत्ययग्रहणेनन्देनग्रहणेनैस्यवनन्देनविधिनिषेधः प्रत्ययवलेनग्रहणेनज्ञापकेनभग
वताष्टाध्यायीवासंसाधितः

नचैवं सत्यपि चेत्यादौ तदंतविधिः स्यादिति वाच्यम् अत्रोगस्यान्येनान्यथानुपपत्त्येव तदंतविधिविरहस्य कल्पनात् प्रत्ययग्र
हणे चापञ्चम्याः इति निषेधस्य तु रदाभ्यामित्यादावेव प्रयोजनमित्यपि नेत्याप्रकारान्तरे अत्र केचित् तदंतस्य संज्ञायामपि
विधिप्रदेशेन ड्यप्स्थितौ विशेषणविशेषकामचारात् तुमरपदस्येत्यत्र वैते इत्यर्थात्पूर्वोक्तोदाहरणे प्राप्तेरेवाभावात् नसं
ज्ञाविधावित्यस्य सार्थकत्वमित्यतः न ह्ययं स्वरूपमेव तिष्ठावेत्ययमज्ञीवयतः एतेनेत्यादिना पूर्वोक्तमनुपकल्प
नाद्भिर्लिप्ताः केयट्दृष्टवनत्वाग्रज्ञानोद्यपदवीमापितायति विडयति तेषां तत्साहसमात्रं तन्मतमिति विनिगमकावि
शेष्यविशेषणाभावः इत्यनेन तदंतविधिविरहः शाकयमेकल्पयितेऽन्यथा सर्वमपि तदंतविधिनिषेधविधायके
वचनेदत्तजलाञ्जलिः स्यात् तस्मात्तत्तदंता विधिनिषेधबोधकवचनानुरोधेन तत्तद्विषयपदविशेष्यभावविस्था

स्त्रभिर्ङेनमितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २६ ॥ ॥

तकल्पनेऽस्वरूपेण च अत्र चित्तस्मिन्प्रमाणमन्वेष्यं शावेरस्त्वयत्तनिषेधसामर्थ्यादित्यस्य उमारीगोरितरेत्युदाह
रणे गौरीत्यत्र भाष्यहृतायतनिषेधस्य कृत्स्नवारणरूपफलस्यदानुसामर्थ्यात्तदंतस्य संज्ञायामपि विधिप्रदेश
तदंतविध्यभावकल्पनेन फलाभावेमन्यत्तनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थपरिकल्प्य उज्जीवनीयाः इति दिक् मनःपृष्ट
स्थटीका अत्रान्ये परिभाषिष्याकोलायामाह स्त्रभिर्ङेनमिति तत्र हि ख्येनग्रहणं किमर्थं येन स्त्रभिड पदमित्येवोच्यत
केदानीं तदंतस्य भवति तदंतविधिना अन्तइमेरेपठति पदसंज्ञायां तद्ग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रह-
णे तदंतविधि प्रतिषेधार्थं पदसंज्ञायां तद्ग्रहणं ज्ञापनार्थं किं ज्ञाप्यं मन ज्ञापयत्याचार्य अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्य
यग्रहणे तदंतग्रहणं न भवति इत्युक्त्वा सप्तमी कृतेन भगवता ॥ ॥ ॥ ॥

ननुप्रत्ययग्रहणइतिपरिभाषायाप्रकृतिप्रत्ययसमुदायादिकग्रहणवारणेनभावकर्मणोनस्थितषष्ठ्येनकर्तृकरणेकृताबहुल
मितितृतीयान्तेननखलषष्ठ्यस्यसमासेननिष्पन्नेननखलस्थितषष्ठ्येनअवनमइतिसमस्यतेकर्मणोनेनसहप्रसिद्धिःनिदायामित्यर्थ
कत्वेपइतिसूत्रेणनसमस्यत केनादिगचायवाइतिसूत्रादनुवर्तमानकग्रहणेनप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यस्थितइति
स्यकर्मणस्यग्रहणेपिअधिकस्यनखलस्थितषष्ठ्यस्याग्रहणात् एवमन्यत्रापित्यनः कृदंशप्रत्ययग्रहणपरिभाषाबाधक
भूतोकक्तृहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिपरिभाषामवतारयति नत्वेवमिति नस्याज्ञापकाकांक्षायांज्ञापक
माह अस्याश्चेति नज्ञापकमुपपादयति नहीति अप्रभृइनमिति अत्रश्नषष्ठ्येनकर्मणोनेनउखहस्यऊगतिप्रादयइतिस
मासेसमासस्यपनउदात्तमाप्तः अनेनैतेनवाधिमानस्तुकृषेनत्वार्थतृतीयासमस्यमानात्वयद्वितीयाकृत्वाइतिसूत्रे

नन्ववनमेननखलस्थितमित्यादौनखलस्थितषष्ठ्यस्यकर्मणोनवाभावात्समासेनुत्पादनप्रा
ह कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणं अस्याश्चकर्मणिकर्मणेनउपपदेनतरोगतिप्रकृतिस्व
रउत्तरपदकेगतिरनन्तरइतिसूत्रे अनेनतरग्रहणंज्ञापकं नहिअप्रभृइनमित्यादौअनिष्टप्रसक्तिवार
णायप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाक्षनस्यकर्मणेनवाभावादेवाप्रवृत्तेःतदर्थंसदस्याज्ञापकं॥ नसमासेनपूर्व
पदभूतात्तत्र्यान्तार्थकेनपूर्वपदरूपपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः नइदारुकणानितनुलप्सेनः किरणाकाणः इदेमवोरइमवोषा
स्त्रीइवयथामघास्त्रीयमानेयः अयनः भोज्यचनइत्पचभोज्यालमिति नमपिवाधित्वागतिकारकोपपदात्कृदित्यनेन
पम्यः कृदंतेप्रकृतिस्वरेस्यान्नत्तुकृषेइत्यर्थकेतकृत्स्वरः प्राप्तः नमपिवाधित्वायाप्यवस्तुकाजविदकाणामित्यनेनन्थायाअ
यवनकमनवअयइत्रकपनेनतस्यागतिकारकोपपदात्परेभ्योअनउदात्तइत्यर्थकेनांतोदात्तः प्राप्तः नमपिवाधित्वागति
रनेनरइतिप्रकृतिस्वरोभवतितिस्वरकमेणप्रकृतिउखहस्योदात्तत्वेपर्यवस्यतितनः उक्तषष्ठेनाभिषष्ठेनसमासेपू
र्वेक्तकर्मणागतिरनन्तरइतिप्रकृतिस्वरःप्राप्तः नदारणायप्रकृतिसूत्रेअनेनतरइतिग्रहणात्कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्या
ग्रहणेतुप्रत्ययग्रहणेपरिभाषायाउखहनषष्ठ्यस्यकर्मणोनत्वाभावादमिइत्यस्यप्रकृतिस्वराप्राप्यानदारणायनकृद्ग्रहण

नन्वभ्युद्धृतमित्यादौ गतिरनन्तर इति स्वरः प्राप्नोति गतिर्गतावित्येव न तत्र पूर्वो हि न अभ्युद्धृतमित्यादावनन्तरत्वविशेषणापेक्षया
विप्रतिषेधे परत्वात् गतिर्गतावित्यनेन प्रकृतिस्वरे बाधित्वा नित्यानपूर्वेति तत्र प्रकृतिस्वराप्राप्त्यान ह्यारणाया नेनरग्रह
णास्य तापिनेपि नास्मिन्वेषण्णमेवेति नस्यतापकत्वासंभवश्चापाशाकेन पूर्वेति यद्वस्य पदाधित्वादिकारेण गतिर्गतावित्य
स्यसमत्वेन नत्र पदादित्यस्य अयादादीन्यस्य वसंबंधान्यादादिस्थितेन पदान्यत्वाभावेन च गतिर्गतावित्यस्याप्राप्त्याऽनन
स्यतापकत्वासंभवश्चेतिपरिहरति पादादीति नन्वत्र कृतेपि नेनरग्रहणे पतदग्रहणेनापि तपरिभाषयाऽभ्युद्धृतेर
त्यादौ उद्धृत इत्यस्य क्तान्तत्वेनाभेसदानेनर्थस्य सत्वानेन प्रकृतिस्वरो ऽपूर्वे रपूर्वेति तानेनेनर ग्रहणस्य विवक्षितेति हृत्य र्थे

दि

नन्वभ्युद्धृतमित्यादौ परत्वाद्गतिर्गतावित्यनेन स्वभेर्तिधानपूर्वेति वाच्यम् पादादित्यत्वेन
पदासत्वाभावेन च तदप्राप्तेः अनेनरग्रहणेकृतेनेनत्वामर्थ्यादुद्धृत्यादिष्ठयानन्तरिहपि
नेमूवानेन र्थ ग्रहणेनेन दोषः नचाभ्युद्धृतमित्यादावभिनासमासेऽनेनरस्यादेः पूर्व
पदत्वेपि स्वराप्ते न दिनी वाच्यम् ॥ ॥ ॥

त्वेन तापिनेपि संभवेचारितार्थ्यमित्यत आह
अनेनरग्रहणेकृतेति ति नन्वप्राप्यानोद्धृत शब्दस्याभित्यासमासे न तत्र अनेनरग्रहणाभावे बहुव्रीहौ प्रकृत्या
पूर्वपदमिति सूत्रादनपूर्वपदग्रहणानुवृत्तौ कर्मार्थक्तान्ते परे पूर्वपदभूते गतिः प्रकृत्या उदा० पूर्वपदत्वा
भावान्नेतदप्राप्त्यासति द्विःपृथ्याश्वादिस्वरेणानो ऽद्ध नत्वा परिसमाप्ति वाक्यार्थे अनेनरग्रहणेकृतेनेनास्मिन्
नत्वामर्थ्यात्पूर्वपदानुवृत्त्या अनेनरमात्रकर्मार्थक्तान्ते परतः प्रकृत्या इत्यर्थेऽनो ऽद्धृतस्य प्रकृतिस्वरः संभ्या
नोत्पत्तावते वानेनरग्रहणस्य चारितार्थ्येन न तस्य तापकत्वसंभवतीति पुनराशाकतेन चेति ॥ ॥ ॥

एवमपि कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषीति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद्गतिकारको-
पपदात्कृदित्यस्मात्कृदित्याद्इति मात्रग्रहणमनुवर्त्य कृद्ग्रहणं कारकादेव परं गतिपूर्वपदे क्तान्तमन्तोदात्तमिति नि-
यमार्थं तु कारकादित्यस्य कल्पनेन थाथादीति स्वरेणैवान्तोदात्तत्वानापत्त्या पतन्त्य विभाषया गृहीतस्य कृदन्ते
त्वाद्गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेन तस्याप्रवृत्तावसिद्धौ पूर्वपदग्रहणानुवृत्तावपि तदर्थमनन्तरग्रहणे सफलं
तत्प्रादनन्तरग्रहणस्य व्यावृत्तिरभिहितस्य त्वेन साफल्यस्याव्यर्थत्वाच्च न याज्ञापकमेव सम्भवतीत्याशयेन परिह-
रति कारकादिति स्पष्टं चेत् क्तं कारकसमासे गतिरनन्तर इति सूत्रभाष्ये तत्र भाष्ये अनन्तरमिति किमर्थमित्युप-
क्रम्य शाकाससमाधानार्थं केऽकृत्स्वाघोषे एवं तर्हि सिद्धे सति यदनन्तरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येवा-

कारकाद्दत्तेति कारकादिति योगो विभज्यते तत्र गतिग्रहणमनुवर्त्य कारकादेव परं गतिपूर्वं
पदं क्तान्तमन्तोदात्तमिति नियमेन थाथादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणान्तोदात्तसिद्धेः तस्मादनन्त-
रग्रहणं व्यावृत्तिरभिहितस्य त्वेन ज्ञापकमेव॥ परिभाषा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं

भीति ज्ञापकमुक्तं तत्र तत्पूर्वं ज्ञापकमुक्तमनन्तरशाकाससमाधानमिति तद्भाष्यविरोध इति चेत् आवक्रमादर्थ-
कमस्य बलीयस्त्वेन तदर्थकमसमाश्रित्य तथोक्ते विरोधाभावात् एतेन यावक्रमसमाश्रित्यानन्तरग्रहणस्य
अन्यार्थत्वं वदतां मते परिभाषाया अभावेनाहृतस्य क्तान्तत्वाभावादेवान्तोदात्तत्वाप्राप्त्या अनन्तरग्रहणस्य तज्ज्ञा-
पकता या वक्रमता वचनेन शाकाससमाधानपरं भाष्यमसङ्गतं स्यादित्याशङ्काऽपरास्ता ग्रन्थक्रमसमाश्रित्य अनन्त-
रग्रहणेन पूर्वं ज्ञापितायां परिभाषायां ज्ञापकं च पूर्वं स्वस्मिन् चरितार्थ्यं विना न सम्भवतीति चरितार्थ्यविघट-
केवाङ्कं काकृता तन्निराकरणमिति भाष्ये शाकाससमाधानस्य ग्रन्थसङ्गतत्वमाशयः ॥ ॥

६८

नन्वत्र कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपि ग्रहणम् यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्रैव केवलस्यापि ग्रहणं स्यात्
तथा च गतिकारकसमभिव्याहृतस्य केवलस्य अत्रापि ग्रहणं न स्यात् तथा सति कन्टकरणे कृतेनेति सूत्रेणानवच्छिन्न इत्यत्रे
व समासः स्यात् न तु दात्रच्छिन्नेत्यादौ इत्यतः परिभाषार्थमाह तत्रेति विपरीतबाधकमाह अन्यथेति अत्रार्थे प्रयोगाद
र्व्याख्यामिति सूत्रस्थभाष्यमेवोपष्टम्भकमित्याह अतएवेति तत्र हि गतिकारकोपपदानामिति परिभाषाप्रयोजनपरिगण
नावसरे सा कृष्टिनव्याधकेति सीग्रत्वावयवाद्धन्यन्ति: प्रसज्येत गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति न दोष

यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र कृद्ग्रहणेन द्विष्टस्यैव ग्रहणमिति अपि शब्दात्समभिव्या
हृतस्य केवलस्यापीति तदर्थः अन्यथा अनया कृद्ग्रहणविषये परत्वात्स्वरूपग्रहणपरिभाषाया:
बाधएव स्यादित्यपि ग्रहणे अतएव सा कृष्टिनमिति गतिकारकोपपदानामिति कृद्ग्रहण ॥
इति च परिभाषाभ्यां कृदन्तेन समासे कृते विशिष्टादेवाणि स्यादिति तत्को टिनमितीति
प्रयोगादर्व्याख्यामिति सूत्रे भाष्योक्ते संगच्छते अन्यथा केवलकष्टिनादित्यस्यापि ग्रहणात
त्वान्तोपियालिकोदोषोऽवीरपयव स्यात् स्पष्टं चेदं सर्वसमासे तन्न पूर्वो इति सूत्रे भाष्यकै ॥ टि ॥

भवति इत्युक्तास्त्यात्मप्यातस्याप्परिभाषायां अवयवाद्धन्यति: प्राप्नोतीति किंकारणं प्रयोग्रहणाय स्मात् सनदादेर्ग्र
हणं भवतीत्यापौर्वापर्यकृतनग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति संचातो ऽमतिभविष्यतीत्यर्थकम् यदि गतिका
रकसमभिव्याहृतस्य केवलस्यापि ग्रहणं स्यात्तदा केवलकृष्टिनशब्दादस्याणि से कोटि
नमिति यालिकोदोषस्यादेव तथा सति गतिकारकोपपदानामिति कृतत्प्रग्रहण इति च परिभाषाभ्यां कृदन्तेन

६८

नमनुपपन्नं स्यात् स्वीकृतेनैव सङ्ख्यार्थेन ल्यगच्छते इति भावः अत्र कृत्स्नग्राममवरमेत्य इत्यादि ल्यनादपि विधेयो भावः त्तु गणे न्तु गुणे त
पूर्वकस्य नस्य संहृटीनं इति तेनाप्यपि न्नता इति प्राणी साहृविनमिति प्रयोगो वाच्यः इदानीं सर्वस्मिन्नपि पूर्वोक्तेर्थे समासे तत्र
वैन्क्तो ल्यपविति सूत्रस्य भाष्ये केयटयोस्तं मतिं वक्तुमाह स्पष्टं चेदमिति तत्रानिस्तानां कालकादिषु प्रत्ययेषोवमव्य इति स्पा
त्वा कालकः पीतास्थिरकः इत्यादौ समपूर्वत्वे सकादित्वात्समासेन तत्र समासे अनञ्पूर्वे इत्यव्यवस्थितः कः प्रत्ययः न स्यल्यप इत्य
र्थेन ल्यवायायन पूर्वकप्रतिषेध कर्तव्यं तामायात्र समसमासे इति निर्देशेन सप्तमी सामान्यापेक्षे चैकवचनं क्त्वोदसंबद्धा
वचनस्य स्थाने वा निर्देशेण च समानजातीयस्य भवतीति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया नदं तविधिनाक्तान समासस्य ग्रहणा
त्समासान्तो मध्ये क्तान्तः समासः इत्यर्थे नात्र न भविष्यतीत्याशेप कत्वं दं न निर्दिष्टान्निद्धमिति समाधाने हृत्वा अन्यमध्ये किं
चित्समाधानं तत्र सूक्तं अथवा अनञः परस्य ल्यपा भवितव्यमिति समाधानांतर सूक्तं तस्याप्यमाशयः अनञ्चासौ पूर्वो
पश्चेति समासः निपातनात्पूर्वपदस्य परनिपातः अनञ् इति लुप्तसप्तमीकं पृथक्पदं वा तथा च अनञि पूर्वो समासे क्त्वो ल्य
बित्यर्थात् न पूर्वोक्तदोष इति अनंतरं च तत्र च यात्नेवितानञ् इत्याशङ्क्यते तथा तोः परस्य भवितव्यं किं कारणेन तन्निव
युक्त समस्य महणाधिकारेण तथा त्यपार्थं गतिरिति तन्त्रभिन्न नञ् महणापदं ग्राह्यमिति समाहिते अथवा प्रत्ययग्रहणे य
स्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति एवं च अन्तरपि क्त्वाग्रहणेन गृहीष्यते इति समाधानांतर सूक्तानन्तु चेयमपि परिभा
षा अस्ति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति सा चेहाप्युपतिष्ठते तत्र को दोषः इह न स्यात् प्रकृत्य प्रहृ
त्य इह न हि स्यात् परकृत्वा उत्तमकृत्स्नाधिका वर्धते नवाग्रे इष्यते इति सिद्धांतिनोक्ति अनिष्टं च प्राप्नोमीष्टं च न सिध्य
ति पुनरिति चोदकेनोक्ते गतिकारकपूर्वस्यैव इष्यत इति सिद्धांतिनोक्तं अनंतरं च उभौ नविलम्बेन द्वयोः परिभाषयोः
भावकाशयोः समवस्थितयोर्विति समयपि परिभाषा भवति इप्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति तत्पुनः कृ
द्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति पुनः पूर्वपठनेन चोदिते आचार्यप्रवृत्तिः ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ।।।

लोपप्रतिषेधस्मिन्नपरिभाषाभवति प्रत्ययग्रहणे इति इयं च न भवति कृद्ग्रहणे इति पञ्चम्यन्त इति प्रतिषेधो ऽस्तीति सिद्धान्तिनाभा
ष्यकृतोक्तं अत्र प्रयमकृत्वेति प्रतीकमुपादाय परमताहान गति नकारकमितिन्नोक्तं तेन भ्रमः पूर्वइतिनतः पदस्योक्तत्वात्तस्य
त्ययप्रसंगः गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपि ग्राह्यग्रहणान्न केवलस्यापि कृत्वेन्तुस्योक्तत्वात्तस्य ग्रहणादिति कैयटः तत्रात्रेष्यतेन्य
त्रतस्मान्नुग्रहणं इति परिभाषात्ता प्रीयते ऽस्मुक्तं तेन गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते इत्यत्र प्रकृत्यपार्थेन्तः कृत्यन्त्यादौ त्यवादेश
स्यात्ते कृद्ग्रहणपरिभाषाप्यस्तीति वचनात् प्रवृत्तीति नासौ परिभाषा प्राप्नियते इति कृतोविन्यत्रैते प्रत्ययग्रहणपरिभा
षाया अवकाश उपयोगार्थम्न्यायगव इत्यत्र तद्धितो न तत्वात्याति पदिकत्वं कृद्ग्रहणपरिभाषाया स्त्वावलीरवीत्यत्रावका
शः तत्रगणा वाहि यामित्यजिगतिपूर्वस्यणजंतत्वात् वृद्धि स्वौ भवतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषा तत्र स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने
नेतितिनिषेधान्नापतिष्ठते तथा सति सावकाशयोः परिभाषयोः प्रकृतिविप्रतिषेधात्परत्वेन व्यवस्था तथा च प्रत्ययग्र
हणपरिभाषया पूर्वा सेना स्त्वयोगविभागेन व्यवस्थितापितत्वात्पूर्वं कृद्ग्रहणपरिभाषाया स्तगमिरनेनत्र ग्रहणेन
ज्ञापितत्वात्परत्वात्तैव भवतीति प्रतिपादितेनेन यदयमिति प्रतीकमुपादाये तकथमनेन ज्ञापके याव नात्पत्यामपि कृद्ग्र
हणपरिभाषाया मपि ग्राह्या केवलस्यापित्वोक्तत्वात्तस्य ग्रहणादकृत्वेन्यादौ न तोऽग्रगतित्वादकारकत्वाच्च न्वोक्तेनेनरभावादसन्त्या-
नन्ग्रहणेपदप्रसंगः स्यादित्याशंक्य अपि ग्रहणान्न ग्रहत्ययग्रहणपरिभाषासमन्वयेपि न तत्यपूर्वस्य तत्र समासः इतिव
चनात्केवलस्य कृत्वादेर्ग्रहणाभावेन अपि ग्राह्य समन्वयितव्याभावात् गतिकारकापूर्वस्यैव समासस्य ग्रहणात्किमनत्र
पूर्वइत्यनेन क्रियमाणे च तन्कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थापकमेवेति ज्ञापकमिति समाहितं तेनैव एवं चैवं वदता भा
ष्यकैयटाभ्यां पूर्वोक्तं सर्वस्पष्टीकृतमेवेति बोध्यम् ननु गतिकारकसमभिव्याहारेणाकेवलस्य ग्रहणं किंतु विशिष्ट
स्यैव इत्यभ्युपगमे गतिरनंतर इत्येनेन तकर्मार्थ्यक्तोत्ते परत्वात् प्रकृतिस्वरविधानमनुप ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यत्रस्यात् गतेरपिक्तान्तगर्भितत्वेनुक्तान्तग्रहणेनैवग्रहणात् गतेः पृथक्केनकेवलस्यक्तान्तस्यग्रहणाभावादित्यतआह गतिरनन्
तरइत्यत्रतुइति नयक्तान्तेउत्तरपदेपरतः पूर्वपदभूतस्य गतेः प्रकृतिस्वरविधानसामर्थ्यादेवकेवलस्यापिग्रहणमन्यथ्यात
ख्यानाभावेनतद्वैयर्थ्यापत्तेरितिभावः ननुअनुपसर्जनाधिकारीत्यस्यजृंभकारीत्यत्रप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाकारीशा
ब्दस्यावयवस्यअनन्तत्वप्रयुक्तङीप्प्रत्ययेदेवफलं किं जृंभकारीयपत्तिकप्रयोगवारणरूपप्रयोजनेनतसिध्यतक
ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिपरिभाषयागतिकारकसमभिव्याहारेविशिष्टस्यैवग्रहणेनअवयवाङ्गप्रत्ये
रभावादित्यतआह इयंचेतिभाष्येस्पष्टमिति नत्वहिअनुपसर्जनाधिकारप्रयोजनप्रस्तावेइदंनहिंप्रयोजनंप्रयानेनत

गतिरनन्तरइत्यत्र गतेः पूर्वपदस्यक्तान्तेउत्तरपदेकार्यविधानात्तत्समवधानेपिकेवलस्यक्तान्तत्वेन ।
ग्रहणंबोध्यम् इयंचकृद्ग्रहणेविशेषग्रहणंचतत्तत्कृदन्त
ग्रहणेऽनुपसर्जनादितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं ॥ ॥

देनविधिर्यथास्यात् जृंभकारीनगरी अत्रहिप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सतदादेर्ग्रहणंभवति इत्यवयवयवाङ्गत्यत्रिः प्राप्नोति
कृद्ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणंभवतीतिसंख्यानाङ्गत्यत्रिर्भविष्यति कृद्ग्रहणेइत्युच्यतेनचैतत्कृद्ग्रहणंकृदन्त
ग्रहणेमेतत्कृदन्तग्रहणात्द्वितीयापीत्युक्तपास्पष्टीकृतं ननुएवंइष्टकाचितमित्यादावविषयत्वेइष्टकचितमित्यादौकृत्स्वा
न्तस्यात् इष्टकेषीकामालानांचिततूलभारिषु अत्रप्रत्ययग्रहणाभावेनपूर्वोक्तपरिभाषायाअप्रवृत्त्याविशिष्टग्रहणा
दित्यतआह यदोगाधिकारेनस्यचनदेनस्यादिति यत्तस्मात्प्रयोगमाह यदमंगोचेति यदेवचसूत्रविधिरिति यत्तत्तूल
कोर्य तत्तोयं ॥ ॥ क्तान्तरमावाद्येभ्यइत्याह येनविधिरित्यस्येति यदेवचपूर्वोदाहृतेनतदन्तविशिष्टग्रहणाद्भूस

70

नन्वेवं तरप्तमपोश्च इत्यादौ प्रत्ययग्रहणे इत्यनेन तदन्तपरिभाषया तदन्तविधौ तरबन्तादेर्घादिसंज्ञायां घरूपेति सूत्रे ऽदीनां
तरबाद्यन्तेषु परपदे इत्याद्यर्थे सुगौरी चासौ ब्राह्मणी तरेति विग्रहे गौरब्राह्मणीतरेति तरबन्ते उत्तरपदे गौरीघादि
रूपं च बहु... तरपजातीयदेशीयेष्विति प्राप्तं एवं वृद्धावपरत्वाद् ह्रस्वाधिरूपाद् ह्रस्वे गौरिब्राह्मणीतरेति स्यात् न च घरू
पात्तेन गौरब्राह्मणीतरेति इत्यत्र प्रत्ययग्रहणे इत्यस्य प्रवृत्तावादौ तदन्तस्य संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ती

नन्वेवं तरप्तमपोश्च इत्यादिना तरबन्तादेः संज्ञा स्यादत आह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे ।
तदन्तग्रहणं नास्ति सुप्तिङन्तमित्यन्तग्रहणमस्या ज्ञापकं ॥ ॥ ॥

ति परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति नचात्र उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति परिभा
षाबलेनैव तरप्तमपोश्च इत्यत्र तदन्तविधिर्न भविष्यति अन्यथा उत्तरपदाधिकारे ति भाषाया वैयर्थ्यापत्तेः
तथा सति गौरब्राह्मणितरेत्यादौ ह्रस्वविधावपि तदन्तस्य फलाभावादिति वाच्यं घरूपवादौ तस्याः प्रवृत्तावप्यर्थेन ।
नैव वैयर्थ्यमिष्या । प्राप्यात् अस्याः परिभाषायाः किं ज्ञापकमित्याकाङ्क्षायामाह सुप्तिङन्तमिति

इदानीं पूर्वाक्षेपेण व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति नत्र व्यपदेशिवदिति यदघटकीभूतव्यपदेशिपदा
र्थं निरूपयति विशिष्टोपदेशीति पदार्थं निरूप्य समुदायार्थं दर्शयति यस्मिन्निति तत्फलमाह येनेति एवं च येन विधिस्तदं
तस्येति सूत्रेण तस्य च तदन्तस्य चेति वृक्षत्वमिति वार्त्तिकेनापूर्वं संरूपमित्यस्य तत्समित्यस्यानुपपत्त्यभ्यनेति फलितं असहायार्थक
स्मिन्नित्यस्य फलप्रदर्शनपूर्वकं विपत्तेर्वादकं दर्शयन्नुत्थदर्शयति एकस्मिन्निन्येवेति इयं च लोकन्यायसिद्धा लोके च अस
सहाये एवं तथा व्यवहारो दृश्यते तेन न्यायसिद्धयानयापि असहायेष्वेवं तथा व्यवहारो बाधनीयः इत्येकस्मिन्नुदाहरणमत्र युक्त
मेवेतीत्याह लोकेपीति एतेन तेनेयमपूर्वा नापि ज्ञापकसिद्धेत्यपि निरस्तं चितं लोकसिद्धत्वेनैवानयार्थयायेत्यादौ अशास्त्रीयस्यापि
नन्वेवमस्याप्यस्मित्यादावदेन प्रातिपदिकाभावादित्यस्यादतमाह व्यपदेशिवदेकस्मिन् निमित्त
सद्भावाद्धि विशिष्टोपदेशो मुख्यो व्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशी मुख्यव्यपदेशहेत्वभावाद् विद्यमानव्य
पदेशः असहायः स तेन तुल्यं वर्त्तते कार्यं प्रतीत्येकस्मिन्नसहाये एतेन कार्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः ते
नाकारस्यापि अदन्तत्वान्निः एकस्मिन्निन्युक्तेः समासत्वमेव नाकारस्यानादित्वे द्विदाद्यनावि
कारस्याननं अन्यथा समासत्वे यत्नेभवत्यर्थः हृद्वाक्यादविद्यामेवि [illegible] तस्मात् अत
एव दृष्टिविष्टित्यादौ सः पदत्वेन लोके पिवत्यत्रावेयकस्मिन्नप्येष्टव्यादिव्यवहारो यमस्पष्टः क
ति ह्याम अप्यमस्तीति किन्त्वेकपुत्र एव अनेन चाशास्त्रीयस्यापीति देशात् एवं यायित्यादावेकाज्विधि
एकाच्त्वस्यातिदेशीति द्वित्वसिद्धिः अन्यथास्यातिवत्त्वे वदनयापि शास्त्रीयस्यैवातिदेशे नतत्र नत्रिवैयत्नाद्धित्वानापत्तिरित्याह अ
नेन चेति अनया अशास्त्रीयस्यातिदेशादेव भवतीत्यादौ अशास्त्रीयेन तदादिवत्तिवैयत्नांगाममित्याद्यगुणः सिध्यन्ति सत्यादौ अ
पाठ्यीयतिङन्त व्यतिवैयत्न पदत्वसिद्धिः इयानित्यादौ यपोदेशे पदे तु पूर्ववदूहन प्रातिपदिकसंज्ञायाः तन्मात्रामपि प्रकृत्तो एकदेशवि
कृतमनन्यवदिति न्यायेन तस्या अत्र तात्पर्यपि यदा कार्यं तदा संज्ञेति कार्यकालपक्षे तन्माभावाद शास्त्रीयन द्वितानवतिवैयत्नप्रा
तिपदकत्वसिध्यासानुपपत्तिः सिध्यतीति फलान्तरमप्याह अतएवेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रैवं व्यपदेशकमाह अन्यथेति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति सूत्रेणास्य प्राप्तिरिष्टा आद्यन्ताभ्यामिवासहायादेकस्मिन्नाद्यन्तव्यपदिष्टकार्यसिद्धिः अयो
गेन तस्योपपादितत्वे तत्रावश्यापवर्ग इत्यादौ उपकारापूर्वव्यपदेशार्थमेव ऐप व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यापाद्य अनेनैतस्य परिहृतिव
पदेशावज्ञावो वक्तव्यो न वक्तव्यः अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमित्युक्तं भाष्यकृता तत्र अवचनादिति प्रतीकमुपादाय अवच
नवचनरहितेन यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः इत्यवचनाल्लोकविज्ञानादित्यर्थमुपपादयन्नाह नेतरेतरत्वनावदित्या
येनीणा यान्तः अयो गभेदाद्वद्रूपः पतिरन्तः पतिग्रयते आयकः आगात् गमयतीति तस्यायमेको अवयवरवलत्पत्तरन्ये
वैकिकव्यपदेशावचनमंतमंतरेणापि उपपाद्यम् अथवा अर्थवेनापानोरयं वर्णरूपपको जित्यर्थस्यन्यागोपादानाभ्यामव

ग्रन्थस्थायमादित्वेन तदादित्वाभावात्तस्मात् यत्नेयार्थवान् तत्र अर्थस्यन्यागोपादानाभ्यामेको
ऽपदेशोयथेत्यादौ अर्थवता धातोरयं वर्णरूपपको जितिकृत्यर्थः तत्र तत्त्वेकपाद्दान्त
गिमत्र भाष्यकारीत्याप्रव्यवहारमत्वात् एकपदाक्ष गित्यत्राथ तत्र युक्तो व्यपदेशिवद्भावकार्ये =

तिव्यपदेशायको जितीति प्रकारान्तरेणाय यदि तत्कैयटेन प्रकारान्तरेणाहृत्याकैयटो जितियन्नित्यादिनाव्यावडयति तत्रेत्यादिना
तस्यायमाशयः तत्र हि अवचनादित्येतत्समतेनेन तत्र यथालोके शाला समुदायोग्रामः इत्युक्तौ भवतीत्येकस्मिन्नेव एकशालोग्रा
मयतीतिवचनमंतरेणापिनात्व्यवहारोलोकदृष्टान्तमुपपादयति समत्वन्यासः ग्रामशब्दोयं बह्वर्थः अस्त्येव शालासमुदाये
वर्ततेतत्र यथाग्रामोदग्ध इति अस्तिवाटपरिक्षेपेवर्ततेतत्र यथाग्रामंप्रविष्ट इति अस्तिमनुष्येषु वर्ततेतत्र यथाग्रामोगतः ग्रा
मआगत इति अस्तिसारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्ततेतत्र यथाग्रामोलब्ध इति तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिल
केपिवर्ततेतमभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यते एकशालोग्राम इति तितत्र भाष्यव्याख्यातास्य ॥ ॥ ॥ ॥

७१

वोपपादनेनत् दृष्टांतविघटनवदंतेनरमपियथातर्हि वर्णसमुदायः पदं पदसमुदायो ऋक् ऋक् समुदायास्तु
क्वापिन्नुच्यते भवति चैतदेकस्मिन्नपकावर्णपदे एकपदा ऋक् एकर्चं सूक्तमितीतिना दृष्टमेव दृष्टांतानंतरमुप
पायात्राप्यर्थेनयुक्तो व्यपदेशः यदेतानामार्थः ऋक्कतनामार्थः सूक्तेनामार्थमितितथैवतेविघटयिषत् भगवान्भा
ष्यकारस्वंवचनालोकविज्ञानादित्यनेनवचनमेतद्योगापिनव्यवहारं न्यस्ताख्यमेवांगीकृतवान् इतिप्रतीयते
तथाप्यसतिनत्वनीकमन्यायादाय इत्यायेत्यादौ अर्थवतोधातोरेववर्णरूपायकाजित्यर्थस्यत्यागोपादानाभ्यां भव
तिव्यपदेशाइतिमुख्यव्यवहाराभिप्रायकेभाष्येमुख्यव्यवहारमुपपादनकैयटोव्याहृतः अन्यथात्राप्यर्थेनयुक्तेव्य
पदेशाइतिमुख्यव्यवहाराश्रयतोभाष्यकृतो दृष्टांतविघटनस्यानुपपत्तिरिति वस्तुतस्तुअवचनादित्यमुख्यव्य
वहाराभिप्रायकेभाष्ये इकृनावदिमायेतिशाण्यात्ःप्रयोगभेदाठक्रूरूपइतिव्याख्यानंतरं अर्थवंतिपदांतरे
णावर्णपतः कैयटः शाममाशायः इत्यायेत्यादौयथादृष्टांतेनतस्याविघटनायअत्राप्यर्थेनयुक्तोव्यपदेशाइति
अर्थस्यत्यागोपादानाभ्यां मुख्यव्यवहारस्याश्रितः तथैवात्रापिमुख्यव्यवहारेतोवोपपत्तौ विभिन्यमुख्यव्यवहा
राश्रयणं एवंशिलापुत्रकस्य शरीरमित्यनेकक्रियाविषयस्यावस्थात् इदमेकावस्थायुक्तं शरीरमित्यस्तिव्यप
देशाइत्याश्रिमकैयटग्रंथस्तुपूर्वोक्तव्याख्यानेनैवसंबध्यते नांगवेतिपूर्वोक्तेरा एतेनशंक्ये नेतिनन्तद्विरोधः
तस्मात्पूर्वोक्तयुक्त्याकैयटव्याहृत्यापादनेतंनदोषाभानवबोधात् ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥

इदानीं यथेन तु क्रोव्यपदेश इति भाष्याशयं वर्णयति अक्कृत्वादेरिति नाहृश भाष्यस्त्रपादायकैयटस्तय
दादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः अभेदोपचाराद्व्यत्रार्थे पदपदादिष्वभिधीयत इत्याह पदं नामार्थ इत्या
दिभाष्ये पदादिशब्दानां शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् स्ववाच्यस्यार्थपरः तथा सति पकं वर्णयस्मिन् स्ववाच्यार्थे
इति अन्यपदार्थस्यार्थात्मकः सिध्यतीत्यर्थः तुक्रोव्यपदेशमादाय पकवर्णीयदस्मिन्यादि व्यवहारः सि-
ध्यतीति तदाशयः अत्र कैयटोक्तार्थो लोकेन प्रतीयते अतः अक्कृत्वादेरित्युक्त अस्मिन् केषांचिदुक्तिर्न
युक्ता शब्दार्थयोस्तादात्म्येनार्थे शब्दप्रयोगस्य सर्वजनान्सिद्धत्वात् अन्यथा अक्कृत्वादेरुभयत्रा

कृत्वादेरर्थशब्दोभयपरत्वेन तस्याः शब्दमात्रपरत्वे पदमेकोऽवयव इत्यर्थ इ
ति तदाशयः तस्मादेकस्मिन् तमस्यकारोपेणा ॥ ॥ ॥

तमपि कथं संगच्छेत भाष्यकृता पूर्वोक्तदृष्टान्तद्वयस्यान्वयव्यवहाराभावेन तादात्म्यासिद्धिर्न तु पर्यायम
यमेव ज्येष्ठः अयमेव मध्यमः अयमेव कनीयानित्युक्तिर्भवति तैर्मदेकस्मिन्नपि अयमेव ज्येष्ठः अयमे
व मध्यमः अयमेव कनीयानिति नीति पुत्रदृष्टान्तेन पकस्मिन्पुत्रे तमरुर्मारोपेणा युगपज्ज्येष्ठत्वादि व्यवहा
रः यथा पित्रादावपि पकापत्यादिव्यवहारः सिध्यतीति यस्माध्यते सिल्लोकन्यायसिद्धे य सिमयसंहृ
रति तस्मादिति

नन्वेकास्मिन्नित्यस्यासहायैकत्वेन असहायेयवैवस्थाः प्रकृतौअन्यान्तिरन्यवस्थायां भ्रष्टस्यस्वरूपान्यथाकारेण
ससहायत्वात् व्यपदेशोवक्तव्येन तदादित्वाभावे ग्रामगमानानयन्तिरित्याशंकते नचेति निवृत्तिरूपिणो गतेकार्ये
ससहायत्वेनतस्यतदादित्वाभावे ग्रामगमानानयनाचपिशामादायांगतेकार्यैन ससहायात्वाभावेनतदादित्वाद

पुरायथयथाज्येष्ठत्वादिव्यवहारोयथावशिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादेवैक
स्मिन्नपिनानैकावस्थाभिसम्बदायरूपव्यापारोपि तैतस्यशरीरमित्यादिव्य
वहारः तथात्रैकात्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति लोकन्यायसिद्धं नचास
हाय एवतन्यहृतौभ्रूयस्यांगतावानापत्तिः ससहायत्वादितिवाच्यं ग्रामगमा
दायांगतेकार्यस्यस्याहिहि तस्तदादि त्वेनतस्यससहायत्वाभावात् लोकेवजा
नीपकत्वादिसत्वेप्यकपुत्रस्यतस्मिन्नेवायमेवज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारात्

गत्वातत्तिन्यायेनपरिहरति ग्रामगमादावेति सजातीयसहायत्वे एवएकास्मिन्नित्यनेनव्याहृतिर्नेविजातीय
तथाचग्रामयानिमित्तत्वेनसजातीयसहायत्वाभावात् प्रकृतेसजातीयचकार्यित्वेन तत्वात्रनास्तीतिभावः भाष्या
कपुत्रदृष्टान्तादयमयमेवार्थोलभ्यतेत्याह लोकेविजातीयेति ॥ ॥ ॥

73

नन्वेवमेकाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे यथा च यथा टेन्यादिष्विष्यते एकाच इत्यस्मिन्निति एकाजिति बहुव्रीहौ सिद्धं तिते इत्यापग्रा
टेन्यादौ यकवर्ति सुव्यपदेशिवद्भावेन एकाचमनुपपाद्यं जागा तिपु व्रीयिषती त्यादिष्विष्यते पार्थे पातीत्यर्थे एकाज्ये वय वइति व्यपि
कारणाषष्ठी चाश्रित्य पुनः यथा टेन्यादिष्विद्धि षोकायां नो व्यपदेशिवद्भावेनैव परिहृत्यवानेनरं प्रथमस्येत्युक्ते यत्र जगागा
टेन्यादौ प्रथमस्याप्राप्तिनत्रैव द्विर्वचनेन यथा च यथा टेन्यादाविन्याषो को व्यपदेशिवद्भावेन एकाचो द्वे इत्यतः प्रथमस्येति प्रथ
मायोगा एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः न तन्मात्र इयापयाटेन्यादिषि सिद्धिः द्वितीय स्थानियमार्थः न तन्मात्र जजागा टेन्यादि सिद्धि

नचैवं वेति नौ चवनाइ एकाजिति भाष्यासंगतिः इकारस्यासहायस्याभावेन तत्रैकाज्मात्रत्वानुपपाद
नादिति वाच्यम् एकस्मिन्नित्यस्यापयीलोचनया गत्यहूतिः अर्थवना व्यपदेशिवद्भावेऽस्य
मार्थवन्तदेवा यसहाय त्वमुपलभ्यते अर्थेवा एकेनशाहेन व्यपदेशिसद्भावाभावः कार्ये
लभ्यते इति नन्दर्थः श्रायो असहाय एवार्थवत्वात् ऊरुन इत्यादौ नशाह्वाकारो अवामन्यइति व्य
वहारे समर्थादिषे स्यनिव्य वहारे वा सहाय एवेति व्यपदेशिवद्भावेन टेन्या सिद्धिरिति तन्मात्र

वितियोगविभागेन च यपरिशिष्यमेतिजतीत्यत्रापि तन्मात्रापकाच इन्यग्राहो इत्येकाच इकारो येका चूतिषाहो येकाजिति च व्यो
तिजयातौ एकाचो वयवा इत्याश्रित्य नेषा सर्वेषां पयीयेन द्विर्वचनमाशंकितं भगवता भाष्यकृता यच्च सहाय एव
व्यपदेशिवद्भावः स्यान्नैकारस्यासहायत्वात् व्यपदेशिवद्भावेन एकाचत्वानुपपादनात् तदनुपपन्नं स्यादित्याश
कते नचैवमिति आशंकां तन्मात्राह एकस्मिन्निति न सम्पूर्वपदस्तु अकिञ्चनेन न दोषावहत्वमिति भावः ॥ ॥ ७३

ननु पदाङ्गाधिकारे इति परिभाषायामस्य ग्राह्यं यत्तस्य तदन्तस्य चेति न तु तस्यैव शास्त्रप्रयोजनाभावात् तदवा
रणाय व्यपदेशिवद्भावेन इष्टसिद्धौ तदन्तविधिसिद्धस्य द्वितीयांशस्यातिव्याप्तिवारणाय इदानीं ग्रहणवता प्राति
पदिकेनेति परिभाषामवतारयति नन्विति पदाधिकारे एवं तस्य तदन्तस्य चेत्युभयांशेन तदन्तविधिका
धिकारे अत्र इञित्यत्र तदन्तस्यैवेति प्रसक्तौ तस्यैव ग्रहणस्यासंभवः तदन्तविध्यधिकारे तदन्तमात्रस्येति फ

ननु गर्गादिभ्यो विहितो यञ् तदन्तविधिना परमगर्गादिभ्योपि स्या
दत आह ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति इयं च स
मासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वार्तिकस्य प्रत्ययां
शानुवादः ॥ ॥

लितेति फलितो मिश्रत इञित्यादावेव गर्गादिभ्यो यञित्यादावपि तदन्तस्यैवेति तदन्तस्यैव प्राप्त्यातिव्या
प्तिश्चेति विवेकव्यम् अनेन पदाङ्गाधिकारेत्यस्य तदन्तविधिरित्यस्य प्रपञ्चभूतत्वात् तदपवादग्रहणवतेत्य
स्य प्रघमेवकृत्वा चिन्तनम् व्यपदेशिवद्भावेन इष्टसिद्धेः तदर्थप्रतिपादिका अपि तद्वार्तिकेऽस्यैक
देशार्थं तु वार्तिकेनाह इयं चेति एवं च नानार्थज्ञापकानुवर्तनप्रयोजनमिति भावः ॥ ॥

७५

ग्रहणवेति पूर्वेणग्रहणमेवेति परिभाषाया समस्तस्यैव कृतित्वाद्येन तदंतविधिप्रकृत्या संज्ञस्येत्याद्यु।
र्थे गस्सुविभ्याका ... पात्तम् मतुप्ग्रहणवेनेत्यस्य वार्तिकस्य प्रत्ययो याप्यनुवाहत्वमुप
यै प्रत्यया विधिविषयत्वकल्पने प्रमाणाभावद्युत्पन्नः येनविधिस्तदंतस्येति सूत्रस्य पदांगाधि
कारे नस्यचत्तद्भ्यपदस्यचेमियावार्तिकप्रयोजननिरूपणावसरे पदाधिकारे प्रयो... पवाद्यत्र
गाधिकारे किंप्रयोजनं प्रयोजनेमहदयस्य स्तनग्रहणं दीर्घविधावितिप्रत्ययविधि... भीत्संज्ञानम

अतएववायंप्रत्ययविधिविषयएव अतएवयेनविधिरिति सूत्रेभाष्ये
प्रत्ययविधिभिन्नेयत्रस्मिन्नित्यादौग्रहणमाणप्रातिपदिकेनापितदंत
विधिप्रतिपादनेनसमासपरमस्वसेत्युदाहरणं चसंगच्छते ॥ ॥

सूत्रस्थादौग्रहमाणप्रातिपदिकेनापितदंतविधिप्रयोजनप्रतिपादनपरभाष्येमहान्परम
महान्मयापरस्तिष्ठतिस्याविस्तिष्ठति स्वसास्वसारौस्वसारः परमस्वसापरस्वसारौपरमस्वसारः
परमपरमतन्मातापरमतन्मातौपरमतन्मातारः इत्युदाहरणप्रतिपादनपरभाष्यचात्रप्रमाणमित्यत
एवेति प्रत्ययग्रहणचेतिपरिभाषयातदंतविधिनिषेधेनदश्रयप्रत्ययनपणमंभवेदिति

नैवं प्रमाणेन संगच्छिनोति अनपवेति इदानीं ग्रहणवतेति निषेधस्य प्रवृत्तिस्थलमाह सोपीति किमत्र ग-
मकमित्यत आह ध्वनितं चेदमिति नञ्वहि निष्कादिषु असमासग्रहणेन ज्ञापकेन ग्रहणवतेति तदन्तविधिनिषे-
धाभावं ज्ञापयिता किमनेन ज्ञापनेन प्रयोजनमित्यनेन तदृष्टे प्राग्वतेष्ठञ् इत्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवतीति
प्रयोजनमुक्तम् न चनेनैवं चनेन तदन्तप्रयोजनं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते न च ठञ्-
विधौ काचित्प्रकृतिर्निर्दिश्यते इति तत्प्रयोजनं निराकृतं भाष्यकृता ध्वनितमेतत् तथाहि पदीयं परिभाषा

अनपवचनं तदन्तविधि समासेऽत्यादि निषेधकथनवदस्थानकथनम् सोपीति षष्ठ्या
विशिष्यतद्रूपेण गृहीतप्रातिपदिकसूत्रेणैव ध्वनितं चेदमसमासे निष्कादि-
भ्य इति सूत्रे भाष्ये ॥ ॥ ॥

प्रातिपदिकमात्रग्रहणे प्रवर्तेत तदा न च ठञ्विधौ काचित्प्रकृतिर्निर्दिश्यते इति भाष्योक्तिरसङ्गता भवेत् न चापि
ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात् प्रातिपदिकमात्रस्य प्रकृतित्वेनाश्रयणात् अतो विशिष्यतद्रूपेण यत्र प्रा-
तिपदिकं गृह्यते तत्रैवेयं प्रवर्तेत इत्यभ्युपेयम् तथा सति ठञ्विधौ अधिकारानुरोधेन प्रातिपदिकमात्रस्य
प्रकृतित्वेनाश्रयणेपि विशिष्यतद्रूपेण कस्याश्चित्प्रकृतेराश्रयणाभावात् न च ठञ्विधौ काचित्प्रकृतिर्निर्दि-
श्यते इति भाष्योक्तिः संगच्छते ठञ्विधौ विशिष्यतद्रूपेण काचित्प्रकृतिर्निर्दिश्यते इति तदर्थः तस्मान्नङ्कोव

अत्र ज्ञापकांशात्यांज्ञापकमप्याह अत्र चेति अत्र च शब्दोऽप्यर्थको भिन्नक्रमः एतेन वार्त्तिकस्य प्रत्ययां
शानुवादीनैवेतस्याः अङ्गावत्र ज्ञापकान्तरमप्युक्तं इति प्रयुक्तमिति वेदितव्यम् अथवा वार्त्तिकस्यैत
देशानुवादो ग्रहणवतेति तदेशे ज्ञापकमित्यर्थोऽनुवादो नापूर्वः किमत्र ज्ञापकमित्यत आह अत्र चेति
एवं चैतत् ज्ञापकमिह ग्रहणवतेत्यर्थानुवादो वार्त्तिकस्य प्रत्ययांशः न तु वार्त्तिकस्य प्रत्ययांशानुवादः

अत्र च ज्ञापकं सपूर्वश्चेति सूत्रम् अन्यथा पूर्वादिति दित्यत्र तदंतविधिनैव सि
द्धे किं तेन न चैवं सति अंतादप्युकृदन्तात् एकगोपूर्वादित्यादिः केवलस्त
त्र शब्ददानमाहैक शब्दादिस्वपि स्यादत आह व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि
केन ॥

सत्यपि वाऽप्यम् इदानीं पदांगाधिकारेति परिभाषास्य तस्य तदंतस्येत्यंशाह यस्य अंगं भवति व्याप्तिपरि
भाषाद्वयेन निराकृत्य तत्र तस्येतस्य क्रमप्राप्ताऽतिव्याप्तिनिराकरणाय व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि
केनेति परिभाषामवतारयति तन्न्यवमिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अत्र ज्ञापकमाह पूर्वादिति नन्वेवं सप्तम्यन्तस्य पूर्वात्सपूर्वादिनिस्य इष्टादिभ्यश्चेत्यत्रानुवृत्तौ प्रतिषिद्धत्वाद्यसिद्धिप्र
सङ्गः न च इष्टादिभ्यो गणपठितेभ्यः प्रत्ययविधानसामर्थ्यादेव न सप्तम्यन्तस्यानुवृत्तिर्भविष्यतीति वाच्यं पिन सपूर्वादिन
स्यैवेति वाच्यं सप्तम्यन्तस्यानुवृत्तावपि विद्यमानपूर्वकात्पूर्वं ग्रहणात्परेभ्यः इष्टादिभ्य इनिरयं के सपूर्वे ष्टीत्यादि
सिद्धये तस्य चारितार्थ्यादित्याशंकते न चेति यत्न ज्ञापकपरिभाषाप्रामाण्यात् तदनुवृत्त्यभावकल्पनेनातिष्ठी
त्यादेरनन्तानमिति परिहरति ज्ञापकेति नन्वेककयोः करणेऽपि न ज्ञापकपरिभाषाप्रामाण्यात्पूर्वादिनिस्यैवानु
वृत्तिरन्वेव प्रतिज्ञाकल्पनेनातिष्ठीत्यादिसिद्धौ तदन्ताभिधाने प्रमाणाभावः इत्यरुचेराह एकयोगेपीति अत एव

पूर्वात्सपूर्वादिति विन्येकयोगे पृथग्योगकरणमस्या लिङ्गं न चेष्टादिभ्य इति सूत्रेऽनुवृ
त्त्यर्थं न योगविभागोऽस्तु एवातिष्ठीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यं ज्ञापकपरिभाषाप्रामाण्येनातिष्ठी
त्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् एकयोगेऽपि तावत्त उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च यत्न
एवं तेनाहृत्संख्यादेरिति च चरितार्थम् ॥ ॥ ॥

प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्भावादेवेत्यर्थः नन्तुभ
योरपि प्रत्ययविधिविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तेनानादसंख्यादेरित्यस्यागमविधायकत्वेन प्रत्ययविधित्वा
भावादेव ग्रहणं न परिभाषाया अप्रवृत्तौ नन्वसंचारेण असंख्यादेरित्यस्य चरितार्थ्यमपि यादतमपुक्तं प्रत्यय
विधिविषयः इत्यस्य प्रत्ययादेशिकविधिविषय इत्यर्थः अस्तु न तथार्थे प्रकृते प्रत्ययादेशपमह्नियेः सर्वा
स्पहृतेतरोषा ज्ञायेपि गर्गादिभ्यो यञित्यादौ साक्षात्प्रत्ययविधित्वेन प्रत्ययादेशकविधानाभावादुभ
योरेकविषयकत्वेन पूर्वपरिभाषाया अप्रवृत्त्या तदन्तविधिर्दुर्वारत्वात् ॥ ॥ ॥

न च पूर्वपरिभाषाविषये प्रत्ययविधौ तस्य यथाश्रुततार्थकत्वमेव कल्प्यते प्रकृतपरिभाषायां न समन्तेन तदेकार्थक
त्वमिति न पूर्वोक्तदोष इति वाच्यम् समर्थानामित्यस्यापि प्रत्ययोद्देश्यकविधित्वेन तत्रैतत्परिभाषायाः प्रवृत्तौ व्यप
देशिवद्भावेन सज्जूरित्यादौ ह्रस्वानापत्तेः अत्र त्वस्य यत्नस्याः प्रत्ययविधिविषयत्वमभ्युपेत्य एतत्परिभाषाप्र
वृत्त्यभावप्रतिपादनपरस्य ग्रन्थस्य दत्तजलांजलित्वापत्तेश्च न च प्रत्ययत्वसामान्यधर्मेण तद्व्याप्यधर्मेण वोद्देश्य
तायामेव प्रतिपाद्योद्देश्यकविधित्वेन तद्विषयत्वं येन स्यात् तथा सति समज्जघोकृरित्यादौ तत्सामान्यधर्मेण तद्व्या
प्यधर्मेण वोद्देश्यताया अभावेन प्रत्ययोद्देशिवविधित्वाभावेन तत्परिभाषाया अप्रवृत्त्या ह्रस्वं सिध्यत्येव नाप्य
त्रत्य ग्रन्थस्य दत्तजलांजलित्वापत्तिरिति वाच्यम् तथा सति सर्वोत्क्षेपत्र प्रत्ययत्वसामान्यधर्मेण तद्व्याप्यधर्मे
ण वोद्देश्यताया अभावादेव प्रत्ययविधित्वाभावेनैव एतत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावसिद्धौ तन्निसिद्धये इयं यच्च प्रा
तिपदिकग्रहणं फलवेति मूलग्रन्थवैयर्थ्यापत्तेः न च प्रत्ययस्योद्देश्यविधेयत्वेन उभयसाधारण्ये नैव प्रवृत्तिरिति
वाच्यं एवमपि सज्जुषावित्यादौ पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यात् न च तत्र प्रतिलक्ष्यवाक्योपस्थित्या सज्जुषाद्विष
ये उपस्थितस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्य विधौ यत्वोभयाभावेन तत्परिभाषाया अप्रवृत्तिश्चेद्रमेवेति वाच्यम् एतत्परि
भाषाज्ञापकसजातीयापत्तेन यत्र यस्य विधेयत्वं तत्रैव यस्याभ्युपगमेन उभयसाधारण्येन प्रवृत्ति
कल्पनस्यायुक्तत्वात् न च स्त्रीप्रत्यये उपतिनश्चेति सूत्रे भवतीति प्रतीकमुपादाय व्यपदेशिवद्भावेनाप्रातिप
दिकेनेति निषेधस्य सूत्रोपात्तादिशाहृविषयक इति शोषवरग्रन्थानुरोधेन एतत्परिभाषाविषये पूर्वोदि
तिविति ज्ञापके प्राचामनुरोधेनास्य ग्रन्थकारस्याभिमतत्वमिति प्रतीयते अन्यथा धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधे
न सूत्रोपात्तादिशाहृविषयकत्वस्यैव संगत्यापत्तेः एवं चैतन्मतेन ज्ञापकेन तेनानादत्सेवाम्व्यादिविति सूत्रस्था
मांव्यादिविति ग्रहणमेव ग्रन्थस्यापि च समज्जुत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन मांव्यादित्वेन ह्रस्वं स्यात् नयास

ग्रन्थ्याः पंचम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वेन द्व्यर्थं स्यात् तथा सतीदानीन्तनापकस्य सजातीयापेक्ष
त्वात् यत्र प्रत्ययस्य विधेयत्वेन तत्रैवेति कल्पितमयुक्तमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहादेतद्विरोधेन स्त्रीप्रत्यय
स्य शेषत्वेनापि प्राचामनुरोधितत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य शेषत्वस्य परिभाषाप्रत्याख्यानफलित्वा
र्थप्रदर्शकत्वेनाप्युपपत्तेश्चेति चेत् मैवं प्रत्ययग्रहणमुपगमेन प्रत्ययविधिविषयत्वस्य तत्परिभाषाप्रत्याख्या
यारिताद्र्थ्याय यादृतस्य युक्तत्वात् न च महदादिषु यस्य प्रादिस्तन्निर्देशः महदादिषु यस्य प्रादिस्तन्निर्देशः कर्तव्यः
यस्य प्रादिर्भवतीति वक्तव्यमिति तेनान्तादसंख्यादेरिति सूत्रस्य भाष्यवार्तिकानुरोधेन प्रागमनमेवास्यास्तीति प्र
तीयते ग्रन्थ्यान्तद्विरोधः स्यात् प्रत्ययत्वस्य प्रमाणापवादहतमिति वाच्यम् तत्रैको दोषस्त्वुक्तो ग्रन्थ्यान्ते हि स्वरे
दोषः स्यात् तथ्यायां पदे हि सति स्वरे दोषः स्यात् विंशतितमपरस्येन तदग्निमभाष्ये महदयुदयुकोत्तदाहुर्निविंशति
तम इति तमट्मात्रोदाहरणेन मदयुदयुकाप्रत्ययत्वेपि न दोष इति सूचनेन तद्विरोधाभावात् ग्रन्थपवात्रम
दयुदयुकामागमप्रत्ययत्वयोर्विशेषाभावः तमटस्य प्रत्ययत्वे समासुदात्तः आगमत्वेत्वधान्तो भवतीति तद
स्वरेण विंशतितम इत्यन्तोदात्तत्वं भवतीति कैयटः महदादिषु कारस्योच्चारणार्थत्वेनाविवक्षितत्वात् हलमात्रेमाका
रादावागमत्वप्रयुक्तस्वराभेदभवात् उदात्तस्वरएव भवति प्रत्ययत्वे अकारस्याविवक्षितत्वात्प्रत्ययस्वरएव भवती
ति न तयोः कश्चिद्विशेषोस्ति तमटि तु तकारकारस्य पक्षद्वयेपि विवक्षितत्वाद्विशेषोस्त्येवेति तदाशयः न च मट्ग
हीतामागमप्रकरणपाठादेवागमत्वमन्यथा प्रकरणविरोध इति वाच्यं ह्रस्वीयां त्रेः संप्रसारणं चेत्यत्र उठोः संव
येनागमत्वाधिनो पि प्रकरणविरोधस्य समत्वात् न चैवं षडागमलिंगविनादिकरणं व्यर्थं स्यात् तेनान्तादसंख्यादे
मः षडूच्छेदस्मि षट्कतिकतिपयचतुर ॥ ॥ ॥

77

म्यः इति न्यासानाम न्नाभितनत्वेनेष्टापत्तेः । दित्वप्रयुक्तं कार्य्यं चात्र यथान्यासे षष्ठीन्यादाविवउह इति तमादयापि वोध्यम्
तत्वेव पंच षष्ठ इत्यत्र षष्ठ्यकारे परतः स्वादिष्विति पदत्वमादाय न लोपः षष्ठ इत्यत्र षष्ठ्यकारे परतः षस्य जस्त्वं चत्वं च इत्यत्रे फस्य
विसर्गोऽपवादस्यानयासति षुट् षु कोः प्रयकरणे पदान्तविधिप्रतिषेधार्थं इति वार्त्तिकेन ज्ञाप्यं च विकल्पेति चेत् षष्ठ इ
माभ्यां चतुर्थ्येत्यौ यौ न्यादिहितिदेशो रेवतद्भावनात् भाष्यवार्त्तिकेन यथासूत्रनागमादायैव प्रवृत्तमिति न तद्विरो
ध इति दिक् । वस्तुतस्तु प्रयत्ने नयुक्तं तथाहि नोनाद संख्योदेरिति भाष्येन मरादिषु यस्य आदिः क्रियते तत्रि
देशः कर्त्तव्यस्तु का प्रक्रियाणां प्रत्ययादिकान्यन्येयो ये विज्ञायते इति विषयत्वाय कवचना भाष्यकृता आगमपक्षयवा
भ्युपगतः सुत्रिंशविंशतिनमङ्गुदाहरणेन यतदन्यत्रागमत्व प्रत्ययत्वप्रयुक्त स्वरविशेषाभावपरं न त्वेनावतान्
उदाहरणेनान्यत्र तत्प्रयुक्तस्वरविशेषाभावमाह । तत्र स्वचनेन तज्ज्ञातिरिक्तेषु प्रत्ययत्वमेवाभ्युपगतं भगवता
भाष्यकृता नागमत्वमिति प्रतीयते । नद्यातिरिक्तेषु विशेषाणान्तरसत्वे प्रत्ययत्वसिद्धमागमत्वं परित्यज्यानुमितप्रत्य
यत्वमभ्युपेयमिनेषु विशेषाणान्तरायादनेन प्रकारान्तरेण तन्निर्देशो रेवकारान्तोऽजर्थतो भाष्यकृतो व्यर्थोऽप्रामाणिकः
प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गयासो भवेत् भाष्यकृता चैषु प्रत्ययत्वव्यवहारो न क्वापि दृष्टः प्रत्यत षट्कतिकतिपया
चुतरोषु नितीति सत्रे षड्षु को विति नित्त्वार्त्तिके तज्ज्ञाप्यं च तद्विरुद्धः आगमत्वव्यवहारस्यैवोपलब्धेः किं च नोनाद
संख्योदेरिति सूत्रस्य उदित्यनुवृत्तस्य नोनादिति पञ्चम्या षष्ठी कल्पनेऽस्मिन् नुट् थकुडु क्रियमाणागमत्वप्रदर्शिकेव
तस्याः षष्ठ्यां मतान्तु याषिस कल्पनं तु स्थानभियत्वमूलकमेव तस्मान्नड्डादिषु प्रत्ययत्वपक्ष इति ई क्रकल्पनाक्लि
मूलकत्वादपरोक्षेयः एवं च नटः प्रत्ययत्वाभावात्प्रत्ययविधिविषयत्वाभावेन व्यपदेशिवद्भावोऽप्राप्तिर्यदि केने
त्यस्य प्रत्ययकृत्यानानाद संख्यादेरिति विषयस्यावितार्थोपपादनेऽप्रयुक्तो नानुप्रक्रिया प्रमादोहृतीति पूर्वपक्षल
दवीयस्यपदेवेति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यदत्रैवं योजना ननु तेनानादसंख्यादित्वमत्र प्रत्ययविधित्वाभावेन प्रकृतनिषेधाप्रवृत्त्या व्यपदेशिवदेक-
स्मिकन्नित्यस्याप्रवृत्त्या पंचम इत्यादावप्यसंख्यादेरिति निषेधः स्यादत आह अतएवेति सर्वनाम्नो बु-
द्धिस्थपरामर्शकत्वेनापंचत्वस्यासंख्यादेरितिनिषेधसामर्थ्यादपि व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यस्यानभ्युपग-
मादित्यर्थः विपरीतस्यैव यथेष्टं दर्शयति अन्यथेति पंचम इत्यत्र पूर्वोक्तरीत्या व्यपदेशिवदेकस्मिन्नि-
त्यनेन केवलस्यापि संख्यादित्वाभ्युपगमे इत्यर्थ इति अथवा प्राचीनमतानुरोधे ज्ञापकं पूर्वं उपपाद्य-

अन्यथा पंचम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वा-
न्नैतदर्थं सूत्रमेव इयं प्रातिपदिकग्रहणे एवनन प्रातिपदिका
प्रातिपदिकग्रहणेनेन उगितश्चेत्यत्र न दोष इति तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

त्वमनेनानादसंख्यादेरित्येवात्र ज्ञापकमिति दर्शयितुमाह अतएवेत्यादि एवं च स्त्रीप्रत्ययस्योगितश्चेति
सूत्रेऽस्य विरोधे यापि तु कृतलपवपवेन विरोधमावाहेति इयं चेत्यादिग्रंथस्तु पूर्वज्ञापकानुरोधेनेति न दोष
इत्यलम् इदानीं प्रकृतमनुसरामः परिभाषाप्रवृत्तिस्थलमाह इयमिति भाष्ये स्पष्टमिति उगितश्चे-
ति सूत्रस्थभाष्येन प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषायामंके तत एवावधेयम् ॥ ॥

ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादुभयोरपि प्रत्ययविधिविषयत्वमित्यसमासेनिष्कादिभ्य इति भाष्यकैयटयोः सं
गतिपूर्वकमाह: इयं ग्रहणावृत्तेति वेति नत्वहि निष्कादिसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वं जनदंताप्रतिषेधस्से
त्यप्रयोजनपरीक्षायां इदंतर्हि प्रयोजनं स्त्रीहीदशगुणकं संख्यापरिमाणात् परमगोष्ठजनकीतपरमगोष्ठ
कि कमिति प्रयोजनमपपाद्य पनदपिनास्ति प्रयोजनं विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधप्राप्तमितिनिराकृते
नत्रविधौ प्रतिषेध इति प्रतीकमुपादाय पूर्वादिति: स पूर्वोक्तेति प्रत्ययविधौ ग्रहणावृत्त्यस्याः परिभा

इयं ग्रहणवृत्तेति च परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैवेति समासेनिष्कादिभ्य इति सूत्रे
भाष्यकैयटयोः तेनाहस्विस्यादेः परमाहन्नशीह्यकेवलेन च प्रहृतिरित्यन्यत्र विस्तरः =

षायाज्ञापितत्वात् नैत्रैव प्रत्ययाविधिर्यतेनत्रैवानयानदंतविधिः प्रतिषिध्यते स्त्रीगोष्ठकसंख्यापरि
माणादित्यनेन तुठकप्रतिषिध्यते इति नतदंतविधिप्रतिषेधः नापि व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेध इति
कैयटः तत्फलमाह तेनेति ग्रन्थेनेति हलंत नपुंसके नदंतस्यापि स्त्रवरत्वेऽत्यत्र नदंतस्योपीति प्रती
कमुपादाय हृहृक्ष्व्हेंडशावेरत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वं प्रसक्तिर्यद्योक्ते प्रतिबंधके विधाय्य विशेषणाभावसमभिव्याहारे येन विधिस्तदंतस्येति न दंतवि
धिरिति समर्थं च तदंतविधिप्रतिपादनेन प्रतिपादितं भवति तथा सति वोतोपि प्रत्यये इत्यादौ विशेष्य
विशेषणाभावसमभिव्याहाराद्ज्ञापकसद्भावाभावाच्च तदंतविधौ याते प्रत्ययपरत्वाद्यर्थः स्यात् कथं
यादौ प्रत्यये इत्यर्थ इत्याशंकायां येन विधिस्तदंतस्येत्यस्यापवादभूतां यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इ
ति परिभाषामवतारयति नन्विति प्रत्ययापकाकांक्षां वारयन् तस्याः स्थलं दर्शयति वाचकी

ननु वोतोपीत्यादौ प्रत्यये इत्यर्थः कथमित्यत आह यस्मिन्विधिस्तदा
वल्ग्रहणे तदंतविधेरपवादपवाये वाचति केषाये नविधिरि
त्यत्र भाष्ये पठिता ॥ ॥

ति नत्वहि प्रतिनास्मिन् ग्रहणादिति इत्यस्य प्रयोजनान्तर्ज्ञापयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे यस्मि
न्विधिस्तदादावितिवक्तव्ये किं प्रयोजनं श्रुविश्रुयान्नभ्रुवां च्वोरियङुवङावित्ति इति देवस्मात् श्रियो भ्रुवो
श्रियः भ्रुवः इत्यत्र नस्यादित्युक्ते सूत्रयोग्ये समभिव्याहारे नाम तत्रैव समाहोच्चारणामपि तयोस्तद
न्तावेनन प्रविधिश्रियात्विति भाष्योक्तोदाहरणे स्या तत्रैव समाहोच्चारणाभावेपि तदादि इति वोध्यम् ॥

नन्वत्र परिभाषायां यस्मिन्निति सप्तम्यन्तोपलक्षकस्य च अल्ग्रहणोऽस्त्यनेन विशेषणान्तयान्वयः ।
अस्मिन्निति तु येन विधिरित्युक्तस्मीनुरोधेन विशेषणमेव ग्राह्यं तथा च सप्तम्यन्ते विशेषणीभूते अल्ग्रह
णेन तदादौ परतः कार्यं न तु तदन्ते इति परिभाषार्थः एवं च तस्मिन्निति निर्दिष्टे इति सूत्रस्य तस्मिन्नित्य
नेन अर्थस्वरूपाभावतः सप्तम्यन्तग्रहणावश्यं अत्रापि तु अभयतो ग्रहणेन तु षि कृतेत्यादौ स्वरूपतः स

अस्मात्स्वरूपसप्तमीति भिन्नमन्तपवनेऽक्षशीत्यादौ वशादेहलन्त इत्यर्थला
भः इयं चार्हयान्तकस्येति सूत्रे वलादेरित्यादि ग्रहणसामर्थ्याद्धि
शेष्य विशेषणयोरुभयोः सप्तम्यन्तत्वे एव प्रवर्तते तेन तङः क्षिप्रु इति मा
देः परस्येति नार्थः ॥

सप्तम्यन्ते त्वपि अर्थेन तदभावादेतत्परिभाषाया अप्रवृत्त्या वशादिरित्यर्थो न स्यादित्यत आह अस्यामपि ति
तस्मिन्निति सूत्रे तत्रेति षाष्ठ्याद्यादानात् तेन तया ग्रहणेऽपि प्रकृते तदनुपादानात् तेन तन करणमिति विशे
षं च परिभाषोनैत तदादावित्यत्र तदादेरित्यर्थो बोध्यः ननु यत्तस्य परिभाषायां सह
तिः मिथुञ्जि स्वरूपत तत्वात् परिभाषाग्रहणेः स्यादित्यत आह इयं

ननु नोषमहः लभनषविधः सेसिचिक्षतनुतनु इत्स्वत्स्वतत इत्यादावार्धधातुकस्येत्यशास्यसंबंधात् विशेष्य
लाभस्तत्र नेत्यादेर्विशेषणस्य सप्तम्यन्तस्यापि विशेष्यस्य तत्स्यत्वाभावादुभयोस्तयोस्तत्त्वाभावेनैतत्परि
भाषाया अप्रवृत्त्या तादेरित्यर्थानापत्तिरित्यत आह नोषमहेति शार्ङ्गडुशाविरेतिरूपितमिति तत्र
हितादेरिति प्रतीकमुपादाय ननु तादेरित्यर्थो दुर्लभः बलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्येन विशेष्यवि
विशेषणयोरुभयोरपि सप्तम्युद्धारेणपवयस्मिन्विधिरित्यस्य प्रवृत्तेः प्रत्ययवद्धः सिप्चिरित्यादौ सादेः प

नोषमहसेसिचीत्यादौ यथालादेरित्यर्थलाभस्तथा शार्ङ्गडुशाविरेति
रूपिते चटपटं चटपटौ इत्यादिसिद्धये आह सर्वो द्वन्द्वो वि
भाषयैकवद्भवति ॥ ॥ ॥

दसेतिनर्थः इति च न स्त्रत्वाद्धलादेरित्यत्रहूत्यविशेषणीभूतवलपदार्थस्य तत्कारेणाविशेषणात्कावहू
पवलादेरिति वाच्यार्थः एवं सेसिचीत्यादावपि बोध्यम् सप्तमीनप्रथमार्थपवेक्ष्यलभिति निरूपितं प्राक्
सप्तपंचनदेशविधिनिरूपणाव्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यतिदेशप्रसंगात् अतिदेशात्मिका सर्वो द्वन्द्वो
विभाषयैकवद्भवतीति परिभाषामवतारयति चटपटमिति

८०

ननु सर्वो द्वंद्वो विभाषैकः द्वंद्वश्च प्राणित्यादिप्रकरणविषयव्यापि न देनः पाणित्वानुग्रहणेन तत्राप्येकवद्भावविकल्पा
यचिरित्यत आह द्वंद्वश्चेति अन्यथा पूर्वोक्तन्यायेनैकवद्भावे सिद्धे द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणं व्यर्थमेव स्यात् तथा
सति तत्सामर्थ्येन प्राण्यादीनां पकवद्भावपवेति तत्प्रकरणस्येति यमार्थत्वकल्पनात्र तद्विषये विकल्पाप्रवृत्तिरिति
भावः एतस्यान्यथासिद्धत्वं मा पयति चार्थे द्वंद्व इति ज्ञापकाकांक्षायां ज्ञापकमप्याह तिष्येति ज्ञापकमेवोपपा
दयति तद्धीति तथा च तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमिति सूत्रं बहुत्वे द्विवचनवती

द्वंद्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणाविषयः सर्वो द्वंद्व इत्यर्थः चार्थे द्वंद्व इति सूत्रेण समा
वेनेतरेतरयोगयोरविशेषेण द्वंद्वविधानात् न्यायसिद्धेयम् तिष्यपुनर्वस्वोरिति
सूत्रस्यैव बहुवचनस्येति ग्रहणमस्या ज्ञापकम् ॥ ॥

तित्तदर्थः अनेन च बहुवचनस्येति ब
हुत्वानुवादेन द्विवदित्यतिदेशो विधीयते तथा तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू इति तत्र द्विवचनं नित्यमि
त्येव वक्तव्ये बहुवचनस्यानुवादकत्वे द्वित्वातिदेशावारणाय सत्येतन्न्यायाभावे सर्वत्र बहुत्वसंभवेन
बहुवचनव्यावर्त्यालाभात् व्यर्थः स्यात् तत्सामर्थ्यादेतन्न्यायांगीकारे तु भयसंभवेन कदाचित्समाहारे
पकत्वमपि स्यान्न ह्याह तत्रैव बहुवचनस्यानुवादकस्य विनाश्य इति भा वः ॥ ॥ ॥

८०

ननेवमपि तिष्यपुनर्वसू इत्यत्र जातिरप्राणिनां चेत्तु भयत्वे सैव जातिरप्राणिनामिति नियमेनैकवद्भावे
बहुत्वस्य सर्वथापि विलोपाल्लक्षणासंभवेन तिष्यपुनर्वस्वोरिति लक्षणमनुपपन्नं स्यादित्याशंक्यते नचे
ति यावता विशेष्यं द्वन्द्वपदार्थे तत्र न सर्वेषामप्येतदिति न्यायेन तद्विकल्पमेतत्सर्वमनुपपन्नं तद्विका।

प

तद्वि इदं तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्र तथा प्रत्यर्थं नचैवमप्यत्र जातिरप्राणिना
मिति नित्यैकवद्भावेन बहुवचनाभावादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् त
द्विकल्पस्याप्यनेन ज्ञापनात् नचैतेनाप्राणिन इति वाच्यम् ॥ ॥

ल्पमपि ज्ञापयतीति परिहरति तद्विकल्पस्येति ननु नक्षत्राणां चेष्टावत्त्वेन प्राणिकवायुसंयोगव
त्वेन प्राणित्वाज्जातिरप्राणिनामित्यस्याप्राप्त्या पूर्वोक्तशंकैव तदवस्थेत्याशंक्यते नचेति ॥ ॥ ॥

४।

आपोमयाः प्राणाः इति छांदोग्यश्रुतेः अद्भिर्विना तेषां ग्लायमानत्वाभावात् प्राणत्वमिति यदि द्रष्ट
ति आपोमय इति छांदोग्ये हि षष्ठाध्याये आरुणिर्नाम कश्चित् श्वेतकेतुनामकपुत्रं व्यापिका
यामुपकंठनायोपयाव्य सौम्य मास्मिशीदेवताः पुरुषस्य प्रयतः त्रिवृत् त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानी-
हीति पित्रा प्रतिज्ञातं तत्रैव पितृवचनेत्येव मामन्नायते अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातु
स्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं भवति योऽणिष्ठस्तन्मनः आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो

आपोमयः प्राणः इति श्रुतेरद्भिर्विना ग्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात् ॐ म ॥

धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोम-
यी वागिति अणीयोऽणिष्ठभागस्तस्य प्राणोपचयकरत्वेन तदन्वतस्याप्यचयत्वाभावात् ग्लायमानत्व
मित्येतदुक्तः प्रतीयते तत एवाह प्राणविशेषणं विशिष्टप्राणवतामेव प्राणित्वेनानद्भुतो अन्न इति यामेका
कां हायीनलौकिकव्यवहारप्रसिद्धं तदुभावोऽति यामेको वा यो नैव मृपि तेषां प्रत्येकव्यक्तित्वेन तत्र
जातिर्नेमिप्यते एकव्यक्तिवृत्तित्वस्य जातित्वाभावात् एकत्वादिति वाच्यं प्रतिमन्वंतरेऽभिजातिर्न तात्पर्यं तद
कीर्तनं मन्वंतरीयव्यक्तिभेदमादाय तत्र जात्युपपत्तेः ॥

८१

एतदुक्तं सर्वं प्रामाणिकमेव न स्वकपोलकल्पितमिति दर्शयितुमाह स्पष्टं चेदमिति ननु हि बहुवचन
मित्यनेन किमर्थमुदितं तच्च पुनर्वसू कथं चात्रैकवचनेनापि द्वन्द्व एकवद्भवतीति अप्राणिनामिति प्रतिषेधः
प्राप्नोति एवं तर्हि सिद्धमिति यद्बहुवचनेनैकवद्भावज्ञापक इत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति
न्यायसिद्धप्राणिद्वन्द्वविकल्पं बहुवचनलिङ्गेन ग्रहणेन लिङ्गेन सूचयित्वा अप्रत्यवायाय भवेत्तः प्राणितः
प्राणापवायभवेत्तदुक्तं यदधीनास्थितिकाः प्राणिनस्तद्वन्नामेव प्राणित्वं न तत्त्राणां तेषां देवतानां न

स्पष्टं चेदं तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे भाष्ये अत एव द्वन्द्वश्च प्राणि त्यादौ प्राण्यङ्ग
गादीनामेव समाहार इति विपरीतनियमात्ः

यदधीनास्थितिकत्वाभावेनेतद्वत्त्वाभावादिति तदाशयः एवं च नक्षत्राणामप्राणित्वे बहुवचनस्य जातिरप्राणि
नामित्येकवद्भावविकल्पज्ञापनार्थत्वम् प्राणित्वपक्षे तु नेति सिद्धं ननु प्राणित्वपक्षे न हि विकल्पज्ञाप
कत्वाभावेऽपि बहुवचनस्य वैयर्थ्यं स्यादेव द्वन्द्वश्च प्राण्यादिसूत्रेः समाहारः प्राण्यङ्गादीनामेवेत्येवं विपरीतवि
परीतकल्पनादित्यत आह अत एवेति बहुवचनग्रहणादेवेत्यर्थः एतत्सामर्थ्यादेव तत्राङ्गादिशब्दवि
परीतत्वे प्रमाणं भवतीति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विकल्पप्रसंगात्परिभाषान्तरमाह सर्वेविधयइति उक्तमेवैकदेशसिद्धास्येतस्याः स्थलद्वयेनतत्त्वमापनप्रका
शंचदर्शयति व्यत्ययोबहुलं षष्ठीयुक्तइति प्रथमेहियोगविभागःकर्त्तव्यःव्यत्ययोभवतिस्यादीनामिति श्रे
ठाम्युघासमेदति भिनतीत्येवप्राप्ते सचनमृदति नम्रियतेइतिप्राप्ते ततोबहुलेछंदसि विषये सर्वेविधयोभवे
नीत्युक्ते द्वितीयेतियोगविभागः षष्ठीयुक्तश्छंदसिषष्ठीयुक्तः इति प्राप्तेछंदसिसंज्ञोभवति ततोवावाछंदसि सर्वे
विधयोभवंति प्रथमयोगविभागस्यप्रयोजनंयुक्तामातासीदुरिदक्षिणायाइत्यादौ सुवादिव्यत्ययः तत्रदक्षिणा

सर्वेविधयश्छंदसिविकल्प्यंते व्यत्ययोबहुलमिति योगविभागेनषष्ठीयुक्तश्छंदसि
वेतिसूत्रेवेतियोगविभागेनपसाधितानेतप्रतीयमान्तुउमेंपुष्पतीत्यादिसिद्धम्
पुष्पतइतिप्राप्नोति ॥

याइत्यत्रदक्षिणायामिति प्राप्तेविभक्तिव्यत्ययेनषष्ठी स्पष्टंचैतन्मर्वे ततैवद्वितीययोगविभागस्यापिपूर्वोक्तमेवप्रयोजनं
स्पष्टमायमपितत्रैव नत्वेवमेकेनैवयोगविभागेनप्रयोजनंसिद्धौवृथाद्वितीययोगविभागोत्यर्थइतिचेत्सत्यमुक्तंचै
तत्षष्ठी युक्तश्छंदसितिसूत्रेयोगविभागइतिप्रतीकमुपादायकैयटेन तत्रद्वितीयपरिभाषामप्यन्तेयावद्गृह
घ्नातेकार्यंतछंदसिवाभवति तत्रानयैवसिद्धत्वेबहुलंछंदसीत्यादिनवक्तव्यम् एतदर्थम्व्यत्ययोबहुलमित्य
त्रयोगविभागोनव्याख्यायइत्युक्तम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मध्येविकल्पप्रसंगपरिसमाप्य पुनः पूर्वोक्तातिदेशप्रसंगात् प्रकृतिवदनुकरणमितिपरिभाषा भवतीत्य
पति नवेति तत्रज्ञापकं दर्शयति सेयङिति द्वित्यादीर्घादिति सूत्रे द्विपदत्यत्र ईयङ् ङे इत्यादेशेन तस्याः सर्वज्ञाप
यित्वात् तत्र प्रातिपदिकत्वनिषेधेन विभक्त्यादेशेन तस्या अप्रत्यादिकत्वं ज्ञापयति प्रातिपदिकत्वे तिङन्तेऽपि
समयमित्याकारान्ताया नस्याः स्थले दर्शयति द्वित्यादीर्घादिति यदि ह्रस्वस्य ग्रहणं स्यात् हि त्वरितमेव ब्रूयादिति

ननु द्विपद इत्यादौ ईयङ् कथमिति मित्यत आह प्रकृतिवदनुकरणं भवति द्विपद
ईयङ् निर्देशोऽस्या ज्ञापकस्तत्रैव प्रातिपदिकत्व निषेधनविभक्तिकरणं
इतीत्याद्येयमिति द्वित्यादीर्घादिति सूत्रे भाष्यस्पष्टम् ॥ ॥ ॥

अतितनमसीत्यादि ह्रस्वस्य ईयङ् निर्देशेन व्याहृत्यादीर्घग्रहणं प्रत्याज्ञापनार्थनिर्देशः प्रमाणं शाकटायनेऽपि
पैवत्यत्राप्राप्ता विभक्तिः एवमिति निर्देशो यीत्याशङ्कितेनात्राप्राप्ता विभक्तिसिद्धा तत्र विभक्तिः प्रातिपदिकादिति
कथं प्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्प्रातिपदिकमिति समाधायनन्तु चापातदिति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति पुनराशङ्किते
नैष्यपातः प्रातोरेव अनुकरणमियङादेशेन प्राप्नोति प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति ईयङादेशो ॥ ॥

भविष्यतीत्युक्तम् यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते स्याद्युकैरौणौत्यति न प्राप्नोतीति विभक्त्युत्पत्त्यभावमाशंक्य एवेन।
हि आतिदेशिकानां स्वाश्रयाणामपि न निवर्तन्त इति स्याद्विभक्तिपर्युदासाश्रयणेन समुदायप्रसज्यप्रतिषेधमवलम्ब्यापि
अवयवमत्र सर्वतो नैर्देकीं विभक्तिं वक्ष्यतीति समादयतना विभक्तिनिर्देशादेव न स्वाश्रयानिमित्तमप्यनेन नरेस्तूचितं म
ह्रस्वेकारस्यापि संज्ञायामन्यपि याजत्वपरत्वात् चेर्ङिनीति गुणेनेयङादेशस्य वाधान्न ह्रस्वस्येयङ् किंतु दीर्घस्य

वेति ग्रन्थाव्याख्यानपरभाष्यस्याशयः यथायइङ्ङिति भिन्नाया विभक्तेरयात्रिति निषेधेन प्रातिपदिकत्वाभावाद
प्राप्तायामपि सौत्रत्वान्निर्देशः तथा इयङादेशस्य ह्रस्वस्याप्राप्तावपि सौत्रत्वान्निर्देशः एवं च इयङ्निर्देशायात्रेण

ह्रस्वस्याव्याहत्यादीर्घो कियङ्ग्रहणमर्थवदिति तात्रनिर्देशा इति शंकाभाष्यस्याशयः ॥ ॥

अतिदेशप्रसंगादेवातिदेशनिषेधोपि वक्ष्यते इति सूचयितुं एकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषाम
वतारयति नन्विति यामाविन्द्यादौ यथोद्देशपक्षे त्वनस्य पदत्वस्यातिदेशेनैव वाच्यत्वे नात्र कार्यकालप
क्ष इति यथोद्देशपक्षस्याप्युपलक्षणं वाच्यम् नन्वाकडारीयभपदसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैव प्राक्
सिद्धांतितत्वेनात्र पदसंज्ञाया विषये कार्यकालपक्ष इत्युक्तिरसंगतेति चेन्न आकडारीयसंज्ञाद्वयं यत्र
प्रसक्तं तद्विषय एव पूर्वोक्तसिद्धांतस्यैतदोषात् नचैवमप्यपादानसूत्राणि कारकाणि वा यत इ
त्याकडारेकेति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति वाच्यम् तस्यापि तत्र तत्र संज्ञाद्वयोल्लाभ्यादानेन विशेषा
विषयत्वेन तद्विरोधाभावात् केचित्तु यथाहर्हृदे विवच्चनमिति सूत्रे कार्यकालपक्षमाश्रित्यैव सपिप
सिद्धेः प्रयत्नस्य कार्यतं न्यस्ततस्य ।। ।। नतु यामाविन्द्यादौ हृद्येहतायो कार्यकालपक्षेपि ।। ।। ।।
यथा श्रीन्यायप्रसक्तस्यानुनासिक इति इत्याशंकितेयवंतर्हि किलयतेनकार्यकाले संज्ञापरिभाषामि
ति यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषमिति लक्ष्यानुसारि यथोद्देशपक्षोपासमाहितं तथा प्रकृतेपि नस्यतथे
वाग्नीकृडारीयभपदसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्ष एवेत्यत्र प्रमाणाभावः अतएवोतादिवश्चेति सूत्रे अथा
दिवत्वेकातिप्रयोजनातीत्युपक्रम्य स्वसिद्धाविधिषु प्रयोजनमिति वार्तिकव्याख्यावसरे स्ववस्तयोर
कादेशः स्वपश्चादिवद्भवति यथाशाकेयनकर्त्तं सर्वंतं पदमितीति कार्यकालपक्षे पदत्वप्रतिपादकप
रंभाष्यसंगच्छते मूलग्रंथस्य च यन्नापग्रहेत्तु यथोद्देशपक्षेन्यपवकारंभिनमकसंस्वीकृत्य आकडारी
यभपदसंज्ञास्त्वभयप्रथाकावेवेति तात्पर्यनीयमित्याहुः ।। ।। ।। ।।

84

अर्हत्य प्रतिषेधमाश्रित्य परिभाषा स्यादिति वदन्तं प्रत्याह अथान्यवदित्यस्येति अन्यत्वाभावे कैमुतिकन्यायेन साध्यप
ति तत्रेति अनन्यवेति अन्यत्वाभावादेवेत्यर्थः नाहं शाब्दबोध इति अत्र विकृतावयवादित्यादि दोषः अकृतावयव
सहशाब्दमर्थः विघटेत बाधकमाह अन्यथेति शाकं हि पदम् शाकवल्केदकाया आनुपूर्वीन हि विशिष्टमेव शाकार्थ

कथं पदन्तमभयथाश्रयणोत्वादिवत्वाभावाद्वीस्याद्धित्वितस्तदाहितदं तत्वाभावादत
आह एकदेकदेशविकृतमनन्यवत् अनन्यवदित्यस्यान्यवत्वेनार्थेन तत्रान्यस्ताहप्र
निषेधेऽन्यत्वाभावः स्तनराम् अनन्यवत्वाहशाब्दबोधः अथाशाकत्वावल्केदकाह
र्वेतानाननेबोधो न स्यात् एवं चराम् इति मोक्षस्य यस्माद्धि हिते[illegible]गैरन्यस्यप
गादित्वेन स्तत्वमिति तिनदेनत्वमार्ग्यसमाजग्रस्तम् छिन्नपुच्छेऽपि लतिस्वत्वात्यवदार
वक्तोनेनत्वे लोकन्यायसिद्धम् ॥

बोधकं विकृतावयवत्वेन तद्वल्कादिकानुपूर्व्यसत्वात् तत्र शाब्दबोधो न स्यादिति भावः तदर्थमुपपाद्य
त[illegible]मलमाह एवं चेति एतस्या लोकन्यायसिद्धत्वेनावर्षपरापकाङ्क्षेत्याह छिन्नेति ॥ ॥ ॥

द५

ननु दीव्यत इति सूत्रे भाष्ये भाष्यकृतैवैतत्परिभाषाज्ञापकोपवर्णनात् कथमेतस्या लोकन्यायसिद्धत्व
मित्यतो लोकन्यायसिद्धत्वेप्येवैतस्या ज्ञाप्यत्वप्रदर्शनं कथमित्याह अत एवेति ज्ञापकपरिभाषानुरोधे
नैतस्याः शास्त्रीयकार्य एव शास्त्रीयविकार एव चेति केषांचिदाग्रहमेतेन दूषयति एतेनेति तस्य भाष्य
स्य लोकसिद्धत्वप्रदर्शकत्वेनेत्यर्थः नन्वेतन्न्यायाच्छिन्नावयववति बोधनमपि कार्यं स्यात् तथा सति ।

अत एव प्राग्दीव्यत इति सूत्रभाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशे दीव्यच्छब्दानुकरणादिदमित्यु ।
क्ताविभक्तिकनिर्देशः एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्य
वदितीत्युक्तम् एतेनायं न्यायः शास्त्रीयकार्य एव शास्त्रीयविकार एवेत्यपास्तं वि
कृतावयववति बोधनं कार्यं तन्न यथा छिन्नपुच्छे श्वनि पुच्छवत्त्वव्यवहारवद्विकृतावयव ।
स्योभयपदत्वात् एवमस्य परिभाषात्वेपि न्यायमूलकः ॥ ॥

च्छिन्नपुच्छमित्यादौ सर्वत्र विभाष्येत्यवेडिन्यस्यानुकृतावपि तेन न्यायेन गोशब्दत्ववत् एकं न तस्या ।
प्यन्यत्वं नात्मकृतिभावापत्तिरित्यत आह विकृतावयवेति लोकेन तथाविधव्यवहारादर्शनात् ।
शास्त्रेपि न तथाविधव्यवहार इति भावः विकृतावयववति बोधनं कार्यं न समस्तत्वेन प्रवृत्तिः न ।
न्यायविच्छिन्नपरिभाषापरिभाषात्वेपि न प्रवृत्तिरित्याह एवमिति ॥ ॥

अत्रयतिना येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्ये तत्रान्यैकेपदस्य प्रमाणमित्याह एतदिति तत्र हि अकच्श्रवणं सर्वना-
माव्ययप्रभात यस्त्वान्तमिति चोदिते सिद्धमेतदेकदेशानुमत्तत्वग्रहणेन गच्छत्येतत्समाप्याप तत्रैव नदीगंगाश्चमन्तो च
प्रविष्टस्य यमुनाग्रेणेन गच्छन्ते इति दृष्टान्तमुपादाय प्रत्येनं विषयमुपन्यासः इहके वृक्षा अकर इति माण-
ता मर्याद्यानां वाचका भवन्ति एते शाखापरिमाणाः शाखा अपेक्षन्ते इति एकेनाप्ययापयेन भवति द्रोणः खारी आ-
ढकमिति नैवाप्यधिकेन न्यूनेन चिया वेदेतत्तत्र वर्तिमावाढः एपते जाति शाखाः गुणा शाखा अपेक्षन्ते त्रैलक्ष्यमिति खारीम-
पि भवति द्रोणोपि कुल्यौ नीलः कृष्ण इति हि भवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेपि द्रव्ये इमाश्चापि संज्ञाः अकप-
रिमाणानां मर्यादानां क्रियते ताः केनाधिकस्य स्तुतिन्युक्तम् एवमकच्परिमाणेपि येन्यायः प्रवर्तेन तदा अकजादि

एतद्येन विधिरिति सूत्रभाष्ये केयटेनोपक्रमितम् ॥

विशिष्टानामर्थानामप्यनेन न्यायेन सर्वादित्वात् संज्ञासिद्धौ केनाधिकस्य स्तुतिर्युक्तिरयुक्ता स्यात् तस्मात्तद्
रैयवाकच्परिमाणेयं न्यायो न प्रवर्तेत इति ध्वनितं इमाश्चापीति प्रतीकमुपादाय सर्वाद्युपादानेन क्रियमाणाः संज्ञाः
कथं सर्वकादीनां भवति तिन्याहि शाखाविकारोयजन रहिताश्रित सर्वेषाहः शार्वकषाह इति नवत्वशाकान
इत्यर्थ इत्युक्त्या कैयटोक्तिः पूर्वोक्तमेवार्थं ध्वनितवान् केनाधिस्यति स्येनेन दृष्टान्तमुपपाद्य एवं तर्हि आचार्यप्र-
वृत्तिर्ज्ञापयति नैकदेशाभूतेन तद्ग्रहणमिति यदयमिदमदसोरकोः सिति मकारस्यादिदमदसोः प्रतिषेधं शा-
स्तीति तन्नदस्येसमाहितम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वेवं मते नैव न्यायेन सर्वत्र निर्वाहे स्थानिवत्सूत्रं व्यर्थमित्यत आह यत्र त्विति नन्वेवमभीयादित्यत्रैकदेक
देशविकृतन्यायेन भान्तस्योपसर्गत्वेऽपरादिवत्सूत्रविषयत्वात्तु वर्णान्तत्वाश्रित्य ह्रस्वः स्यादित्यत आह क्वचित्त्विति एतच्चैक
पटसंमतमित्याह स्पष्टं चेति प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्रैकपटेनेति नात्र हि वाक्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यय
कयोर्गोर्हि जग्रासेः पररूपप्रसंगमाशंक्य प्रथमयोरित्यत्र योगविभागमाश्रितः एतेन तस्य च क्रियमाणे
पि योगविभागेऽपवादत्वात् पररूपबाधकोऽयं योगविभागोऽन्यथा सूत्रनिवृत्तिप्रसंग इत्युक्ते योगविभागोऽन्यशास्त्र
निवृत्त्यर्थोऽपि च दृश्यते इत्यप्रसंगाभावाय तन्निवारणाय मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते इत्येवमयं योगः परा

यत्र त्वीदृशे त्वधिके वा विकृतेन तत्र ज्ञातव्यं नकच्छूपावयवदर्शनाभावेन नत्वाश्रीतौ कार्यमित्यर्थं विकृ
तानलक्ष्यपावयवस्य प्रतीत्यर्थं च स्थानिवत्सूत्रे क्वचिन्न लक्ष्यानुसारात् न्यायानामप्रवृत्तेरनाभी
यादित्यादिसिद्धिः स्पष्टं च क्वचिन्न्यायाः प्रवृत्तिः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्रैकपटेन दर्शितेत्यन्य

रूपं बाधिष्यते अमे पूर्वत्वेन न बाधिष्यते इत्युक्तं भाष्ये तत्र मध्येऽपवादा इति प्रतीकमुपादाय न्यायस्थापनेन तु वचनेन स
ह्यपतिपदेनदस्तीति तत्र हि वचनस्य मतनासंभावनान्यायस्तु क्वचिन्नाश्रीयते इति युक्तेन वक्तुमिति कैयटेन
क्वचिदित्युक्तान्यायस्य क्वचिदप्रवृत्तिरिति स्पष्टमेवोक्तं अन्नादित्वेऽप्यति स्ते अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वेनानादिवद्भवती
ति वक्तव्यमित्युक्ता केचित्तु अभ्यासादपर इति दृष्टे अभ्यासो हार्वार्थे न दीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानीति अभ्यासादी
न परिगणनपनाद्गेरिणि परिगणनादभीयादित्यादेर्न तु भियातस्वचनात् तत्र स्वाभिमतमिति कैयट इत्यनेन द
र्शितम् अभियानेऽप्यते बाधयन्त्यासिद्धिस्तथान्यत्राभीयादिनीत्यत्र उभयत्र इति प्रतीकमुपादाय लघुशब्देन्दुशेखर

86

निषेधप्रसंगादेव पर्यवसितनिषेधार्थिकां संग्रहवाक्यरूपां परिभाषामाह पूर्वपरेति अत्र पूर्वं पूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य
बलवत्त्वबोधने पूर्वं पूर्वस्य निषेधः पर्यवसितः इत आरभ्य उपजीव्यमानत्वनिमित्तोपवादे उपसंजातनिमित्तमप्यु
त्सर्गं बाधत इत्यन्तग्रन्थेन सर्वमस्यैव प्रपञ्च इति दर्शयति पूर्वात्परमिति तद्देशे प्रमाणं सूचयति विप्रतिषेध इति विप्र
तिषेधशास्त्रमूलक पूर्वात्परं बलवदित्यंशीयबलवत्त्वविशेषोपपादकपरिभाषाद्वये तत्रैकां पुनःप्रसंगविज्ञाना
त्सिद्धमिति परिभाषामवतारयति नचैवमिति एतत्फलं त्ववतरणिकमेव बोध्यम् अतयापूर्वं प्रहृत्यययोमि

पूर्वपरनित्यान्तरंगापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः पूर्वात्परं बलवत् विप्रतिषेध
शास्त्रात् पूर्वस्य परं बाधकमिति भावः नचैवं भिंधीत्यत्र परत्वात्तातङ्बा
धितो धिर्न स्यादत आह पुनःप्रसंगविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ॥ ॥

त्वमात्रबलवत्त्वविशेष उपपादितः अत्र केचित् एतत्परिभाषाबलतः भिंद्धीत्यत्र परत्वात्तातङ्बाधितो धिर्न स्यादिति
ग्रन्थो उक्षातिसूत्रस्य भाष्यकैयटविरोधादयुक्तः तत्र हि पूर्वस्मिन्योगे ग्रहणे सति किं प्रयोजनमिति पृष्टे अच्ग्रहणं
संयोगादिसमन्तान्निवृत्त्यर्थमित्युक्त्वा प्रत्ययस्य प्रश्रवत्यत्र संयोगनिवृत्तिप्रयोजनमुपपाद्य समन्तान्निवृत्तिप्रयो
जनोपपादनाय तिन उक्षत्रे तिन उक्षायादीर्घान् प्रदानाद्येति विभाषा वुग्मा बाधितीत्युक्तं भाष्यकृता ॥ ॥ ॥

नत्रापि न उक्तात्रासिति प्रतीकमप्यादाय परत्वादीर्घलक्षणत्वात् किमिति समकृतौ विप्रतिषेध इति न्यायाद्
बललक्षणः पुनर्न प्रवर्तते नचैवं विषयविषये पुनः प्रसंगविज्ञानमसिद्धिनिमित्तविकल्पयोर्विरोधात्पूर्वेण
परस्याबाधप्रसंगात् नत्रहि पूर्वो विधिः परेण बाध्यते तत्र पुनः प्रसंगविज्ञाने कदाचिदाश्रीयते स
मुदायेवा कार्यं प्रतिव्याप्रियमाणोऽवयवान्तरोपादानेऽवादव्यापारामेव कृत्स्नलक्षणान्तकप्रसंग इति कै
यटः मन ज्ञाप्यकैयटानुरोधेन परबललक्षणानित्यबाधकविकल्पविधिविषयेन हैयथ्यापत्यानित्य
स्यबाधयवेति न पुनः प्रसंगविज्ञानन्यायस्य प्रवृत्तिः अन्यथा पूर्वोक्तविकल्पायादनपरं भाष्यं तत्रत्य
कैयटस्य विरुध्येयाताम् तस्माद्यत्र पूर्वो विधिः परेण बाध्यते तत्रैकभिंयकीभ्यादौ क्वचित्पुनः प्रसंगवि
ज्ञानन्यायस्य अप्यसौ विरोधाभावात् नचात्र तत्रापि नायमर्थो ज्ञापितेऽपि कश्चित्तन्त्रहृत्पुनरेव तन्महत्नौ
कश्चिद्विरोधपरस्मात् अपरे तु ज्ञानात्स्मरन्तीति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्स्वग्रन्थविरोधाच्च सूत्रचपेति
सूत्रस्य कैयटेनोक्तः नत्रहि ज्ञानस्य प्रतिषेधो वक्तव्य लवणे कृतेऽनुक्तानवाप्तिर्वैत कृतत्वात्
नवावकव्याकिंकारणे पूर्वेणाकृतत्वात् अप्रस्तेन विभाष्या पूर्वेणाति नित्याभविष्यतीत्युक्ते भाष्यकृता
तत्र पूर्वेणाति प्रतीकमप्यादाय पुनः प्रसंगविज्ञानादिति भाव इति कैयटः यदिह्येतन्न द्विषये पुनः
प्रसंगविज्ञानन्यायोन प्रवर्तते नेदं भाष्यं तत्र न घटेत किंस्वित्पुनः भावपि विरुध्येयाताम् अत्र भाष्ये पू
र्वेणेति तेन ऊर्यादिच्विडाचव्ययेति ग्राह्यं नचैवमप्रस्तेनत विभाष्यान्यत्र परत्वादिति विशेषः तस्मादेतद
न्यतरस्याम् ॥

याश्रयणेलस्यानुरोधपवबीजम् एतेनापूर्वोक्तभाष्ययोः परस्परविरोधः इदमेव ध्वनयन्नग्रेवक्ष्यति मूलकारः
लक्ष्यानामसाधुत्वादिति॥ यत्रक्वीति कैयटप्रतीकमपाद्यायपथ्याभिंयकीत्यत्र परत्वाद्दृष्टो कृतार्थाः पुनःप्रसंगविज्ञा
नादकजिति तत्रत्यायो नस्तु कैयटानुरोधेनेति वाच्यम् तस्मात्पूर्वोक्त विवरणग्रन्थोऽयुक्त इत्याहुः वस्तुतस्तु
यत्र नित्यप्रवृत्तत्वेविकल्पस्यैवैयर्थ्यं तत्रपुनःप्रसंगविज्ञानं न्यायस्तद्विषये न प्रवर्तते इत्यप्यवेतिस्तत्र
त्यकैयटव्याख्याया मन्तव्यं तद्धि य इत्याहुः सा स्यादित्यत्र मतीति भाष्यकैयटो नुक्तत्वाच्चिंतया प्रवृत्ताविति न विरोधः
यत्त्वावार्त्तिकेपूर्वत्रान्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यर्थः यत्रयद्यपि यथाभाष्ये तथात कैयटइति वाच्यम् यतेनप्रचक्ष्य
ति सूत्रस्य भाष्यकैयटविरोधं मन्वानासिनियायतन्त्ववं भिंयकीत्यत्र परत्वाधिना बाधितो कथं न स्यादित्यत आह
पुनरितीन्यवर्योटाउ युक्त इत्यपास्तम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ऽदाने सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेवेत्यपरां परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति
प्रकृत्या च ह्रस्वप्रवृत्तेः पूर्वं ह्रस्वप्रवृत्त्युत्तरं वर्ति सर्वस्याः पूर्वशास्त्रस्य प्रवृत्त्या, प्रतिषेधकाल त्वप्रबलवत्त्ववि

नन्वेवं तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे पुनस्त्रियादेशः स्यादत आह सकृद्गतौ विप्र
तिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेव न त्वत्र क्वचिन्निवितार्थयोरेकस्मिन्युगपदुभयोः का
र्ययोरसंभवेन बाध्यबाधकाभावात्पर्यायेणानुष्ठानादिवचनात्तद्द्वयप्रसंगे नियमार्थं विप्रति
षेधसूत्रमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति समनयोः
पर्यायेण न कार्यं करोति यदा तु सम्भोप्रेषयतो नानादिक्ष कार्ये तदोभयोर्न करोति योगप
द्यासंभवात् न यथा शास्त्रयोः लब्धार्थयोः क्वचिल्लक्ष्ये योगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवादप्रा
प्तिपदो प्राप्ताप्राप्यामिदं परविप्रतिषेधे तत्र कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिरस्ति तर्हि तदपि भवत्येवे
ति पुनः प्रसंगविज्ञानसिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यस्याशयम् ॥ ॥ ॥

षोढश उपपादितः पूर्वोक्तबलवत्त्वोपपादनकपरिभाषाद्वयमूलेवमेव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये शास्त्रीयत्व
ज्ञादिदृष्टान्तेन लौकिकदृष्टान्तेन च नियमार्थत्वविध्यर्थत्वे च स्वीकृत्य परिभाषाद्वयं साधितम् भगव

ता भाष्यकृतेत्याह तत्रेत्यादिना ॥

88

इदानीमनवयवप्रसंगान्प्रतिपदं विधेयं प्रसज्य अनवयवेन प्रसज्यते प्रतिपदं च विधीयते । अप्रवृत्तिर्वा भवेत्तल्लवलावन्या
त् अप्रवृत्तिर्वोभयोः शास्त्रयोः स्यात् किं कारणं तुल्यबलत्वादिति सवार्त्तिकं ह्ययं विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्यम्
न त्वनवयवप्रसंगादिति प्रतीकमुपादाय सर्वं व्यक्तं हेयोऽनया सूत्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः इत्युक्ता प्रतिपदं विधेयमिति
प्रतीकमुपादाय तेनोत्सर्गापवादयोर्वैषम्यं दर्शयति न तूत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते तत्र पर्यायप्रसंगो नियमा

पुनर्कैयटादयोऽव्ययो पदार्थे प्रतिलक्षणं लक्षणेषु यत्र वा उभयोरपि शास्त्रयोर्लक्ष्यल
क्ष्यविषययोर्व्याविनाशैर्थ्यानपर्यायेणाद्वयोरपि प्राप्तौ परमेवेति नियमार्थमिति सकृ
द्गतिन्यायसिद्धिः अत्र पक्षे पर्यायनियमवशान्न लक्ष्यविषयकं पूर्वशास्त्रानुपस्थवपव
जातिपक्षेन उद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते क्वचिद्विनाश्ययोर्द्वयोः सत्त्वाति पक्षन्यायेन
युगपदुभयोः संभवरूपविरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ परविप्रतिषेधार्थमिदमिति पुनः
प्रसंगविज्ञानसिद्धिरिति · तत्त्वः ॥

र्थमिदं परमेव भवति न पूर्वमिति यतस्तत्रारंभात् पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारंभानुमीयते नडुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषे
धेन यद्बाधितं तद्बाधितमिति इदानीं जातिपक्षाश्रयेणाह अप्रवृत्तिर्वेतीति अग्रिमवार्त्तिकमवतारयं अत्र पक्षे विप्र
र्थमिदं परं भवतीति नास्मिन्पक्षे यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ननु तदा प्रवर्तेत नडुच्यते पुनः प्रसंगाविविज्ञाना
त्सिद्धमितीति कैयटोक्तिमर्थतोऽयमित्यादिना नूपपंडयति ननेत्यादिना ॥ ॥

८८

अत्रेदं बोध्यम् केचिद्वाजप्यायनादयश्चाचार्याः जातिशब्दार्थ इत्याहुः अयं हि तेषामाशयः व्यक्तीनामान
न्त्यात्सम्बन्धग्रहणासंभवात् यस्यां कस्यांचिद्व्यक्तौ सम्बन्धग्रहणेऽपि व्यभिचारात्तेन व्यक्तिः शब्देन प्रतिपाद्य
तेऽपि तु जातिरेव सा च सर्वव्यक्तिषु एकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते व्यक्तिभानं तूपलक्षणेन
व्यक्तिपक्षे सर्वं लक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात् न ब्राह्मणो हन्तव्य इत्यादौ
जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात् अत एव सरूप
सूत्रे भाष्ये जातौ पदार्थे प्रत्ययवचनेन साकल्यं न विधेः प्रत्युत गौरनुबन्ध्य इत्यादौ सकलग
वामनुबन्धनासंभवात्कर्मणो वैगुण्यं स्यात् किंच भाष्योक्तदृष्टान्तस्य व्यक्ति
पक्ष एव सर्वविषयत्वेन जातिपक्षे इत्यत्र मानं नास्ति अपि च व्यक्तिपक्षेऽपि व्यक्तित्व
विशिष्टलाभं विना गौर्वियमिति व्यक्तिविशेषविषयकत्वेन कल्पयितुं अशक्यम् जाति
पक्षेऽपि द्रव्यपदार्थवादे सर्वद्रव्यानुपपत्तेः गौरनुबन्ध्य इत्यादौ वाक्यः शास्त्राक्रमणयोः शास्त्रोक्तमि
त्युक्तम् न जात्याश्रयेण व्यक्तिविषयकत्वमेवैनं न व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमका
भावस्तत्र लक्ष्यानुसारात् क्वचित् शास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्वचिल्लौकिकदृष्टान्ताश्रयण
मिति भाष्यसंमतमार्गेणैवमुक्तमिति बोध्यम् ॥ ॥ ॥
येति केचिद्व्याड्यादयस्त्वाचार्याः व्यक्तिः शब्दार्थ इत्याहुः अयं तु तेषामाशयः शब्देन न जात्युपलम्भात् तेन व्यक्तिरभि
धानात् नानन्त्यव्यभिचारदोषौ स्तः तस्माद्व्यक्तिरेव शब्दार्थो न जातिरिति तत्कार्यस्य व्यक्ता ॥ ॥ ॥

वैयर्थ्यदर्शनाच्च जातिमात्रं तत्रोपलक्षणमयेति पाणिनेस्तूभयमित्याह अत एव पस्पशाह्निके भगवता भाष्यकृता किं पुन
राकृतिः पदार्थ आहोस्विद्द्रव्यमिति विप्रतिपद्य उभयमित्याह कथं ज्ञायते उभयथाचार्येण सूत्राणि पठितानि आकृ
तिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते द्रव्यं पदार्थमिति मत्वा सरूपाणामेकशेषः
इत्यारभ्यते इत्युक्तम् अन्यथा जातिरेव शब्दार्थ इत्यङ्गीकृते न तस्याश्चैकत्वेनानुद्देशप्रका शास्त्रस्यापि लक्ष्ये एवमेवप्र
वृत्तौ न प्रतिव्यक्त्याकृतिः किन्तु तत्र यथाग्निरानीयतामित्युक्ते प्रत्यानयने पात्रद्वारा प्रवर्तमानः योग्यव्यक्तिद्वारैव प्र
त्यानयने प्रवर्तते नायोग्यम् युगपदसंभवस्तु एवायस्य स्थलीयलत्वमस्तु एव व्यक्तिद्वारेत्यपेक्षया न च व्यक्तिराकृतिरेव तन्नया
सति न हि तत्र व्यक्तिषु चरितार्थयोः शास्त्रयोर्युगपदसंभवस्थले न यथा द्वयोरिति भाष्यकृच्छास्त्रेण नाप्रतिपत्तौ प्रविप्रति
षेध शास्त्रस्य वैयर्थ्यत्वेन विधिप्राप्तिदिति न सिद्धेत् व्यक्तिरेव पदार्थ इत्यङ्गीकृते न तत्रानुगतधर्माभावात् तेनानुग
तैकव्यक्त्युपस्थितौ व्यक्त्युद्देशेन प्रवृत्तस्य शास्त्रलक्ष्ये प्रतिव्यक्त्या वृत्तौ युगपदसंभवस्थले सामर्थ्यात् जातिवृत्ता
तेन पर्यायेण प्रसक्तौ विप्रतिषेधशास्त्रं परमेवेति नियमार्थमित्यङ्गीकृतेऽपि ककीति वचनसिध्येत अतो लक्ष्यानुरोधा
दुभयमप्यङ्गीकर्तव्यमुक्तम् तेन यामपिच्छादित्यादि सिध्यर्थं व्यक्तिपदे गी ॥

कृतेन पूर्वोक्तन्यायेन विप्रतिषेधशास्त्रस्यातियमार्थत्वात्कृताकृतनाव्याप्तिन्यायसिद्धिः भिंयकीत्यादिविषय
र्थं जातिपक्षे च पूर्वोक्तन्यायेन विप्रतिषेधशास्त्रस्य विध्यर्थत्वात्पुनः प्रसङ्गन्यायसिद्धिः एवं च व्यक्तिपक्षे
सर्वलक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोतीति न जातिपक्षेऽन्यत्र समानाभावादित्युक्तिं न तु का व्यक्तिपक्षे ग्रन्तभियमायां जाति
रूपलक्षणे वा नाश्रयणात्तत्र जात्युपलक्षेन सर्वव्यक्त्युपस्थितौ तत्र लक्ष्यव्यक्तिविषये शास्त्रोपस्थितौ स
र्वलक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति जातिपक्षे न तत्र प्रवर्तमानं शास्त्रं यावत्व्यक्तिद्वारैव प्रवर्तमानेन सर्वलक्ष्यं प्राप्नोति
न्नैकैवमानत्वात् सकृत्प्रवृत्तस्य भाष्येनत्त्वा सर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोतीत्यसर्वद्रव्यगतौ को दोषः गौरव
वं प्योनोन्तोषोमापइतिपकः शास्त्रोक्तैर्वीन स्पयेरा शास्त्रोकम् श्रशास्त्रोक्ते कर्मणि विगुणे कर्म भ
वति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिरिति श्रुतव्याक्तव्याभिधानपक्षमादाय नत्वेवं पक्षाप्याहृतिपदा
र्थस्त्रस्यापि यथा नवप्रवेन वाच्यते न चा त्रुव प्यते विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवा
प्तिरिति च द्वारीभूतस्य द्रव्यव्यक्तिमादाय प्रवृत्तमिति न तादृशोषः ॥ ॥ ॥ ॥
॥

१०

नन्वेवं कार्ययोगो हि विप्रतिषेधः न च श्रीश्च्यादित्यादौ तथास्ति प्रकृतेस्तत्र षादेशः प्रत्ययस्य च नानङादेशः इत्यत आह
द्वयोरिति इदं च भाष्ये किं कार्ययोरेव विप्रतिषेधः किं तर्हि संभवो यौति इको गुणवृद्धीति सूत्रस्थभाष्यस्य
भावस्य मिति प्रतीकमुपादाय द्विकार्ययोगस्याभावे केवलं तत्असंभवो विप्रतिषेध इति कैयटे स्पष्टमित्याह इदमि

द्वयोः कार्ययोर्यौगपद्यासंभव एव विप्रतिषेधः शास्त्रयोर्योगी इदमिको गुणवृद्धीतिसू
त्रे कैयटे स्पष्टम् यथा श्रीश्च्यादित्यादौ नानङ्षाभावयोर्यौगपद्यप्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्ता
नन्तर्यासंभवः यद्यपि नानङादेशस्यापि वेदे नास्त्येव तत् न षाण्यादेशप्रवृत्त्यन्तरमे
वम्: न तत्प्रवृत्तिकाले एवं नुमन्तस्याग्रावेधाः प्रियकोष्टनीत्यादौ युगपदसं
भवः यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति नुमस्तत्र प्रवृत्तेः एवं भिदीत्यादौ नानङ्दीर्घभावयोर्यु
गपदेकस्याप्ति संबंधस्यागप्रवृत्तिनिमित्तानन्तर्यस्याभावात् संभवो बाध्यः नुमन्तुडादेशापि
तृज्वद्भावादि विभक्त्या नैतर्यबाधः नुम्किलस्योतोगवाधः इत्यसंभवाद्विप्रतिषेधः ॥

ति न देवोपपादयति यथेति कालभेदेन पूर्वोक्तोदाहरणे कदाचित्स्वस्वनिमित्तानन्तर्यसंभवेपि यौगपद्यासंभवा
त्स्यादेवेत्याह यद्यपीति एतद्दृष्टान्तेनैवान्यत्रापि योजयति एवमिति एवं भियौत्यादावपीति एवं चैकस्य द्विकार्ययोगस्य
संभव एव विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ नियामकः न त्वेकस्य द्विकार्ययोगमात्रम् तस्मात्तथा सिद्धत्वात् ॥ ॥

१०

ननु विप्रतिषेधपद्यास्त्विपरमित्युक्तत्वात् वाचितो विभाषादौ परत्वात्तु मे बाधित्वा गुणादयः प्रसजेरन्न स्वरितत्वा
यवचनानन्तरं कल्पमेतस्यानित्यत्वं वा ज्ञापनं स्यादित्यत आह क्वचिदिति नयाचस्वरितेनाधिकार इति सूत्रस्य
भाष्यरीत्या प्रकृतमस्तु सूत्रभाष्यरीत्या प्रकृतसूत्रादौ गौणवसर्वेषु स्थिस्थानवचनानन्तरं ज्ञाप्यस्यानित्यत्वं कल्प
नीयं स्यादिति भावः सूत्रे ह यस्य भाष्यरीति स्वनिगदव्याख्यानेनैव तत्स्य भाष्यानुपूर्वेण प्रथमे आक्रोशवत्या
ग्रहमित्यादिषु तन्तरस्तुणा यज्ञ्यानिवर्तकः स्यादतः परिभाषानुपेक्ष स्वरितेनाधिकार इति पास्त्रमिति व्याख्या
पिने अनेनतरं सन्देहमात्रमेतद्भवति सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतः इत्युक्तान नसीदानीमपयोगाव
कथ्यः इति चोदिते वक्तव्या किंप्रयोजनं स्वरितेनाधिकार गतिर्येषा विज्ञापेत अधिकारगतिरधिकं कार्यमिर
युक्तम् अनेन तत्फला व्याख्यानावसरे अधिके कार्यमधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधानपठितव्या भवे

क्वचिदित्यानुरोधेन पूर्वं पास्तु स्वरितत्वबलात् स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात्पूर्वमेव भव
तीतेन सर्वे विप्रतिषेधा संगृहीता इति स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये विप्रतिषेधसूत्रस्य परशब्द

तिगुणवृद्ध्योरिवन्त्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धं नुम् चिरन्त्वद्भावेभ्यो नुडिति नुम् नुटो स्वरितत्वेन तत्र स्व
रितेनाधिकाः कार्यो भवतीति नुम् नुटो भविष्यत इति हि तेषां तेन विप्रतिषेधे परमित्युक्तात्रागधिकारे पूर्व
मिति वक्तव्या किंकृतं भवति पूर्वविप्रतिषेधा न पठनीया इत्यापादिते अनेनतरं अग्राधिकारे परविप्रतिषेधा भा
वे सूत्रभेदं वा पाठ्यपव्याख्यानमेवाश्रित्य परशब्दोऽयं बहुर्थः अक्षेपव्यवस्थाया वर्णनेनेत्याह पूर्वपरः
त्यापुनरनेन तदन्तरं अस्ति इष्टवाची परशब्दः न इष्टवाचि परशब्दः सन्देहगृहीतो विप्रतिषेधे यदिष्टं तद्भवतीति

91

ननु पूर्वोपपत्त्या परस्यैव लवबे व्यवस्थापित इत्यादावपि याम्प्राप्याये ट्हृषा इति या प्रत्यये पिव इत्यादौ चरितार्थस्य विक-
करस्य लिङादौ चरितार्थस्यानुदात्तङित इत्यादेश्चैकत्र प्राप्तौ परत्वाद्विकरणो व्यवधानादनुदात्तङित इत्यादिनस्यादि-
त्यात्मनेपदं विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति परिभाषामवतारयति नन्वेवमिति परिभाषायां ज्ञापकमाह

नन्वेवमेधते पचते इत्यादौ परत्वाद्विकरणो अनुदात्तङित इत्यादिनियमानुपपत्तिस्तेन
व्यवधानादत आह विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् अत्र वृद्भ्यः स्यसनोरिति स्येति विभाषा
न हि यत्नमेव ज्ञापकम् अन्यथास्य व्यवधाने नियमप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेण भय-
त्रिया विकल्पविधानं व्यर्थं स्यात् अत्रार्थे ज्ञापितेन स्ये इति तत्र विषयसप्तमी
वेति मेति ॥ ॥ ॥ ॥

अत्रेति एतदर्थज्ञापनात् पूर्वं वृद्भ्यः स्यसनोरित्यत्र स्यसनोरिति सति सप्तमी ज्ञापितेत्यस्मिन्नर्थे विषयस-
प्तमीत्याह अत्रार्थ इति

इयं परिभाषा यत्र ज्ञापकं च बहिष्याकार्यायानयोऽस्य लभमाह अनुदात्तेत्त्वमत्रेति न च हि विकरणोऽर्थवद्धि न नाति
यमोऽनप्राप्तानीतिनस्य विप्रतिषेधे ऽयं परिभाषा व्यापीकृत्य अथवा पुनरस्त्वनियम इति पुनर्नियमपदे गीकृते
न तु चोक्तं विकरणो विवहितमाति यमोऽनप्राप्तानीत्यायांकल्पे नैव दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो
नियमो बलीयानिति यदेयं कि विकरणाविधावात्मनेपदपरस्मैपदाभ्याश्रयति मुषादिषु नाम्नुदितिपरस्मैप
देषु आत्मनेपदेष्वप्यनरस्यामितीत्युक्तम् अनेन नरमाभिर्निर्हन्नानिहितलस्यस्थाने आत्मनेपदानियरस्मैपदा
नि चेति पूर्वोक्तज्ञापकं दूषयित्वा यत्त्वाहि अनुपसर्गाद्वेति विभाषा शास्त्रीति ज्ञापकान्तरमुक्तम् यद्यपि मूले ज्ञा
ज्ञापके भाष्यकृता नोक्तम् तथापि यत्र ह्यीति प्रतीकमुपादाय यत्र स्यालिङ्लिङर्थे स्यात् चक्रमे चक्राम ।

अनुदात्तेत्त्वमत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टः अविकरणाव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिरिदं ज्ञापक
मिति

चक्रात् क्रंसीष्ट इति तत्रा ज्ञापकादिक प्रदर्शिना भाष्यकृता ज्ञापकं तद्दृष्टयः स्प सनोर्नित्यत्वस्यापि वि
कल्पविधानमितितत्रतत्कैयटे स्पष्टमुक्तम् अत एव मूले भाष्यकैयटयोरित्यत्र कैयटस्योक्तम् अ
त्रायं विवेकः इयं परिभाषा भाष्यस्य ष्टा इदं ज्ञापकं तत्कैयटे स्पष्टमिति यथा हृदयःस्य सनोरिति स्यन
ङ् विधानात् विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वं कल्पते तथा यत्र ज्ञापकादेव सन्यपि विकरण विवधा ।
नैर्नियमः प्रवर्तते न त्वप्यकल्पयितव्यमुक्तम् तथा सति न विप्रतिषेध शास्त्रबाधः पूर्वोक्तपरिभाषार्थ
कल्पते न शास्त्रबाधः स्यादेव तस्मादेतदेवकल्पयितव्यमिति केचित्मतेनाह विकरणेति ।।

९४

नन्वेतदनुदात्तङित इति सूत्रस्य भाष्यविकल्पनेनयुक्तमित्यत आह शदेः शित इति नत्र हि उपसर्गस्य नियमे
अड्व्यवाय उपसर्गात्तेनैकर्त्तव्ये न्यविशत व्यक्रीणीत किं पुनः कारणं न सिध्यति अडा व्यवहितत्वादित्युक्तम् यद्येतद
युक्तं स्यात्तदा विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति न्यायेन प्रागेव विकरणोत्पत्तेर्नियमस्य सिद्धाविनं नत्रैव विकरणाडाग
म उभयप्रसक्तौ नित्यत्वात्पूर्वं विकरणे ततोऽडागमे चैतद्वार्त्तिकं व्यर्थं स्यादतः सत्यपि विकरणव्यवधाने पूर्वीकरणाप।

शदेः शित इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् वस्तुतोस्मात्तापकादनुदात्तङित इत्यादिप्रक रणेऽतिवादि
विधेयैकवाक्यतया विधायकं तत्र यातो रिति विहितेपञ्चमीति नन्तमा नाधिकरण
मनुदात्तङित इत्यादि विहितविशेषणमेवैवं त्वलाघवस्यापत्तेरपि न च व्यवधानेन
इष्टसिद्धिः

का नियमः प्रवर्त्तते इति ध्वनितम् नत्विदं च प्रसिद्धवदत्राभावदिति सूत्रस्य लाघवस्यामडिति भाष्योक्तसिद्धा
नासंगत्यापकदेशीत्यत एवेयदि पुनरियपरिभाषा विज्ञायेतेत्यनुदात्तङित इति सूत्रस्य सिद्धान्तभाष्यरीत्याह
वस्तुत इति ॥ ॥ ॥॥

५२

ननु शावादिभ्यश्चावधानेऽपि न कृद्विधिरित्यपि ज्ञातो नेकमित्यत आह शावादिभ्यस्त्विति कार्त्स्न्येन सा
वधानत्वे परत्वात्तदवधानादिति तदाशयः इदं च स्यतासी लृलुटोरिति सूत्रे अप्रादय आर्द्धधा
तुकस्य तत्रार्द्धधातुकस्यानुवृत्त्या आर्द्धधातुकयोर्लृलुटोः परतः स्यतासी इत्यभिप्रायकला
वस्थायामेव स्यादय इति स्यतासी लृलुटोरिति सूत्रस्य भाष्यकारीयन्यासादीनामेतद्गतत्वमाश्रि
(त्यैव । [क्रम इदानीमार्द्धधातुकस्य तत्रानुवृत्तावपि]) त्यलादेशानामेतद्गतत्व एवानपेक्षणात् ।

शावादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः स्याद्वा लमात्रापेक्षत्वादेतद्गङ् आदेशो लकारवि
शेषापेक्षत्वात्स्यादयो बहिरंगाः इति हि योगलक्षणे पंचम्यामपि न दोषः अत एव
वृद्ध्यः स्येति सूत्रे स्य विषये व्याख्येयम् ॥

इति विहितं पंचमेऽन्तस्तामात्राधिकारेऽपि नानुदात्तङित इत्यादि विहितविशेषणात्वमात्रस्य चोक्तम्
इदानीमार्द्धधातुकस्यस्य तत्रानुवृत्तावपि तत्र विहितविशेषणत्वानाश्रयणेन हि योगलक्षण
पंचम्यामपि न दोष इत्याह यद्वेति अत्र लविशेषापेक्षत्वादित्यनेन शब्दरूपपरत्वमित्रकत्वाश्रय
णादित्यर्थः अतएवावस्थायामाणवहिरंगपरिभाषास्यैकैकं यदङ्ग्रेषा विडनपरत्वं ग्रेष्वविरोधः स्यात् न
मायथाश्रुतेनतत्र पूर्णक्रम नवान्सिभ्यसेनैरंगत्वात्पूर्वं लादेशाद्वृद्ध्य इत्यत्र स्यसत्वेनापि तिसप्रसंगेन स्य

नन्वेवमप्यस्मिन्नेकवाक्यतापक्षेलादेशोऽस्तु सन्तु सतो नेषामाशायात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञाभ्यां भाव्यं तथा
हि न यावत्तेषां ताभ्यां विधानमित्यन्योन्याश्रयस्यादित्यत आह आत्मनेपदशास्त्रादाविति सूत्रस्य शाटकव
द्भाविसंज्ञाश्रयणादिति भावः स्पष्टं चेदं अनुदात्तङित इति सूत्रे भाष्ये नन्विह अन्योन्याश्रयमाशंक्य
भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते सूत्रं शाटकवत् न यथा कश्चित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति
स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः अथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्

आत्मनेपदशास्त्रादौ भाविसंज्ञाश्रयणीयेति न नव्यम् । भिन्नवाक्यतया सामान्यशा
स्त्रविहितानां नियमे लादिनैव तिङ्पमेन ज्ञानं निहृत्य निर्वेगीकार्य्यः । १ ॥

भाविनीं शाटकत्वस्य संज्ञामभिप्रेत्य सम्यन्येन वा न व्यायस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति यथा मिहापि सत्वस्य
स्यात्मनेकर्त्तव्यः यस्मादभिनिर्वृत्ते स्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञा भवतीत्यर्थः ननु अनुदात्तङित इति सूत्रे
भाष्ये भाष्यकृता कृत अथवा पुनरस्तु नियम इत्यादिना नियमपक्षस्यापि सिद्धान्तितत्वात् सपक्षपक्षः
क[illegible]तोनांगीकृत इत्यत आह तत्राभिन्नवाक्यतायां तत्स्य गौरवदोषग्रस्तत्वादनंगीकाराणीयमितिरेखोपि च
त्वात् भिन्नवाक्यतेनात्म्य गौरवमित्येनम् ॥ ॥ ॥ ॥

नतु भक्ष्यं वैतं प्रतीतिन्यायविरोधाज्ञाननतिहूतिरंगीकर्त्तं युक्तमित्याह भक्ष्यं वैतमिति नियमशास्त्रसा
मर्थ्यान्नात्र नदाश्रयणमिति भावः अत्रस्यानेनन्तरतमइति सूत्रस्य भाष्यमंसमतिमथाह ध्वनितं चेय।
मिति न त्वत्रिश्रयेन निर्हृनाकामनेनं प्रतिपत्तिरितिप्रतेत्यनर्थकं चानर्थकमेतत्स्यात् योहि भक्ष्य
वैतं ब्रूयात् माभक्षयइति किं तेन कृतं स्यादिति न्यायेन सूत्रानर्थकं च माशंकेवाके वाकिमक्ष्य म

भक्ष्यं वैतं प्रति ब्रूयात् माभक्षयइति किं तेन कृतं स्यादिति न्यायस्तु नेह शास्त्रे आश्रियि-
तं प्रावचोनियमशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः ध्वनितं चेदं स्थानेन्तरतम
इति सूत्रे भाष्ये शास्त्रानर्थक्यं न हृद्दिमंतास्सूत्रे भाष्ये निरस्तनम्॥

सिद्धं तत्रावधाधिकारे वचनादिनीतिसमाहितम् उक्तमित्यस्य इकोगुणवृद्धीति सूत्रे इतिशेषः यत्रय
ष्ठीनत्रेदमतिष्ठतेइतिवा वाक्यार्थविधानकाले पवृत्तेन तरतम आदेश इति तदाशयः वेतिपक्षान्तरमा
श्रियता भगवतानायं न्यायआश्रितः शास्त्रे आश्रीयते इति ध्वनितेन्यस्यानन्दनर्थकं स्यात् ॥

नत्वेकस्याः प्रकृतेः अनेकप्रत्ययानामव्यवहितपरत्वमेव दुर्लभं किमुत जातानां नियमेनेति हृन्निरित्यत
आह सामान्येति ननु लुगादिस्थले यथाप्युत्पत्तिरेव लुगादिनाश्रीयते तथापि नियमेनाप्यनुत्पत्ति
रेवाश्रीयते इति आद्यपक्षोऽपि गौरवाभावाददुष्ट इत्याह अन्यत्रेति उच्चोनादाविव्यवर्थः ५० इदानीं

सामान्यशास्त्रीणोऽन्यानिह त्व सत्यपीति सूत्रस्यैकैयटोक्तरीत्याप्रत्ययानां तु रोधेन गुण
मेद कल्पना नावश्यकृतिः कल्पनयाकार्याः प्रत्ययति हृत्तौ च नात्रकाल्पितप्रकृतेर
पितिहृत्रिकल्पेति गौरवमित्यत्र विस्तरः ५० परान्नित्यं बलवत् कृताकृतप्रसं
गित्वा तत्रान्तरङ्गाभावकस्याभावकल्पनापेक्षयान्तरङ्गाभावकस्यैवाभाकल्पनम्
चितमिति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजं तदाह ५१ कृताकृतप्रसंगि नित्यं तद्विपरी
तमनित्यम् अनयवत्तदमीत्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वात् शा प्रत्ययादिर्भवति ५२॥

परापेक्षयानित्यस्य बलवत्त्वमाह परादिति अत्रबीजमाह तत्रान्तरङ्गेति ५१ किंपुनर्नित्यमित्याका
ङ्क्षायां परिभाषान्तरमवतारयति तदाहेति कृताकृतेति लक्ष्यदर्शनमेवप्रमाणं लक्ष्यं दर्शयन् त
इदाहरणं सत्वयति अतएवेति ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

५५

ऽसतो कृताकृतेति परिभाषास्यनद्विपरीनमनित्यमित्येशाप्रपंचमनंतशाहोतस्यप्राप्तुवाविधिरनित्य
इति स्वविभाषांतरमवतारयति ॐ मद्यकेशि मद्यकेऽन्याय्यकृताकृतप्रसंगित्वा पारत्वात्सावे
धानकमपि दिति सूत्रे भाष्यस्पष्टम् नचाहि किं पुनरयं यमुदाम: पदन्तिपिनइत्याहोस्वित्प्रसज्याध
प्रतिषेध: पिनेतीति विकल्पप्रथमपक्षेह यिनोऽज्ञावनार्थप्रापिनिःदिति चेवि कादेशप्रतिषेधो
वक्तव्य: त्यवंतेस्तुवंतइत्युक्तम् नचाहि गुणात्पूर्वंतिष्पत्वा त्क प्रत्ययाकारस्यकि प्रत्युप संबंध्य

मद्यकिसंबंधिनमापूर्वं प्रवृत्तिस्त्वद्यकिसंबंधिनमेवपुन: प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसंगित्व
मित्याशयेनाह पाल्हातरस्यप्राप्तुवाविधिरनित्यो भवति इदंदे: शिनइति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् ॥

ताकारस्यचातो गुणोऽन्यकेदेशेन परादिवद्भावेनपिदपितो रेकादेशस्यापितत्वात् ग्रनेनडिद्भावेन
णादेशेनस्यात्तदर्थं प्रतिषेधो वक्तव्य इति नदाशय: नचाचात्रोदाहरणेऽतो गुणेऽन्यस्य पद्यकिसं
बंधितया प्रव्यकिसंबंधितयागुणात्पूर्वं प्रवृत्तिस्त्वद्यकिसंबंधितयैव गुणात्परमपि प्रवृत्ते: कृताकृता
प्रसंगित्वं स्पष्टमेव नचैवमिति सिद्धांतोपाहरणमिति वाच्यम् सिद्धांतेपि भगवता
नित्यत्वात् एकादेशमभ्युपेत्यैवकादेशात्पूर्वं विधौ स्थानिवद्भावेनव्यवधानमाश्रित्यनत्यशसात्वोता

95

शाहृष्यितरूनिसूत्रस्यभाष्येदर्शयति नत्रहीतिविकरणोभ्योतियथावलीयानित्य नाश्रिते उपसर्गपूर्वेस्यति
यमेनप्रकृत्यवाधेयत्पसंर्वनेकर्तव्यम् न्यव्यथानव्यक्रीणाति प्रटाव्यवहितत्वात् ननुचायमदयान भक्ता
धानयग्रहणेन यत्नक्षणत्तिनासिध्यति प्रमस्यत्यउच्यते विकरणेनेवांगंतोडसोस्तेचानभक्तो नथाको्या
नग्रहणेन नैस्त्रलीनम् इत्युच्यते नंतरमेवंनहि इदमिहसंप्रयायिमटक्रियतो विकरणइति किमत्र
कर्तव्यमिति प्रकृतेनुनिषेधः नत्रोपसर्गपूर्वेनियमस्तेनेर्विधा इत्यादिवोध्यम् शाहृनरस्यैपेनस्याःप्र

नत्रहिन्यविशिनइन्यत्रविकरणेकृतेनदेवनस्याटप्रकृतेनतस्मिंस्त्यानमात्रस्येतिप्रड
नित्यइत्युक्तम् यत्तत्त्वत्न्यायेनाह शाहृनराम्याप्नुवनः शाहृनेरेवप्राप्नुवनस्याति
त्यत्वम् ॥ ॥

पंचम्रतोशाहृनरादिनिपरिभाषानरमवतारयति यतत्तत्वति यद्यप्नीति तत्पप्रायेनेत्यर्थः शाहृनरादि
त्यस्योदाहरणेतनदनीत्यादि नत्रगुणेकृतेनोविनिषानवशात् शपमत्ययेपाप्नेलत्वानुरोधाहस्यमानकवि
दित्यनयावाधस्यत्पदेनदेशत् शाहृनरइत्यस्यचकविष्यतीत्यादावुदाहरणंवोध्यम् तत्रलादेशेकृतेस्या
दीनांशाहृनेरप्राप्तत्वेनानित्यत्वाभावान्परत्वातिवादयः ॥ ॥ ॥ ॥ ८५

एतन्मूलकमेव परिभाषान्तरमवतारयति एतन्मूलकमिति ऊत्रन्तेऽयं केनोक्तेत्याकांक्षायामाह
अतिदेशा इति नन्वत्र हि सूत्रे प्रत्याख्यानेन दोषाभावेन ऊह ऊर्व्वः ऊर्मः ऊर्यादित्युकारलोपे कृते मा वेधा
न्तकेऽपरे उकारस्य गुणेन प्राप्तेनोतिकृत्तम् भानह्यात्यावसरे तिन्यत्वात्पूर्वमुकारलोपः पश्चाद्गुणः कृ
ते हि उकारलोपे पश्चाद्गुणेन भाव्यं मनोल हृत्वाणेन रणे वश्यात्तु वाधिविधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्व

एतन्मूलकमेवाह लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्यः अतिदेशविषये इयमस्ति हि व
स्तुतश्चैकैकपदेनोक्ता थथ यदा लक्षणाद्युविनिरेकेणाविधेयकार्ययोरेव नित्यत्वादिविचारोऽय
दापि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभावस्तदाह कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण अपि नि
त्यता कृतेऽपि नेमे नित्यत्वेनाभिमतस्य प्रसंगित्वमात्रे नित्यत्वव्यवहारः प्रयोजकेन न
बाधकाबाधितफलोपहितप्रसंगस्तथेति भावः ॥

नित्युक्तेकैकपदेन सति च सिद्धवदिति सू
त्रे नित्यत्वात् कृतेऽप्युकारलोपे न स्यात् सिद्धत्वेन कृते अन उर्व्व्यार्वधातुकेति उप्रतिषेधात् कृजः सार्वधात
क इति विधीयमान उकारः सत्यत्वेऽपि नित्यत्वादोषायः न च नदतीत्यादौ शब्दान्तरप्राप्त्या शब्दान्तरस्य यादे
र्नित्यत्वाभावाद्गुणात्पूर्वं प्रवृत्तिः स्यादित्यतः पूर्वपरिभाषास्यैव शिष्टकृताकृतप्रसंगीत्यश
स्य प्रपंचस्ततोक्तविदित्यादिपरिभाषान्तरमवतारयति यदाश्विति कृताकृतप्रसंगित्वमानस्य

कृतकृतप्रसंगश्चोभयविधिः क्वचिद्बाधकबाधितत्वेनान्यफलोपहितत्वरूपः क्वचिद्बाधकाबाधितत्वेनफ
लोपहितत्वरूपः एतदुभयमपि लक्ष्यानुरोधादाश्रियते तत्र प्रथममूलकमिदं वचनं यस्य लक्षणान्तरेण
नीत्याह तदाहेति द्वितीयमूलकं तु द्वितीयं यस्य लक्षणान्तरेणानीत्याह क्वचिदिति अथैतदुपष्टम्भके लौ
कव्यवहारमुदाहरणं सप्तमीस्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रस्य के पदेऽपि प्रमाणमित्याह सप्तम इति
सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे इत्यर्थः स्वमोर्लुक्त्यदादिभ्य इति वक्तव्यमिति सा
धि यथा स्यात् तद्ब्राह्मणकुलमिति किं पुनः कारणं न सिध्यति कृते त्वत्वे न लुक् भवेत् इदमिह सम्प्रदा

तदाह यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तन्न तदनित्यम् क्वचित्तु बाधकाबाधितेन फ
लोपहितप्रसंग एव गृह्यते तेन तदाह यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तन्न तस्यानित्य
म् सप्तमे के पदेन ॥ ॥ ॥

यं अत्वे क्रियमाणे लुगिति किमत्र कर्तव्यम् परत्वादत्वम् नित्या
लुक् कृते त्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि अनित्यो लुक् न हि कृते अत्वे प्राप्नोति अतो नित्यम् भावेन भवितव्यं तस्मात्त्य
दादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् मिति भाष्यम् तत्रानित्यो लुगिति प्रतीकमुपादाय यस्य तत्तल्लक्षणान्तरेण निमित्तं
विहन्यते तदनित्यमित्येतन्नपत्तिकमित्युक्त्वा तत्र बालिसमीवयोरिति प्रथमदृष्टान्तमुपात्तः अत्र तत्र पदात्त्व
मन्याय आश्रीयते लक्षणान्तरप्रवृत्तिनिमित्तमपसंहरन् लक्षणं च बलवद्भवति इतरस्तु तदुपसंहृतनिमि
त्तलक्षणान्तरोपपादितप्रवृत्तिविघातेऽदुर्बलमेवमत्र च द्वितीयदृष्टान्तमुपादाय तदानीमप्यबलक्षणान्तरेणानी

वस्य प्रमाणाच्चलत्वानुरोधपर्यवेक्ष्याह सार्वमिति ४८ एतन्मूलकमेवमैवं वचनांतरं स्वरभिन्नस्यैवान्या
ह स्वरः प्रथमस्येति न त्वविशिष्टीकरणं सर्वादेशार्थमिति वार्त्तिके प्रक्रियमाणाकारे प्लुतान्तस्यवि
धेयासर्वमिति यथा स्यप्रसंगेन त्रियातस्त्वप्राप्नोति स्वः कृतो नास्येपर्वलसार्वधान्तकमनुदात्तं भवती
त्यपवातः प्राप्नोतीति व प्रयोजनमनुपपत्ताप्यत्र श्लिष्टनिर्देशात्येतत्सामान्येन कालविधानं सर्वस्यैति सर्वादे
शो भविष्यतीति यत्नाद्व्याख्यायते यदात्र हीयमेतत्स्यस्थाने भवति तदानिङ्ग्रहणेनग्रहणेन प्राप्नोति ति

पतञ्जलिपदेशमकैर्लोकव्यवहारद्वयमनुदाह्रियते वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोः भगवन्तावा
लिनि हतेपि सुग्रीवस्य वालिनः प्राबल्येन व्यवहरति भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जितेपि वोपि
प्राबल्यं व्यवहरतीति चेति सर्वमिदं ल्लत्वानुरोधात्पवस्थितम् ४८ स्वरः प्रथमस्य डारौ
रस इति सूत्रे भाष्ये स्वरभिन्नस्यैव प्राप्नुवन्विधिर्भवतीत्यत्र इति पठ्यते ॥ ॥

नग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्युक्तात्स्वरः कथमिति शिष्टे स्वरविप्रतिषेधात्सिद्धं डारौरसः स्थिय
तामनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वादनुदात्तत्वं नित्याड्डारौरसः कृतेप्यनुदात्तत्वं प्राप्नुवन्न्यकृतेपि
अनुदात्तत्वमप्राप्तमिति नित्य कृतेपि डारौरसः प्राप्नोत्येषु पि अनुदात्तत्वमन्यस्य कृते डारौरसः प्राप्नोति अन्यस्या
कृते तु याहितनस्यैव प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति डारौरसाः प्यनित्याः अन्यथा स्वरस्य कृते अनुदा
त्तत्व प्राप्नुवन्तीति अन्यथा स्वरस्याकृते अनुदात्तत्वे प्राप्नुवति स्वरभिन्नस्यैव प्राप्नुवतो ध्वनित्या भवन्ती
त्युक्तम् अन्तरंगत्वाडभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वमिति समाधानम् ॥ ॥

97

ननु यथैङ्‌ ह्रस्वात्संबुद्धेरित्यादि पेऽपि यौ ह्रस्वस्य गुणः संबुद्धावित्यादीनां परत्वं नित्यत्वं चोभयं संभवति नन्वत्र किं
बलवत्वेऽपवादत्वाद्यपरत्वं मन्ये लोके नित्यत्वं वा उभयं चेत्यत आह यत्रेति अन्यपदेति नेपोर्यो
ङ्मलोपस्य नाद्येवेत्यर्थः ननु नत्रेति लोपाद्वयोरवलीयस्त्वादित्यर्थः ननु हि कृमेवं प्रत्ययात्किं लोपः
क्रियतामल्लोप इति किमत्र कर्मेव्यपरत्वात्किं लोपो नित्यत्वाच्चेत्युक्तम् . नित्यानित्यादिषु विप्रतिषेधा

यत्रानेकस्यैककार्यस्य प्राप्तत्वं नित्यत्वं च न तत्रोभयापेक्षयान्यतरदुभयं वा नस्य बलवत्वेतिया
मकमल्लोपम् अन्यपथ न तत्र तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्चेति भाष्ये उच्यते वस्तुतस्तु तत्र
परत्वादित्युक्तिरेकदेशिनः स्पष्टं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे ॥ ॥

भवेत विप्रतिषेधशास्त्रव्यापारस्तत्र तत्र भाष्येनैकदेशिन इति ननु द्वितीयस्त्वाह वस्तुत इति अत्रैव
विप्रतिषेधसूत्रस्य कैयटे दर्शितमित्याह स्पष्टं चेदमिति न चाहि नेकत्र गतौ कार्ये बलीयो भवतीति भा
ष्यव्याख्यावसरे कार्यमित्यस्यार्थकरणः कश्चार्थे कार्यत्वस्य बलवत्करणाहमिति निमित्तान्तरं पश्चादन
... स्मृतम् न ... नित्यादिषु विप्रतिषेधसूत्रस्य व्याख्यावसरे कैयटे यत्र तत्र परत्वा

... ॥ २०

ननु परनित्यस्थले ऽप्रसंभवरूपबाधकसद्भावात् अभ्यासे ऽपि नित्यत्वान्तरंगत्वोभयसंभवे तत्र यथोक्तान्तत्वं स्या
दित्यत आह णौ चङीति णौ चङीति सूत्रस्थभाष्यानुसारेण प्रथमत्यागे मानाभावात् अत्र नित्यत्वोल्लेखे ऽपि वा ऽवि
नत्वमिति तदाशयः भाष्ये ऽपि णौ चङीति सूत्रे भाष्ये इत्यर्थः नत्र हि माभवानटिटदित्यत्र द्विर्वचने क्रियमाणे
ह्रस्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यं परत्वाद्ध्रस्वत्वं नित्यत्वात् द्विर्वचनमित्युक्तम् न च सत्यप्यन्तरंगत्वे नित्यत्वादि
त्युक्त्या प्रथमत्यागे मानाभावात् प्रथमस्यैवोल्लेख उचितमिति ध्वनितं तत्फलितमाह एवमिति २

णौ चङीति ह्रस्वापेक्षया नित्यत्वान्तरंगत्वयुक्तं हि त्वस्य प्रथमतः प्रवृत्तौ नित्यत्वादेव भाष्ये
उक्तम् एवं नित्यान्तरंगत्वयोर्बलवत्त्वमपि योगपद्यासंभव एव बोध्यम् ४८ नित्यादन्तरंगं
बलीय इत्यन्तरंगे बहिरंगस्यासिद्धत्वादत आह असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इत्यन्तर्मध्ये बहिरंगशास्त्रीय
निमित्तसमुदायमध्ये ऽन्तर्भूतान्ययानि निमित्तानि यस्य तदन्तरंगम् ॥ ॥ ॥

नित्यत्वान्तरंगत्वोभयसंभवे ऽन्तरंगस्य बलवत्त्वाभाव इत्यर्थः ४८ इदानीं नित्यापेक्षयान्तरंगस्य बलीयस्त्वं बो
धयितुमसिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इति परिभाषामवतारयति नित्यादिति अन्याभिमतान्यापेक्षमन्तरंगत्वब-
ह्वपेक्षबहिरंगत्वरूपार्थयोः अन्तरंगबहिरंगपदार्थयोः न ग्राह्यमर्यादया लभ्यत्वमिति ध्वनितमपि त्वेशाह
मर्यादाभ्यामन्तरंगबहिरंगपदार्थमाह अन्तर्मध्ये इति ॥ ॥ ॥ ॥

एवं नदीयेति अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरेतादृशार्थकत्वे भाष्यसंमतिं संमतिमाह यत्त्वेति अयेनवा बहिरङ्गलक्षणत्वा
दिति वार्त्तिके द्वितीयस्यारभ्यमाणत्वस्मिन् योगेसिद्धे वस्तुसंप्रसारणमाश्रित्य यावि निवार्त्तिके च्युपधस्यत्पादो
बहिरङ्ग इति च प्रतिद्वन्द्वोभाविनावेनावर्णाविनुक्रमम् ननु वर्णाग्रहणाद्यपत्तुभयथपरः स्याद्वितिगमनाविरहात् तथा सति
अर्थनिमित्तकस्यापि बहिरङ्गत्वं दुर्वारमित्यत आह, अन्तरङ्गशब्देनेति तत्फलमाह तेनेति अत एवेति अर्थनिमि
त्तकस्य बहिरङ्गस्याभावादेवेत्यर्थः भाष्यवार्त्तिकसंमतं चेतदित्याह अत एवेति अत एव केचित् अर्थनिमित्तकबहि

एवं नदीयेति निमित्तसमुदायाद्बहिर्भूतनिमित्तकं बहिरङ्गम् यत्त्वाह एवमानयोरिति सूत्रे अस्मि-
न्नेव सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् अन्तरङ्गशब्देन शब्दरूपं निमित्तं गृह्यते शब्दशास्त्रे
तस्य प्राधान्यात् तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम् अत एव न तिष्ठिति निषेधः संग
तार्थः अन्यथा आलीनत निमित्तकनिष्ठपेक्षया अन्तरङ्गत्वात् यायादेशेन दस्ममाङ्गित्याद्धु
व अत एव बहिरादेशेन तस्य प्रतिषेध इति स्यादिति वक्तव्यं स्यात् भाष्यवार्त्तिकादिसंमतं गच्छते ॥

रङ्गत्वान्ताश्रयणेन तिष्ठिति निषेधो न स्थायकः तस्य त्रिपाद्यर्थसमवेतसंख्यासमर्थक आमित्रयादेशापत्यर्थः क
स्य तेन स्वयं रूपस्य समाप्यवमत्व सिद्धस्य गौणोपाति स्वाणामित्याद्यावामल दर्शि संमवेतसंख्योपायकस्याभावाद प्रवृत्त्या नि
षेधस्याचितार्थत्वात् किंच बहिरङ्गापेक्षया अन्तरङ्गस्य पूर्वप्रवृत्तिरिति न वलीयस्त्वेपि तस्मिन् प्रवृत्ते बहिरङ्गप्रवृत्तौ बा
धकाभावात् तस्मात् सर्वसंमतत्वाच्च वृत्तेपि न यादेशो पुनः स्थानिवद्भावेन निमित्तादेशेन समामदीर्घेवारणाय नतिस्तिति निषेध

अन्यैस्तु कैश्चिदिदं ज्ञापकं न सूत्ररीत्या संभवति यतस्सूत्रसामर्थ्यादेव बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वकल्पनेनाप्युपपत्तेः
नापि वार्त्तिककाररीत्या वार्त्तिककृतादित्त्वमविरलस्नावगुणाभ्यां तुदपूर्वविप्रतिषेधेनेत्यविरलुटोः पूर्वविप्रतिषेधे प्रति
पादनेनैतदभ्युपगमात् अन्यथाऽतिस्त्रभावे वादेशस्य वाधाप्तेः पूर्वविप्रतिषेधोक्तिरयुक्ता स्यात् नापि तन्न ज्ञाप्यरीत्या वा
प्यविशेष्यविशेषतायां मध्ये अपवादन्यायेन दीर्घान्तयोरेव वाधः स्यात् न तु गुणस्येत्यव शंप वाध्यसामान्यचिन्ता आश्रयणी
या आश्रितायां तु तस्या अविशेषात् स्वविषये प्राप्तत्रुटोऽपि वाधे वार्त्तिके वादेशानुटोः पूर्वविप्रतिषेधोऽसंगत इत्या
शंक्यानतिस्थितिज्ञापकोऽनुदित्त्वाश्रयणात्त्वं तु सूत्रस्य भाष्यकृताकृतं दनित्यत्वाभ्युपगमात् अत एव तत्पादेशेऽस्तेन तस्य
प्रतिषेध इति स्यानिवत्सूत्रस्य भाष्यवार्त्तिकविरोधोऽपि नेत्यायायानागमाद्धूनेत्यस्यानंतरंगत्वापत्तेरिति शेषप्रयोजने ते
न सर्वसामंजस्ये नेत्यस्य प्राप्तः सा ह्रस्वयति मिन्नवा अपवर्णनेत्यर्थः अर्थनिमित्तकस्येत्य सर्ववाक्यं तावत्यावरणामिति
न्यायेन अर्थनिमित्तकस्येवेत्यर्थ इति मूलग्रंथो यत्पृष्टिक्ता अग्रेगत्वाच अन्नके चित्पायुक्तं ग्रंथ किंचेत्यायुक्त
ग्रंथमनूद्य अर्थकृतबहिरंगत्वास्या अयोग्यार्थनिमित्तकतिरूपेतयाऽंतरंगत्वाद्यादेशपक्षनिस्त्रादेशापिना
मीति दीर्घे ह्रस्वान्यार्थनिमित्तकत्वं तिस्रादेशस्य बहिरंगत्वादसिद्धत्वेन दीर्घोपप्रतिषेधे वैयर्थ्येन न ज्ञापकत्व
मिति मूलग्रंथस्याशयात् न ज्ञापकविघटननिमित्तिनात्त्वं डयितव्यं अनंतरंगत्वेनेत्यादिना अत्र केचिदित्यायु
क्तं सर्वमेव ग्रंथमनूद्य भाष्यानारूढमार्गमवलंब्य ग्रंथार्थवाविज्ञा महद्वागाणव भामं प्रश्नजाना आयुनि-
कतरगतस्तूक्तारस्तूक्तम् अत्रेदं वोध्यम् पूर्वोक्तसूत्रभाष्यवार्त्तिकपर्यालोचे अर्थकृतवदिरंगत्वमाश्रित्य तदा-
त्यत्वकल्पनापेक्षया अर्थकृतबहिरंगत्वेनासिद्धत्वेतिकल्पनेयुक्तम् तदाश्रयणे ह्रस्वन्नरफलाभावात् नचवर्ण
वर्णनेति सूत्रे भाष्य अनिशामित्तकाद्ध्रस्वो दीर्घो भवति विप्रतिषेधेनेति प्रकृतेसूत्रत्वावस्त्रनरः नीः

११

नीत्वांतरंगात् अन्तरङ्गत्वाच्च नन्त्रयोजनन्त्वपपाय नैव युक्तो विप्रतिषेधः विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वं स्वं बहुव्रीहिः परात्वा
तिशायिनिका इत्याशंकितेन इष्टवाचीपरशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति समाधायाधुनेनैव एवमप्ययुक्तः
अप्रतिषेधः अन्तरंगमातिशायिनिकः अन्तरंगता त्वाश्रयस्य प्रातिपदिकादातिशायिनकः सुवंतानो बहुव्रीहिरितिपु
नराशंकिते आतिशायिनकोऽपि नान्तरंगः कथं समर्थाश्रहितो ह्यनिः सामर्थ्याच्च सुवंतेनेति समाधायापचयन्नंतर
मेव मध्यन्तरंगः कथं स्वपदार्थे आतिशायिनकः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति क्रमम् तथा चैतन्नाद्यानुरोधेनायुक्त
त्वं वहिरंगत्वमाश्रयणीयमेव अन्यथा तन्नाद्यविरोधः स्यादितिति वाच्यम् अस्यभाष्यस्य पूर्वपक्षोक्तित्वेनासाधक
त्वात् एतदंतरमेवमपि नान्तरंगः कथं सर्वामामातिशायिनकोऽनवांतरेणाप्रतियोगितस्य र्थाभवतीत्युक्त्याप्येव
मपीत्यनेनैव अर्थकृतत्वं बहिरंगत्वेनास्तीत्येवयातनत्वाच्च अर्थकृतशब्दस्त्व अर्थनिमित्तकबहिरंगत्वाभावाच्च
तित्तडाक्तिः प्रथमश्च मेति सूत्रे भाष्ये अर्थकृतत्वबहिरंगत्वानाश्रयणाच्चेति तिङाक्रि अस्मं संगच्छते एवमन्यत्रापिव
हुशास्त्रभाष्याक्तिरन्वेषणीया अर्थकृतवहिरंगत्वाश्रयणे अन्तरंगपदहरन्तुर्जरंजानेपिनिस्वादेशः अस्यार्थनिमित्तक
त्वेन बहिरंगत्वात् नामीति दीर्घो आप्स्याना पकमिति तद्दाशय इत्यपि नातेः संज्ञाकृतबहिरंगत्वस्यापि स्वीका
रेणानामीत्यस्यापि संज्ञा निमित्तत्वेन बहिरंगत्वाविशेषात् नामीति दीर्घविधायके अचश्रुपश्चित्यानस्या
चकार्यत्वेन नाजानंतर्ये तिषेधाश्चेतिदिक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पनेनेति अंगसाहेन स्वरूपनिमित्तस्याश्रयणादर्थसंबोधमयरूपनिमित्तस्यानाश्रयणेनेत्यर्थः तेन वलि
लोपे कर्त्तव्ये बहिरंगपरिभाषायाः प्रतिबन्धकाभावादन्तरंगत्वादिति कल्पनमनुचितमेवेति भावः एतदग्रे स्फु
टं भविष्यति नन्वन्तर्भूतेन इनित्यायन हैवेतन्समाह यथोद्देशादेशाविति यथाधिपतिरित्यादौ प्रक्रियाक्रमे
ण गुणेन स्वनिरूपितगुणस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकस्वरूपान्तरंगत्वेपि तदनादृत्य प्रयोगीयोवारणक्रमेणपूर्वोप
स्थितिकत्वरूपान्तरंगत्वमादाय प्रवृत्तस्य यणो विलीयत्वे तथाप्यन्तेपि इत्यादेशादेः संज्ञाकृतं बहिरंगत्वेपि त
दनादृत्यापरनिमित्तकत्वरूपान्तरंगत्वमादायैव प्रसिद्धोन्तरंगत्वमिति कल्पनमप्यनुचितमितिभावः नन्तु
पत्तेन नोपयेवः पुंवदित्यादौ इयादौ देवीं संगसंज्ञासापेक्षत्वेन न बहिरंगमतयास्मिद्धत्वाद्बलिलोपा
नस्यादिति परास्ताम यथोद्देशादेशपक्षे निमित्तकस्वेनान्तरंगत्वाच्च नन्वेतेन विधिस्तदेतेस्य
निसूत्रे भाष्ये इकोयणचीत्यादावपि तदेनविधेः स्थानत्वं चान्तरंगत्वाद्यणो गुणबाधकत्व
मित्याने नन्वसिध्येत इणशाहमाश्रित्य यङादेशेन शाहमाश्रित्य गुणाइत्यन्तरंगत्वाद्गु
णापवादस्यादिति केऽमवत्रके पटः सिवेवीड्लकादौ णादिकेनप्रत्ययेन गुणावलोपाद्धात्वप्र
दीर्घौकिनः इति सूत्रे अकिन इति किमर्थं येपस्यते इत्यादिप्रयोगेन नन्वपायय अकिन इति शाकयमकर्त्तेकस्मा
न भवति यंयस्यतेरंरम्यतेन्तु किकृते अन्तर्जनवादित्याशंक्य अकिन्तु हणमत्र अकिदेन स्यालोन्यतिहत्य
र्थमितिसमाहितमन दीर्घेकृत्यादपवि भाष्यापस्यानादवाभ्यामस्यविशेषणादजन्ताभ्यासस्य दीर्घविधानेन
अलोन्त्यसेत्यन स्यावः स्यादिति शाकाग्रे सुस्थापाम: यथवाभ्यासो विशिष्येनन्त्रदा अकिन इति प्रतिषेधोऽ
नर्थकपवस्यात् अन्तस्तन्नाम यथोदभ्यासेनाचाविशेषणाभ्यासस्यापवी भूत्वा च इत्यर्थेस्यानर्थकभा

रू
९८
बि

लोन्यस्येति परिभाषा न प्रवर्त्तते इति भाष्यकृद् इति समाधानस्याशयः अन्तरंगं किमेतस्य तापेऽप्रयोजनमिति शङ्के
अवयवकृतः चक्षुतः विक्षोदपि ह्रुति वेक्षियते इत्येतद् उक्तमनेनान् किं कृते अन्तेन्यत्वात् कृत्स्वत्वात् वेगुणो विपर्ययात् प्र
वृत्तेति प्रयोजनमपवादत्वेनाति सेति सति प्रयोजनानि विप्रतिषेधे नाप्यनानिमित्ताति न क्रियमाणे ये विपर्यय
ति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वादेते विधायतीति न क्रियाकृत्य कृत्स्वादीनाम् अभ्यासे संज्ञासापेक्षत्वेन बहिरंगत्वात् कर्म
वर्णाश्रयत्वेनान्तरंगत्वात् प्रकृतेर्विप्रतिषेधः इत्याशयेन तदेतदाग्रहणाद्यत्र यथा बाधनेऽपि विज्ञापने अभ्यासस्या
नेन स्य अकारान्तस्यादेन स्यागतस्येति कथं न हि अभ्यासे यकृकारः अभ्यासे याकारः अभ्यासे यद्दीर्गीति प
त्तोनरमाश्रित्यनत्रिताहृते भाष्यकृता अवमातितेचैवमेवन्नद्धाष्येन केनान्तरगान्ते विप्रतिषेधात्सिद्धमित्युक्तं कृत्स्वा
दीनामागमेन बहिरंगत्वादित्यादित्याशयेन तदेतदाग्रहणादुक्तं वार्त्तिके तथा चेष्टं भाष्ये अन्यवत्तीति विवरणकृ
ता तथा चैकदाशयकभाष्यविवरणानुरोधेन संज्ञानिमित्तक बहिरंगत्वमस्यैवेति तदना अयणमुपक्रम
न्याख्यापनेऽभयमपि व्याजृम्भ्येत तस्मान्नन्वयतदर्जेनन्वयाश्रयणेन हेतुना तत्पादनं उपक्रममिति चेन्न नादश
भाष्याशयविवरणस्यैकपदानुरोधित्वेनासाधिकत्वात् परत्वादेते विपर्ययः इति प्रतीकमपासायन्ते अन्नेभुक्तसाह
र्णाभुक्त गतेरंगः प्रतिविधिभानेमित्तत्वादस्यसाश्रयणात्कृत्स्वादीनामिति न अन्त्यकेपदत्यः सचतदेन
रंगस्य नकोवहिरंगकृत्स्वादीनां च विप्रतिषेधो उक्तोऽन्तप्राह वेत्यत्र षितीत्यवृत्तावितिनत्तल्लत्तुरोधेनैव विवरणकृ
ताद्यनेन तं चैव विधायवभ्यासस्यानाश्रयणोपि प्रकृतत्वे अभ्यासतापेक्षत्वेन नित्तिनदायास्यपदायतद्दनाश्र
यणेन तदनुरोधेनैवनुयाभाष्यमवतारितेविवरणकृतेति नतद्दिगायमाहृति नवनत्रसापकवमिति विदक्ष
म्भुभाष्यकृतानन्नपतान राश्रयणान्नउपाधानराभिप्रायेण नद्यनतडर्जेन इति न्यायेन कृत्स्वमात्रेन गुनेडुइत्ववि
षयत्वकैनित्यत्वेन विप्रतिषेधात्संभवाद्वेति वाच्यं ऊचिविदीन जातीयशाव्देरापि केयदानुमाति वाच्यः यथा

स्थानीपेन विधिलदंतस्येति सत्र भाष्यकैयटविरोधं नन्वित्यादिनाशंक्य परिहरति नेत्यादिना तत्रत्यभाष्यात् सर्वान्तउपा
क्रमएव इको यणचीत्यत्र न दंतविध्याशंकायां सत्यपि न दंतविधौ अलोन्त्यपरिभाषमादोषं परिहृत्यराघोयावश्यमनेकालादेशेभु।
पुनर्दोषाशंकायां प्रक्रान्तनिनस्तु दंतविधिवत् आदेशानोपि तदंतविधिस्वीकारेण दोषपरिहृत्यपादि चैवं कचिद्दे रूप्यं न तत्र च दोषः
स्यादस्मिन्दः अस्मोदनः अपि चांतरंगाहिरंगेन प्रकल्पयानाम् तत्र को दोषः स्योनः स्योनाअंतरंगलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरं।

गुणेसंगसंबंधिनीमित्यात्तणांलक्षी मुपधामाहेधातुकं चाश्रयति उत्तवकारांतमंगमनुनासिका।
दिंचअत्यपमित्यस्यापेक्षत्वादंतरंगलक्षणेनेयण गुणोप्राप्नुत इति एवं च संज्ञापेक्षस्यापि बहिरं
गत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति चेन्न नदंतविधावपिवकृपदार्थापेक्षत्वरूपबहिरंगत्वस्य गुणस्यत्वेनन
त्तदोषकथनपरभाष्यासंगतेः

गलक्षणेगुणे बाधकः प्रसज्येत ऊनशाह माश्रित्यपणादेशः न शास्त्रमाश्रित्यगुणादेश इति अत्र कैयटस्तु स्योन इति प्र
तीकमुपादाय मूलोक्त एव केचिदर्थतः कचिच्छब्दतोद्रष्टव्यः तत्रतावत् गुणस्यकैयटोक्तबहिरंगत्वमादाय भाष्यासंग
तिमापादयति नदंतविधावपीति अंतरंगलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरंगलक्षणेबाधकः प्रसज्येतेति हि दोषकथन
परंभाष्यम् यदि हि कैयटोक्तविधया गुणस्य बहिरंगत्वं स्यात्तदा सत्यपि तदंतविधौ लघ्वोपयणादेशापेक्षया गुणस्य बहिरंगत्वान्
लनैतस्य यणादेशबाधकत्वासंभवात् भाष्यमसंगतं स्यादिति भावः ॥ ॥ ॥

नन्वेवमपिशब्दनिमित्तकांतरंगवहिरंगभावेसंभवतिसतिनसंज्ञाकृतांतरंगवहिरंगभावस्तत्राश्रपितुमुक्तः शब्दशास्त्रेशब्दस्यप्राधान्यादितिन
तदुक्तविषयाभाष्यासंगतिः ऊवगुणयोस्तुशब्दरूपनिमित्तसाम्येननत्कृतांतरंगवहिरंगभावासंभवात्तादृशारावांगीकृतनइत्यरुचेराह वहिरंगेति
ननुपरिभाषास्थलेअंतर्वहिः शब्दयोः अल्पाधिकार्यत्वमादायशब्दमर्यादयैवतादृशार्थोलभ्यते इतिनतन्ममोदमातत्लाभः इत्यतआह
तथासतीति अकृतार्थकल्पनापेक्षयाकृतार्थस्येतन्यायमत्वादितिभावः नन्वेवमंगशब्दस्यापिनिमित्तार्थकत्वमकृत्रमेवचांगीक्रियते न।
थैवांतरंगशब्दयोरपिअकृत्रमेवनत्कल्पपितुंयुक्तम् नवलत्यानुरोधात्तथाकल्पयितुंयुक्तम् लत्यानुरोधस्योभयत्रापितुल्यत्वात् न

वहिरंगानंतरंगशब्दाभ्यांवह्वपेक्षत्वाल्पापेक्षत्वयोः शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च तथासत्यस्मि।
दंवह्वपेक्षत्वमल्पापेक्षत्वंचैववदेत् अतएवविप्रतिषेधसूत्रेभाष्येगुणायणादेशेंऽतरंग
त्वादित्यस्यसोनश्युदाहरणं नतुगुणाद्यंतरंगत्वादित्युक्तम् त्वदोक्त्यानत्वपिवक्तमुचि
तम् ॥

चांगशब्दस्यावमवपरत्वात्तस्यचावयविनं प्रतिकारणत्वात् कृत्रमेवेतिवाच्यम् अवयवव्युत्पत्तेः प्राकृअवयवव्यवहाराभावात्तेनरूपेणत
स्यकारणत्वासंभवात् इत्यतआह अतएवेति विप्रतिषेधसूत्रेभाष्येअंतरंगचानंतरंगवलीयोभवतितिवक्तव्यमित्युक्त्वाकिंप्रयोजनमिति।
एष्टेयरोकादेशेत्वोत्वात्रिगुणवृद्धिर्वचनाल्लोपस्वरेभ्य इतिसामान्यत उपयाघगुणापेक्षयायणादेशस्यांतरंगत्वेकिमुदाहरणमितिदिशे
षाकांक्षायांगुणायणादेशः स्योनस्योनाइत्युक्तम् यदिपरिभाषायाः पूर्वोक्तार्थःस्यात् गुणाद्यंतरंगइत्यपिवक्तंस्यात् तच्चनोक्तम् तदनु।
क्ताभाष्यकाराणांनादृशोऽर्थोनाभिमतइतिपत इतिभावः ॥ ॥

मर

ननुप्रकृतसूत्रेभाष्ये अंतरंगेचेत्यस्यप्रयोजनेपेटिकायांगुणाद्वृंतरंगेत्वादित्यनुक्त्वापिनैसेनाष्टशः परिभाषा।
र्थेभवतीतिकल्पमित्युक्तम् उदाहरणानुदाहरणमात्रस्य अर्थसाधकत्वतदसाधकत्वाभावात् उपलक्षणतयापि
नउपपन्नेश्च अत एवबहुद्योतत्वन्त्वज्ञावगरोभ्यानुम् एवंविप्रतिषेधेनेतित्वज्ञावविषयकविप्रतिषेधस्यप्रियक्तोऽपि
ने अरणपायेतिभाष्योदाहरणमात्रान्नवैकल्पिकत्वन्त्वज्ञावमात्रविषयकत्वमित्यतआह प्रायस्यादिति तदं

प्राथम्यान्तदेववावक्तुमचितं ममत्वंतरंगपरिभाषयानद्धारणाभावान्नोक्तम् किं
चसिद्धान्तेनित्यत्वागरणात्पूर्वंन्त्वगुणस्तुऊदित्यणवाधितत्वादनित्यः अतश्चह्यमा
श्रित्येत्यादिभाष्येणचपरिभाषायामंगशब्देनसम्भव्याद्येनयोपात्तशब्दस्वरूपंनिमि
त्तमेवगृह्यतेइतिस्पष्टमेवोक्तम्

त्रानद्संभवादितिभावः एवंतर्हिप्रकृतपरिभाषायास्लाष्टशार्थेऽंगीकृतेकथंभाष्यसंलग्नंभवेत् अवोंत
रंगत्वाभावेपरत्वाद्गुणादेशेभाष्यमनुपपन्नंभवेदतस्तदन्यथानुपपत्त्यैवतदर्थागीकर्तव्यमित्यतआह किंचे
ति ॥

येनविधिस्तदंतस्येति सूत्रे स्योन इत्यस्य व्याख्यावसरे उपसंहारे यदि च श्वःकोपयणचीत्यत्र नदादिन दंतविधिः स्थानांतनदापयणादेशस्यांतरंगत्वा
भावात्परत्वाद्गुणः स्यादित्युक्तं कैयटेन तदुक्तं च गुणस्यांतरंगत्वप्रतिपादकोन शब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्यविरोधेन खंडयति यत्विष्यादिना
पदान्तनत्रत्यपरत्वादित्यस्य परशब्दस्योत्कृष्टवाचकत्वेन परत्वादुत्कृष्टत्वाद्बाधकत्वादिति यावत् इत्यर्थो व्याख्यापनेतदानभाष्यविरोधः प
रेतनव्याख्यानं क्लिष्टम् यद्यपि यदि तु ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्ये गुणस्यांतरंगत्वप्रति पादकेन अंतरंगत्वेन हेतुना नास्य यणादे।

यत्तु कैयटेन नदंतविधीयत्वेपरत्वाद्गुणः प्राप्नोतीत्युक्तम् तत्तु ऊनशब्दमाश्रित्येत्या
दिभाष्यासंगत्याचिंत्यम् ॥ ॥

शबाधकत्वमभ्युपेतं भाष्यकृता कैयटेन तु यथांतरंगत्वेन हेतुना परत्वापेक्षया बलवत्त्वेन तस्य तद्बाधकत्वम् तथा परत्वस्या
पि पूर्वापरस्थितिकत्वेन हेतुत्वसंभवात् परत्वाद्गुणः स्यादित्युक्तम् इति विभाव्यते तदा कैयटोक्तिरपि संगच्छते इति न तद्भाष्य
विरोधः तथापि नित्यांतरंगापवादेषु विप्रतिषेधसूत्राव्यापारात्परत्वादित्युक्तिरयुक्तैव ॥ ॥ ॥

गोधेरः इत्यादौ वहिरंगपरिभाषया इत्यादेशस्यासिद्धत्वाल्लोपो र्वलीति लोपो न स्यादित्याक्षेपे वलि लोपे अंतरंगपरिभाषा न प्रवर्त्त
त इति समाहितं कैश्चित् । तदसत् । गोन इत्यादावपि तल्लोपविषयतायाः सत्वादंतरंगपरिभाषाया अप्रवृत्त्या कैयटोक्तिश्लिष्टत्वे वेति कस्यचि
दुक्तं लोपो व्योर्वलीति सूत्रस्य भाष्यविरोधेन त्वदुक्तमित्यमादा वलिलोप इति वस्तुतस्तु गोधेर इत्यादौ लोपो व्योर्वलीत्यस्यान्तरंगत्वरा
पादेनावहिरंगत्वं तस्मिन्नंतरंगे वलिलोपे प्रवृत्ते रायादीनामसिद्धत्वं प्राप्तं तत्रान्तरंगे वलिलोपे कर्तव्ये वहिरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तत
इति समाहितं कैश्चित्तदीत्याप्रवृत्तेन न संभवति अत्र ऊठ्गुणयोरन्तरंगत्वाद्वलिलोपे कर्तव्ये वहिरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति स
माहितं कैश्चित्तदप्यात्प्रवृत्तेन संभवति अत्र ऊठ्गुणयोरंतरंगवहिरंगभावपर्यालोचनात्तन्निमित्तकलोपयोर्वान्तरंगवहिरंगभा

वलिलोपेऽन्तरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति तु न युक्तम् तत्सूत्रस्य भाष्ये एवं त्वादिषु लोपातिप्रसंगमाशं
कोपदेशसामर्थ्यान्न नवहन्यनीत्यादौ चारितार्थ्यम् वहिरंगतया संप्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव तत्प्र
वृत्तेरिति भाष्योक्तेः

वानुपपादनात् तस्माद्गोधेर इत्यादावुक्तसमाधानस्याऽऽवैषम्येन कैयटोक्तेश्चिन्त्यत्व सामान्तसाप्युत्तावपि तु मशक्यत्वात् त
स्य वलिलोपेति सूत्रभाष्यविरोधेन तत्त्वं तत्त्वदुक्तमनुचितं स्यात् तस्मात्स्योन इत्यत्र ऊठ् विषये णिचि अंतरंगे वलिलोपे वहिरंगस्य ऊठो
ऽसिद्धत्वाद्वलोपप्रसक्तौ गोधेर इत्याद्युक्तन्यायेन अंतरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति केषांचिद्युक्तं विघटयितुं लोपो व्योर्वलीति
सूत्रस्य भाष्यविरोधेन तत्रोक्तन्यायं खंडयति वलिलोप इत्यादिना तत्र वलिलोप इत्यादिग्रंथोऽवतार्यः लोपो व्योर्वलीमति ।
सूत्रस्य भाष्यं तु मलेपवार्थत उक्तं रूपव्यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प·रि·शे·
टी·
१०३
103

ननु नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रे अथ संज्ञाविधौ किमुदाहरणमिति पृष्टे पंचसप्तेति प्रयोजनमुपपाद्य नान्तायां षट्संज्ञायां जश्शसो
र्लुक् नचाकृतेनलुकि पदसंज्ञा पदसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति तदेतदान्तर्पूर्व्यात्सिद्धं भवतीति निराकृत्य इदं तर्हि प्रयोजनं पंचभिः सप्तभिरि
ति षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः कल्पयोऽन्नमित्येष स्वरो यथा स्यादिति प्रयोजनान्तरमुपपाद्य तन्निराकुर्वता भाष्यकृता सरेवधारणत्वसंज्ञा।
ग्रहणमनर्थकमित्युक्तम् तद्व्याख्यावसरे भाष्याकृतः स्त्रीसमानाधिकरणपक्षस्त्रीसत्त्वेनाश्रितः अपितु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः

यत्तु नलोपस्य षट्संज्ञायामसिद्धत्वात् पंचेत्यत्र न षड्भ्य इति निषेध इति तन्निंत्यम् नलोपस्य हि पद
त्वसापेक्षत्वेन बहिरंगत्वं वाच्यम् तच्च न संज्ञाकृतबहिरंगस्यानाश्रयणात् पंचेत्यत्र नि
षेधस्तु स्त्रियां प्राप्नोतीति तन्नेति व्याख्यानसामर्थ्येन भूतपूर्वषट्त्वमादायेति बोध्यम् ॥

प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो वेति पंचादीनां नामलिंगत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य प्राप्तिर्नास्तीति नार्थस्तन्निषेधेनेत्युक्ता अथापि तत्प्राप्तिः स्यात्तथापि नलो
पस्य बहिरंगत्वादन्तरंगेऽपि असिद्धत्वान्नास्ति टाप्प्राप्तिः सत्यामपि टाप्प्राप्तावन्तरंगापां षट्संज्ञायां नलोपस्यासिद्धत्वात्सिद्ध एव न
त्वनिषेध इति कैयटोक्तमपि पूर्वोक्तचिंत्यतद्धि चिंत्यमित्याह यत्त्वित्यादिना कथं तर्हि पंचेत्यत्र टाप्निषेध इत्यत आह पंचेत्यत्र निषे
धस्त्विति ॥ ॥

१०३
६२

अत एवेति नलोपे कृते संज्ञाकृतबहिरंगस्यानाश्रयणादेवेत्यर्थः नन्वत्र पदस्य भ्यामादिनिमित्तकत्वेन तन्निमित्तकनलोप
त्वात् शङ्कृतनबहिरंगत्वमेवात्र संप्रतिपन्नमिति कृतितुग्ग्रहणस्यैवेयर्थ्यमेवापत्तिनिमित्तत्वादत्र परंपरयेति नमानमिति अत्रेति
शेषः अन्यथा यथाश्रुतेपत्रन्यविभाषाज्ञापकपरभाष्यविरोधः स्यात् तत्रवादऊठितिसंप्रसारणस्य च निमित्तकत्वे परंपरयैव
बहिरंगत्वाश्रयणात् ननु पदप्रतिषिद्धं नापि विहिततदंगो कार्यमेवेति मायेपरंपरया शङ्कनिमित्तक बहिरंगत्वमप्याश्र।

अत एव कृतितुग्ग्रहणं चरितार्थम् वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वेपि नलोपस्य बहिरंग
त्वाभावात् भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वेपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात्परंपरयानिमित्तत्वमा
दाय बहिरंगत्वाश्रयणे तु न मानम् ध्वनितं चेदं नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव ॥ ❁ ॥

णोपम् कृतितुग्ग्रहणं च प्रत्याख्यातमेव भाष्ये अत एवाह ध्वनितं चेदमिति। नत्वाहितुग्विधौ किमुदाहरणं वृत्रहभ्यां वृत्रहभिः न
लोपः कृते ह्रस्वस्य पिति कृतितुक् प्राप्नोति असिद्धत्वान्न प्राप्नोतीति तुग्विधावित्यस्य प्रयोजनमुपपाद्य तुग्विधौ चोक्तं किमु
क्तं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति तत्प्रयोजनं निराकुर्वता परंपरया निमित्तत्वमादाय बहिरंगत्वं नास्ती
ति ध्वनितम् यदि तत्स्यात्तेनैव तत्प्रयोजननिराकरणे सन्निपातेत्युक्त्या तन्निराकरणमनर्थकं स्यात् भाष्ये तु तुग्विधौ चोक्तं
मित्यत्र कृन्मेजन्त इति सूत्रे इति शेषः पूरणेपि ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥

प·रि·शे·
टी·
१०७
104

भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं अस्माभिरिति शेषः ननु हि सन्निपातपरिभाषायास्तु गमावः प्रयोजनत्वेनोक्त इति भाष्यकारस्तथैव व्याचष्टे स
न्निपातेति कैयटः नन्वनर्थेवेति प्रतीकमुपादाय बहिरंगपरिभाषाया अनादरेण सन्निपातपरिभाषाश्रयणेनेत्यर्थः भाष्यकृता तु संज्ञानि
मित्तस्य न बहिरंगत्वं विभक्तिस्तु सत्तानिमित्तं नलोपस्य परंपरया निमित्तत्वमादाय बहिरंगत्वाश्रयणेनेति वस्तुतस्तु क्त्मेजंत इति
सूत्रे भाष्ये सन्निपातेति परिभाषा प्रयोजनान्याख्यानावसरे ग्रामणिकुलमित्यादौ नुगभावप्रयोजनमुपपाद्यैतदस्ति प्रयोजनं बहिरं
गत्वं स्वत्वमंतरंगस्तु कु असिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्येतत्प्रयोजने बहिरंगपरिभाषाया पूर्वं निराकृते अनंतरं च नलोपप्रभृत्यह भिः भ्रूण
हूभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्यपितिकृति तुग्भवतीति तु कु प्राप्नोति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवि
तीति पुनस्तस्याप्रयोजनानंतरमुपपाद्य एतदपि नास्ति प्रयोजनं असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यतीति असिद्धत्वेन तन्निरा।

भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम्

कुर्वता भाष्यकृता असिद्धत्वं च स्वर्वप्रक्तं न बहिरंगपरिभाषयैव वाभिमतं नलोपः सुप्स्वरेति तत्रैव न त्वन्यत्तु विधिप्रयोजनस्य निराक
रिष्यमाणत्वात्तत्र सन्निपातपरिभाषायास्तत्प्रयोजननिराकरणं तु असिद्धांतावलंबिनिराकरणोपमित्येवं तत्र भाष्यकृता तात्प
र्यम् न तत्र सन्निपातपरिभाषायामेवाग्रहः सिद्धांतावलंबनं तु निष्करणं बहिरंगपरिभाषयैवेति बोधम् अत एवेन दस्वरसं
मनसि निधायैव क्त्मेजंत इति सूत्रे असिद्धो नलोप इति प्रतीकमुपादाय नलोपः सुप्स्वरेत्यसिद्धमित्युक्ता बहिरंगमिति चेत्याह कै
यटः तस्मात्रेन ज्ञाप्यवलेन परंपरया निमित्तत्वमादाय बहिरंगत्वं नास्तीति कल्पमित्युक्तम्

१-७

इदानींपदार्थंनिरूप्यवाक्यार्थंनिरूपयति अंतरंगइति नन्वेवंलोपोव्योर्वलीतिसूत्रेव्रश्चादिषुचातिप्रसंगोभवती
तिइहापिप्राप्नोतिव्रश्चिनोव्रीहयः व्रणः इतिनाशंकाउपदेशसामर्थ्यात्व्रश्चादिलोपोनभविष्यतीतिसमाधायापत्रस्य
मदुपदेशप्रयोजनंसंप्रसारणहलादिशेषसूत्रेवकारस्यश्रवणंयथास्यात् वृक्णः वृक्णवान् वृश्चतीति
वार्त्तिकार्थोपपादनेनतत्सामर्थ्यविघटनाशंकायांनवावहिरंगलक्षणत्वादितिसमाहितंभाष्यकृतातच्चविरुध्ये

अंतरंगेकर्त्तव्येजातंतत्कालप्राप्तिकंचवहिरंगमसिद्धमित्यर्थः व्रश्चादिषुपदसं ।
स्कारपक्षेसमानकालत्वमेवद्वयोरितिवोध्यम् एतेनअंतरंगवहिरंगाद्वलीपइति
परिभाषांतरमित्यपास्तम्

नजातस्यतत्कालप्राप्तिकस्यचवहिरंगस्याभावात् उपदेशावस्थायामेवतन्यसत्त्वात्सोभयपक्षपत्वासंभवादित्यत
आह व्रश्चादिष्विति एवोक्तवाक्यार्थोपपादनेनैतदुक्तंभवति अनयैवार्थद्वयस्यापिक्रोडीकाराच्चक्वैकदेशाद्यभिमतं
अंतरंगंवहिरंगाद्वलीपइतिवचनांतरकल्पनमफलमितितदेवाह एतेनेति ॥ ॥

प॰ रि॰ शे॰
टी॰
१०५
105

ननुनान्यापरिभाषया अर्थद्वयस्यैकोऽङ्गीकारः संभावयितुं शक्यः अपितु वहिरंगस्यानुसारेणांतरंगे कर्तव्ये जातं वहिरंगमसिद्धंनै
द्मित्येकएवार्थ इत्यतो विप्रतिषेधसूत्रस्य परिभाषांतरप्रत्याख्यानं हेत्वंतरत्वेनाह एतामितिविप्रतिषेधसूत्रेहि अंतरंगंचांमरंगव।
लीयो भवतीति परिभाषांतरस्य प्रयोजनान्युपपाद्य एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषापरिभाषाकर्तव्यापद्दिसंतिप्रयो।
जनानीत्येषा परिभाषाक्रियते ननु चेयमपिकर्तव्या असिद्धं वहिरंगलक्षणमंतरंगइति किंप्रयोजनं पचावेदं पचमिदं असिद्ध।
स्याद्वहिरंगलक्षणस्य गुणस्यांतरंगमेत्वं माभूदितीत्युक्त्वा उभेनर्हिपरिभाषे कर्तव्ये इतिवादिना एष्टेसिद्धांतिनेत्याह अनयैव

एतामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्येतस्याः प्रत्याख्यानाच्च ॥

सिद्धमितित्युक्तात् पञ्चाम्ख्यारत्याद्यर्थ उकृषो पंप्रान् कृत्यायान्यप्रति शरीरकार्यार्णिना नितावत्करोतितनः स्वहृदांततः संबंधि
नामितिप्रचः परस्मिन्निति सूत्रस्य लोकदृष्टंतिनांतरंगस्यबलीयस्त्वसमर्थनपरं भाष्यंतंवाहऊ ङिति सूत्रस्योन्यहणज्ञापितवहिरं
गपरिभाषासिद्धांतरंगबलीयस्त्वसमर्थनपरंनापूर्ववचनसमर्थनपरमितिनितद्विरोध इतितदाशयः ॥ ॥ ॥

एतस्यपरिभाषाग्रहतौलिंगमाह अंतरंगेतिनचेत्यादिवक्ष्यमाणग्रंथेनकैयटाद्यर्वाचीनसिद्धांतखंडनायतद्धितरूढंस
द्धांतमाह इपंचेति नन्वियंनसपादसप्ताध्यायीस्थातत्वतत्रभावीलक्षिपराहतत्वात् एतःतदृस्यात्रिपाद्याअसिद्धत्वात्तत्रनप्र
वर्तत इत्यतः स्वसिद्धांतसंरक्षणायतस्याःसपादसप्ताध्यायीस्थत्वंसंपादयितुं तत्रज्ञापकमाह असंचेति एवंवाहऊ।
ठितिसूत्रस्यसपादसप्ताध्यायीस्थत्वात्तस्यऊठ्यग्रहणज्ञापितत्वेनेतस्याअपिसपादसप्ताध्यायीस्थत्वंसिध्यति त

अंतरंगशास्त्रीयत्वमस्यालिंगम् इपंचत्रिपाद्यांनप्रवर्ततेत्रिपाद्याअसिद्धत्वात् असंचवाहऊठिति।
सूत्रस्यसूठ्यग्रहणंज्ञापकमित्येषासपादसप्ताध्यायीस्था अन्यथासंप्रसारणमात्रविधानेनलघूप
धगुणोवृद्धिरेचीतिवृद्धौविशेषोह इत्यादिसिद्धौतेद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव सत्यांतस्याबहिरंगस्यसंप्रसारणस्या
सिद्धत्वाल्लघूपधगुणोनस्यात् नचप्रगंतेतिसूत्रेनेमित्तसिकोविशेषणं अतएवभिनत्तीत्यादौन
गुणः ॥ ॥

दे वदर्शयति इत्येषेति इदानींविपदेवाचकत्वंदर्शयति अन्यथेति ननुप्रगंतेतिसूत्रे इकोगुणेतिपरिभाषोपस्थित।
इकः वस्तुतःकार्यित्वेनश्राधान्यात्तद्धि शेषणत्वमेवनिमित्तस्यसंभवति तथासतिगुणस्याजानन्तर्य्यकार्यित्वस्यस
त्वात्प्रकृतेनाजानंतर्येनिपरिभाषयानिषेधेज्ञापिते पिस्त्वांशेचारितार्थ्याभाव इत्याशयेनाशंकिते नचेति ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परिहरति अत्ययस्येति प्रकृतिनिमित्तभूतस्येत्यर्थः नचैवं पुगंतेत्यस्य पुगंतलघूपधांगस्य सार्वधातुकार्धधातुकपरकस्य गुणादेशो भवतिसान्विकअर्थसंभवेभिन्नतीत्यादौगुणोदुर्वारः नत्रनिखिलपूर्वोक्तार्थस्यसमन्वयात् इकोनिमित्तविशेषणत्वेनसार्वधातुकार्धधातुकपरर स्य इको गुणादेशो भवति सचेत् पुगंतलघूपधांगस्यावयवइत्यर्थेयेननाव्यवधानमितिन्यायेनसेधतीत्यादावुपधासंपादकवर्णमात्रव्यवधानेनत्प्रवृत्तावपिभिनत्तीत्यादौतदधिकव्यवधानेप्रवृत्तौमानाभावान्नदोष इत्यतः हेत्वंतरमाह पुगंतेत्या

एवंचनाजानंतर्यमितिनिषेधात्कथंपरिभाषाप्रवृत्तिरितिवाच्यम् प्रात्ययस्यांगांशाउस्थिता।
कांतत्वेनतत्रैवान्वयात् पुगंतेत्यादिकमेधारयाश्रयणेनप्रत्ययपरांगावयवलघूपधा
रूपेकोगुणइतिइकोगुणवृद्धीतिसूत्रेभाष्यसंमतेर्थेभिनत्तीत्यादावदोषाच्च अकारांतेचो
पसर्गेःनकारांतेचोपसर्गेवहेर्वाग्विविचोअनभिधानान्नलपव ॥ ॥

दीति ननुप्रन्यायाकारांतउपसर्गेत्विविइत्याद्यनकारांतेचोपसर्गेवहेर्वाग्विविचोःसनोःसनम्छिप्रोहोव्यूहइत्यादिसिद्धिः असा
न्ति नलस्मिन्पुगंगमेतिगुणेप्रोहः व्योह इत्यनिष्टंस्यात् तस्मादिष्टसंपादनेनानिष्टवारणे नचउभयप्रदिनार्थत्वेनतस्यज्ञापकस्या
संभवः स्यादित्याशंकांपरिहर्तुमाह अकारांतेचेतिज्ञापकपरभाष्यप्रामा
एयादितिरिभावः ॥ ॥

ननु तदनभिधानेपि वार्णाद्धेत्यादीनां तदभावात् तदर्थं सूत्रग्रहणमावश्यकमेवेत्यत आह वार्णाद्दृ इति नन्वेवमर्थासंगतिरित्यत
आह। धातूनामिति। नन्वेवमपि शेहेत्यादीनामप्येवमेव सिद्धिः कुतो नेत्यत आह। श्रोहेत्यादीनामेतिनन्वेवमपि पत्वटत्वस्य इति ऊठो भावा
हृद्धेरप्रभावपि अत्र प्रादृहेतिवृद्धिर्दुर्वारेवेत्याह असेति ननु त्रिपाद्यामियं न प्रवर्तते इत्युक्तम् तत्किं यथोद्देशपक्षे कार्यकालपक्षे वा। नाद्यः
तत्र तन्मूलत्वभावस्य सर्वसंमतत्वात् न द्वितीयः तत्र तत्तत्कार्यविधायकैः त्रिपादिस्थैः स्वप्रतिलिंगचिह्नितपरिभाषाणामात्तेवणता
संत्रिपाद्यामपि रभ्युपगमात् अत एव ऊ.मोहृस्वादचीत्यादौ त्रिपादिस्थपरत्वात्तस्यादित्युत्तरस्येत्येतेन न उभयत्र निर्देशे पंचमीनिर्देशो
वलीयानिति सूत्रस्य भाष्योक्तमवस्थासंगच्छते तस्मात् तत्र तन्मूलत्वभावाय यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीयः कार्यकालपक्षे तु तत्र तन्मूह

वार्णाद्द इत्यादि तऊहृतेः किंपिवोध्यम् धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थासंगतिः श्रोहइत्याद्यसाध्वेवहृद्धेरमाप्तेः
असेहस्यानर्थक्यात् प्राद्वहोढोत्यस्यापि प्रवृत्तिः न च कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां तत्प्रवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम्
पूर्वत्रेति परस्यासिद्धत्वादन्तरंगाभावेन पूर्वस्य तन्निरूपितबहिरंगत्वाभावात्तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासं

निरस्येवेति केचित्सिद्धांतं तन्न चेत्यादिना शंकयति किं कार्यकालपक्षे परिभाषाविशेषस्य त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरुपपद्यते उत तत्सामान्य
स्य नाद्यः तस्याभ्युपगमपराहतत्वात् न द्वितीयः इमाशयेन परिहरति पूर्वत्रेतीति तथा च सामान्यतः पातित्वादंतरंगपरिभा
षा त्रिपाद्यां न प्रवर्तते इति वाच्यम् तथा सत्यसिद्धत्वं प्रतिपाद्यते न तु किं पूर्वस्मिन्नंतरंगे त्रिपादीस्थे कर्तव्ये परं यद्बहिरंगं तस्य प्रतिपा
द्यते उत परस्मिन् त्रिपादिस्थेंतरंगे कर्तव्ये पूर्वं यत्सपादसप्ताध्यायीस्थं त्रिपादिस्थं वा तस्य नाद्यः तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेणैव
हसिद्धावेतत्परिभाषामहत्त्वे वैफल्यात् न द्वितीयः तत्रापि पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रेण पूर्वं बहिरंगदृष्ट्या परांतरंगस्यासिद्धत्वेन तत्
निरूपितपूर्वस्य बहिरंगत्वाभावेन तयात् स्यासिद्धत्वप्रतिपादनस्यासंभवात् ॥ ॥ ॥ ॥

प॰शे॰

१८

~~108~~ 107

नचैवं पूर्वत्रासिद्धमित्येतस्य प्रवृत्तेः प्रागेवैतस्य परिभाषया परं प्रति पूर्वस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेन तन्निरूपितपूर्वत्वाभावात्पूर्वत्रे।
त्यनेनासिद्धत्वप्रतिपादनमयुक्तमित्याशंकते नचेति परिभाषायायापरं प्रति पूर्वस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेन तन्निरूपितपूर्व
त्वाभावात्पूर्वत्रेत्यस्य च संबंधः न पूर्वत्रेत्यनेन पूर्वं प्रति परस्यांतरंगस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेन तन्निरूपितवहिरंगत्वाभावा
दंतरंगपरिभाषाया उत्सर्गविनिगमनाविरहः प्रागेव तस्मिन्नुभयोरप्रतिपत्तिरिति परिहरति एवं तर्हीति ननु यथा
सम्प्रतिपत्तेः स्थले परस्परप्रतिवध्यप्रतिवंधकाभावादुभयहेतुकानुमितिर्न भवति तथापि तथात्वादुभयोरप्रवृत्तिरितिवा।

नचानयोः पूर्वस्यासिद्धत्वादभावेन तं प्रति परासिद्धत्वं पूर्वत्रेत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् एवं हि वि
निगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः किंच पूर्वत्रेत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तेनानुमानिकाया अस्या वाध एवोचि
तः अतः कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यामस्या अनुपस्थितिरेव ॥ ॥

च्यम् तत्रयुक्तम् सम्प्रतिपत्ते उभयोर्हेत्वोस्तुल्यवलत्वेन परस्परं तथात्वादुभयोर्हेतुकानुमित्यभावेपि प्रकृते आनु
मानिकांतरंगपरिभाषापेक्षया प्रत्यक्षसिद्ध पूर्वत्रेत्यस्य वलवत्त्वेनोभयोस्तुल्यवत्त्ववत्त्वेन तथापादनस्य दुर्घटत्वादि
त्यत इष्टापत्त्या परिहरन्नाह किंचेति उपसंहरति अत इति ॥ ॥ ॥

नन्वेवमवसानकोपोरिति सूत्रे भाष्ये विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे। विसर्जनीयः अनुत्तरपद इति वक्तव्यं इह मा भूत् वार्कुटः नापि।
त्य इति वचनकर्तव्यानामापाद्यत नहि वक्तव्यं विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति नवा वहिरंगलक्षणत्वात् वहिरंगो रेफः अन्तरंगो विस
र्जनीयः असिद्धं वहिरंगमन्तरंगे इत्युक्तत्रिपाद्यामप्यन्तरंगपरिभाषासंचारस्य स्पष्टमुक्तत्वेन अन्यत्वसिद्धस्यापि शास्त्रस्य वलवद्
वचनं विरहसंहक्तनलक्ष्यसिध्युद्भावकत्वेन वलवत्वांदानुमानिकार्थान्तरंगपरिभाषायावधइत्यभिमतं भाष्यकृतानाम् अन्य
थात्रिपाद्यां परिभाषासंचारपरं भाष्यमयुक्तं स्यात् स्यादितज्ञाप्यविरोधात्रिपाद्यामस्या अनुपस्थितिरेव– युक्तमिति चेन्मै
वम् पूर्वपक्षितया तथोक्तत्वेन तस्य तथाभिमतत्वेऽपि सिद्धान्तिनाऽनुमानिकयेत्तपाद्यत्वसिद्धस्य शास्त्रस्य वलवत्वेनानेनत

प्रतपवकार्यकालपक्षमेवोक्तस्योक्तयुक्तिमक्तानोयुक्तोपंपरिहारो नवा वहिरंगलक्षणत्वादिती
युक्तम्

स्यावाधे कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्य कुतो नखल्वेनत् द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमिति अ
सिद्धं वहिरंगमन्तरंग इति च पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमर्द्य असिद्धं वहिरंगमन्तरंग इत्येतया अपस्याभविष्यति न पुनरसिद्धं वहिरंगमं
तरंग इत्येतामुपमर्द्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्थास्यात् अतः किं अतो युक्तः परिहार इत्युक्तेन तथानभिमतत्वात् तस्मादेतन्सि
द्धान्तभाष्यप्रामाण्यात् पदद्वयेऽपि त्रिपाद्यामेव तदनुपस्थितिरेव अन्यथानदयुक्तं स्यादित्याह अनपवोति उभयत्राप्येत
दनुपस्थितिरेवेत्यर्थः ॥ ॥

प॰शे॰
१०८
108

वचनमिति विसर्जनीयोऽनन्तरपदे इत्याकारकमित्यर्थः वचनार्थस्तु उत्तरपदे सति यो रेफो निष्पन्नः तन्निमित्तकस्य विस
र्जनीयो न भवतीति तेन दास्याः पुत्रादौ भवत्येव नह्यत्र सकाररेफ उत्तरपदनिमित्तकः किंतर्हि पदत्वनिमित्तकः नार्कूटः
इत्यादौ तु नहि तन्निमित्तत्वेपि रेफस्य उत्तरपदनिमित्तत्वादकारस्यादित्वस्योत्तरपदं निमित्तमस्त्येव स्पष्टश्चायमर्थस्तत्रै
कैयटे न पदान्तसूत्रस्य न दोष इति लत्वार्थवचनारंभोप्यत्र प्रमाणमित्याह अत एवेति पक्षद्वयेपि त्रिपाद्यामेतदसंचा
रादेवेत्यर्थः स्यादेतत् शिष्टाकोपे विरुद्धमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वादित्यधिकरणीयप्रमाणबलात् प्रमेय ॥

विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये सिद्धान्तिना त्रिपादिस्थेंतरंगे कर्तव्येयं परिहारो नयुक्त इति तदर्थः किंतु व
चनमेवारब्धमिति तदाशयः अत एव निगाल्यते इत्यादौ लत्वार्थं तस्य दोष इति वचनमेवारब्धव्यमन्य
थान्तरंगत्वात् णिलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वेनेष्टे पर्यायस्य इष्टमेवायेपि लत्वानुरोधादानुमानिकार्थं अंत
रंगपरिभाषया असत्त्वसिद्धं पूर्वत्रेत्यस्य बाधं वदन्तीति तेपि लक्षणैकचक्षुर्भिर्नादरणीय इति दिक् ॥ ॥

बलाबलस्य न्यायत्वमिति न्यायेन स्वतिसजातीय आनुमानिकपरिभाषापेक्षया श्रुति सतोपमसत्त्वासिद्धं पूर्वत्रासि
द्धमिति शास्त्रस्य बलवत्वेपि यथा वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुत्यपेक्षया बलवत्प्रमेयआचमानादिपदार्थाश्रितत्वेन आ
चान्तेन कर्तव्यमित्यादि स्मृतेर्दौर्बल्यं तथा बलवत्प्रमेयलक्ष्याश्रितत्वेन प्रत्यक्षसिद्धशास्त्रापेक्षया आनुमानिक्या अपि
परिभाषाया बलीयस्त्वमिति लक्ष्यानुरोधात्कार्यकालपक्षे परिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाश्रयन्तीत्येके चित्कैयटादयस्तु

परिभाषावृत्तिः
१०८

वस्तुनस्तु कुतो न खल्वेतदित्यादि उत्तरभाष्यानुरोधेन नार्कुं दध्यादौ विसर्गवारणाय वार्तिककारेणारब्धविसर्जनीयोत्तरपदे इति
वार्तिकप्रत्याख्यानपरं नभावावहिरंगलक्षणत्वादित्यारभ्य एवमेवासिद्धा भवतीत्यंतं नैकदेशीति कल्पयितुं युक्तम् अपि तु कुतो न ख
ल्वेतदित्याद्युक्तानुक्तकथनेन मुख्यत्वादेतस्यैवैकदेशयुक्तित्वप्रतीपत्ते अथवा समासेनजू पूर्वे कोल्पविति सूत्रस्य प्रत्यपेक्षन ग्र
हणाक्रमग्रहणः विषयभाष्यवदत्रापि कार्यकालपक्षेत्वरवसानयोरिति सूत्रेकवाक्यतया पूर्वत्रासिद्धमित्येतदपेक्षया परत्वा
द्धि प्रतिषेधे परमितिव्यवस्था नच पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधे इति वाच्यम् पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन स्वेन रपूर्वापेक्षया पर
स्यासिद्धत्वप्रतिपादनेपि स्वापेक्षया परस्य पूर्वापेक्षया स्वस्यासिद्धत्वमप्रतिपादने आत्माश्रयात् मानाभावाच्चान्त्यो सप्रयत्नस
वर्णमित्यादौ तु लोकसिद्धस्वघटकपदार्थबोधमात्रेणावाकार्थबुद्धेनस्सापेक्षा नेह नानास्ति किंचनेत्यत्र च सर्वमित्यास्याप्रति
पादनान्यथानुपपत्त्यास्वात्ममिथ्यात्वप्रतिपादनेपि न दोषः अन्यथास्वातिरिक्तत्वेन श्रुतिः संकोचे च प्रमाणाभावः नैवं तथा
विधान्यथानुपपत्तिरत्रास्ति किंच श्रुत्यनुग्राहकतर्कस्यतेन हेतुना मिथ्यात्वं साधयतो दृश्यत्वाविशेषात् श्रुतेरपि मिथ्यात्वेबा
धकाभावान्न किंचिदत्र वक्तव्यमस्ति इमामेव परत्वाख्यवस्थां मनसि निधाय कुतो न खल्वेतदित्युक्ता अतः किमिति रुष्टे।
अतः युक्तः परिहारो न वावहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तम् अत इत्यस्य परत्वादित्यर्थः अयुक्त इति पदद्वेष्टस्तु प्रमाणाभावव्या
हतः प्रत्यक्षशास्त्रस्य आनुमानिकवचनेन न व्याप्य इति तु न युक्तम् नहि प्रत्यक्षसिद्धस्य शास्त्रेण बाधे सूत्रनवचनेनै
वोपपत्तेः औदुंबरीन्यायेन तत्परित्यज्य वचनांतरकल्पनमपि वाच्यं शिष्यकोपे विरुद्धमिति न्यायेनानुमानिकवचन
स्य बलवत्सहकारितया औदुंबरीन्यायानवतारात् प्रत्यक्षसिद्धस्याप्यनुमानिकेन वचनेन बाधस्य न्याप्यत्वात् स्पष्टश्चा
यं न्यायः प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पूर्वमीमांसायाम् तत्र हि आचान्तेन कर्तव्यमित्यादिस्मृत्या आचमनादयः पदा
र्थाः वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यादिश्रुत्युक्तक्रमादिभिर्वाध्यं नेनवेति विचारे प्रसक्ते प्रमाणबलाबलविचारे क्रियमाणे

प॰शे॰
१०९
109

श्रुतिरूपस्यप्रमाणस्यनिरपेक्षत्वेनसापेक्षस्मृत्यपेक्षयावलवत्त्वेनश्रुत्युक्तक्रमादिभिःस्मृत्युक्ताचमनादेर्बाधोवा
ध्यंतएवेतिप्राप्तेप्रमाणवलात्प्रमेयवलस्याज्यायस्त्वात्प्रमेयवलावलविचारेस्मृत्युक्ताचमनादीनांप्रमेयाणांस्वयंपदा
र्थभूतत्वात् पदार्थधर्मभूतश्रुत्युक्तक्रमाद्यपेक्षयावलवत्त्वेनसापेक्षतायाअपिस्मृतेर्बलवत्प्रमेयभूतपदार्थाश्रितत्वेनव
लवत्त्वान्निरपेक्षताया अपिश्रुतेश्चदुर्बलपदार्थधर्मक्रमाद्याश्रितत्वेनदुर्बलत्वान्नतदुक्ताचमनादीनांश्रुत्युक्तक्रमादि
भिर्बाधः अपितुस्मृत्युक्ताचमनादिभिरेवतदुक्तक्रमादीनांबाधइतिसिद्धान्तः शिष्टकोपइतित्वधिकरणपूर्वपक्षसू
त्रम् तदर्थस्तुशिष्टायाःश्रुतेःअकोपेविरोधेअविरुद्धंस्मृत्युक्ताचमनादिकंकर्तव्यमितिचेन्न शास्त्रपरिमाण
त्वात्क्रमस्यशास्त्रपरिच्छिन्नत्वात् तथासतिशास्त्रपरिच्छिन्नंहिक्रमंआचमनादयोवाधेरन्नितियावत् एवंचप्रकृतेपि
अपूर्ववचनविरहसहकृतवलवत्त्वाश्रितत्वेनानुमानिकस्यापिवचनस्यपूर्ववचनसहकृतदुर्बलत्वाश्रितप्रत्यक्ष
सिद्धशास्त्रापेक्षयावलवत्त्वंबोध्यम् एवंनिसंयोगान्तस्यत्रस्थंवहिरंगलक्षणाद्धितिवार्तिकम् तद्भाष्यंचसंगच्छते
रदाभ्यांनिष्ठेतिसूत्रेवृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधइतिवार्तिकस्यकार्तिः इत्यादिसिद्ध्यर्थंनवावहिरंगलक्षणत्वादितिभा
ष्यम् मातुपयायाश्चेतिसूत्रेन्दमनोपत्यंनार्मनइत्यत्रवत्वव्यावृत्त्यर्थंनार्मने प्रतिषेधइतिवार्तिकप्रत्याख्यानायना
र्मनेप्युक्तंनवावहिरंगलक्षणत्वादितिभाष्यम् अट्कुप्वाङितिसूत्रेऽकारात्पर्थंनार्मनेरस्यनकारस्यणत्वार्थंत्वभा
दिषुन्टनमनशब्दपाठोज्ञापकइत्युक्तं अनंतरंनार्मनिनिरित्यत्रविध्यर्थंतत्पाठस्यचारितार्थ्याशंकायांवहिरंगावृद्धिः
अन्तरंगेणत्वंअसिद्धंवहिरंगमन्तरंगेइत्युत्तरभाष्यंच अन्यथापतद्भाष्यचनष्टपमप्पयुक्तंस्यादित्यर्थलपत्नवितेन।

१०९

दपं चेत्पारभ्यादिगित्येतेन ग्रंथेन केपटाद्युक्तिं खंडयन्नं स्वसिद्धांतमुक्तो दानीं प्रकृतपरिभाषायाः ज्ञानं तत्कालप्राप्तिकं चेत्पर्यद्वयं प्र
कृतं न ज्ञायर्थस्य ज्ञापकम् न्यनुसारेण सिद्धावपि द्वितीयार्थस्य निर्मूलत्वेन अप्रामाणिकत्वमित्याशंकावारणाह अत एवेति न
त्वल प्राप्तिकं चेति द्वितीयार्थांगीकारे द्वे न स्थि अत्र त्याङ् ग्रहणसामर्थ्यादेव तत्काल प्राप्तिकं चेति द्वितीयार्थो व्युत्पमाद्युपेयः अन्य
थाथात् उपसर्गसंबंधकार्यत्वेन गुणस्यांतरंगत्वेपि प्रकृतपरिभाषाषाः अप्रवृत्त्या वृद्धा आकुच्छ इत्यादौ परत्वदीर्घे गुणे च वृद्धे कुछ इत्या
दीनां सिद्धावाङ् ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः नन्वाङ् ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः नन्वाङ् ग्रहणं स्वप्रकृतार्थज्ञापकत्वम् अप्रामाणिकं कु
त्राप्यदृष्टत्वादित्यत आह संप्रसारणाच्चेतीति धर्मिकल्पनापेक्षया धर्मकल्पनाज्यायस्त्वान्नन्द्राष्ट्यवचनांतरज्ञापकप

अत एवोमाङोश्चेत्यत्राङ् ग्रहणं चरितार्थम् नापि वृद्धा आऊढेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वांतरंगत्वा
द्गुणेकृते वृद्धिप्राप्तौ परत्वपार्थसाधनबोधक प्रत्ययोत्पन्नंतरं पूर्वं धातोरुपसर्गयोग पश्चात्वद्धाश्चा ।
दस्य समुदायेन योगाद्गुणस्यांतरंगत्वमिति संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ॥

रमिति तदीशपः तद्भुन रस्वारस्याद्वचनांतरं ज्ञापकरमेव न दित्यपरे अपं तेषामाशयः संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भा
ष्ये आडिः परत्वपवचनं तु ज्ञापकमंतरंगवलीयस्त्वस्य एतज्ज्ञापयत्याचार्योंतरंगंवलीयो भगवतीत्युक्तम् न हि सेतद्भा
ष्यात्तरस्यानदर्थज्ञापकत्वाप्रतीतिः अपितु वचनांतरमेव ज्ञापितमिति प्रतीयते अत एव किमनेन स्यज्ञापनेप्रयोजन
मिति पृष्टे अग्निं अत्र वायू अत्र इत्यादो अग्निप्रो अत्रेति वाक्यसंस्कारपक्षे यणवादेशौ ॥ ॥

प॰ प्रो॰

११०

110

वाधित्वांतरंगत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यादीनि प्रयोजनान्युपपाद्य तानि विप्रतिषेधेन निराकृत्य अनंतरं इदं नहि
प्रयोजनं उक्ता अत्र लत्ता अत्र पूर्वसवर्णाभ्यो निवहिरंगलक्षणं सवर्णविकारः अतो रो रप्लुताद्प्लुत इत्युक्तम् पूर्वसवर्णो भवत्यं
तरंगत्वमित्युक्तं न चावश्यमेवं प्रयोजनं आद्ययोगे बहूनि प्रयोजनानि संति यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या इत्युक्तिः संगच्छते अन्य
थानत्क्षापितस्य परिभाषात्वेन व्यवहारस्यासंगत्यापत्तेः नापि वाह ऊठिति सूत्रज्ञापितेवानेनज्ञाप्यते ज्ञापकांतरवैयर्थ्यापत्तेः तस्मा
त्संप्रसारणाच्चेति सूत्रभाष्यस्य प्रकृतार्थज्ञापकत्वासंभवात्संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमित्युक्तिरयुक्ताः तद्भाष्यस्य प्रकृ
तार्थज्ञापकत्वासंभवानुकूलत्वादिति स्यादेतत् ननु विप्रतिषेधस्य उभेतर्हि कर्तव्यमेनेत्याह अनयैव सिद्धमिहापि स्योने।
ति असिद्धत्वाद्बहिरंगलक्षणस्य अंतरंगे यणादेशो भवतीति वचनांतरप्रत्याख्यानपभाष्यानुरोधेन संप्रसारणाच्चेति सूत्र
स्थभाष्ये नवचनांतरपरत्वपाव्याख्येयम् अपितु कृत्स्नवचनपरतयैव अन्यथा अंतरंगवलीयस्त्वमना इत्यस्य बहिरंगासि
द्धत्वे नैव वार्तिकोक्तप्रयोजनानां निर्वाहकरणं भाष्यकृतामनुपपन्नं स्यात् न चैवं ज्ञापकांतरोपवर्णनवैयर्थ्यमिति वा
च्यम् ऊठ्ग्रहणज्ञापितवचनस्यात्र सत्तापकत्वमस्यानुसारेणानवहिरंगस्थलेपव प्रवर्तत इति भ्रमनिवारणाय।
ज्ञापकांतरोपवर्णनस्य सार्थक्यादिति चेन्न बहुप्रमाणविरोधादुभे तर्हि कर्तव्ये इति विप्रतिषेधसू- स्थांतरंगवलीयस्त्वनि
राकरणपरभाष्यकारवचनस्य वार्तिककारोपन्यस्तांतरंगवलीयस्त्वेन सकलप्रयोजननिर्वाहाभावाद् ऊठ्विधानज्ञापितस्यो
पन्यस्तपरिभाषा आवश्यापणीयत्वोपन्यासतया वार्तिककारोक्तस्योनादि सकलप्रयोजननिर्वाहयोग्यताशालित्वमा
त्रपरमिति स्वत्प्रर्थत्वेन नेतव्यत्वात् न च प्रथमश्रुतविप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्ये वेदोवाद्यापदर्शनादित्यधिकरणोक्त असंजा-

॥ तविरोधिन्यायेन वरमस्तु ॥ ॥

१०१

श्रुतसंप्रसारणाश्चेतिसूत्रस्थाभाष्यापेक्षयाप्रबलत्वात्तदनुरोधेनतदन्यथानेतुंयुक्तमितिवाच्यम् बहुप्रमाण
विरोधात् प्रथमश्रुतस्यापितस्यचरमश्रुतानुसारेणान्यथानेतुंयुक्तत्वात् असंजातविरोधित्वापसत्त्वेनप्रकृ।
तानुगुण्यः नस्वत्रस्रगादिपदानांसन्निहितंप्रथमोपस्थितत्वेवेदपदार्थाविरोधेनैकवाक्यत्वप्रतीतिरदेकवाक्य
त्वप्रतीतिरनेनप्रकरणव्यवधानात् तथासतियथात्रैतेनन्यायेनएकवाक्यत्वभंगापत्त्यास्वार्थोल्लंघनंन
थात्रैतेनन्यायेननस्वार्थोल्लंघनंसंभवति प्रवात्रानेकप्रकरणव्यवहितयोनयोरेकार्थत्वेनैकवाक्यतासंभवतिअ
र्थैकत्वादेकवाक्यमितिन्यायात् अतएवङ्याप्प्रातिपदिकादितिसूत्रेभाष्येकथंपुनरिहोच्यमानाःस्वादयःएकत्वा
दिष्वर्थेषुशक्याविज्ञातुं इत्याक्षिप्य एकवाक्यत्वात् एकवाक्यंतच्चेदंचेतिपरिहृत्यअनंतरंचयद्येकंवाक्यंतच्चे
दंचकिमर्थंनानादेशस्थंक्रियते इत्याक्षिप्यकौशलमात्रमेतदाचार्योदर्शयति यदेकंवाक्यंनानादेशस्थंकरोति
तिपरिहृतंभाष्यकृता तथाचानेनभाष्येणअनेकप्रकरणव्यवहितानामत्वकर्मणिद्वितीयेत्यादीनांस्वादिवि
धायकवाक्येनैकवाक्यतासमर्थनंसंगच्छतेभाष्यकृतामितिवाच्यम् एवमपिउभेतर्हिकर्तव्येनेत्याहेत्यादी
प्रथमश्रुतवाक्यस्यावश्यमेषापरिभाषाकर्तव्येतिचरमश्रुतस्यचषोडशोग्रहणाग्रहणकृत् भावाभावप्रतिपा
दकत्वेनसर्वथैवविरोधादेकवाक्यतयाः असंभवादित्यलंविस्तरेण विस्तरस्त्वन्यत्रद्रष्टव्यः प्रकृतमनुस

॥ ॥ ॥

ननुअन्यत्रस्थितस्यपहीत्यस्यअनुकरणेशिवइत्यानेनसंबंधेनङटकस्यषष्टीसमासेसंबोधनप्रयोगेवाशिवप
हीत्यादौप्रकृतिवदनुकरणंभवतीत्यनवद्भावेनाङ्.त्वमादाय ङेमाङोस्त्रेतिपरत्वपार्थमाङ.ग्रहणंचरितार्थम् त
त्रथात्त्वपसर्गनिमित्तैककार्य्याभावेनांतरंगपरिभाषायाअसंचारादित्यतआह पहीत्यनुकरणस्येति पही
त्येवंयत्यस्यैकमनुकरणंतस्येत्यर्थः नचैवंहि इत्यस्यानुकरणंव्यर्थम् तिङंतावयवस्यपइत्येतस्य इदमनुकरणमि।

पहीत्यनुकरणस्यशिवादिशब्दसंबंधेनतस्यप्रवृत्तिः ज्ञापकपरसंप्रसारणाद्वेतिसूत्रस्यभाष्यप्रा
मारोपनानित्यंप्रकृतिवदनुकरणमित्यतिनिदेशमादायलब्धाङ्.त्वेपतदप्रवृत्तेः ॥ ॥

तिबोधनापतस्यसार्थ्यकात् अत्रकेचित् पहीतिसमुदितमनुकरणमित्यादाआङ.त्वस्यतत्रैकदेशानिष्ट
त्वेपिसमुदायानिष्टत्वेनप्रकृत्यधर्मत्वात् परत्वपस्याङ.मात्राकार्य्यत्वाच्चात्रातिदेशस्यैवासंभवः तथासति।
ति पहीत्यनुकरणस्येत्यादिग्रंथस्तुप्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् इत्याहुः अनुकार्य्यफलाभावेनाङ्.त्वस्यतत्रा
तिदेष्टुमशक्यत्वेनासंगतोयंग्रंथ इत्यपिकेचित् स्यादेतत् ॥ ॥ ॥

ननेवमपिनकालप्राप्तिकं चेत्यर्थे आङः ग्रहणासञ्ज्ञापकत्वं न संभवति सदृकान्तर्वे इतिसूत्रस्यभाष्यविरोधा ।
तत्रहि पदद्वयाश्रितत्वेनसंघटोवहिरंगत्वमादायतस्यासि—त्वात्संचस्करनुसंचस्करुरित्यत्रगुणेनस्यात्समच
स्कदित्यत्र चदीर्घोलघोरितिदीर्घः स्यादतस्तन्निवृत्त्यर्थं उपदेशिवद्भावश्चवक्तव्यः इत्यायायगुणार्थेननावत्रा
र्थः वक्ष्यत्येनतन्तं

पत्तु पूर्वं धातुरुपसर्गेणयुज्यते ततः साधनेन उपसर्गेणतत्संज्ञकशब्देनसाधनेनकारकेणतन्म युक्त
कार्येण अतएवात्रभूयतेइत्यादौसकर्मकत्वात्कर्मणिलका—सिद्धिरितितन्न क्रियायाः साध्यत्वेनवोधा
त्साध्यस्यचसाधनाकांक्षतयातत्संबंधोतर—वनिस्तितक्रियावोधेनसाधनकार्यप्रवृत्तपुनरयमेवक्रि
यायोगनिमित्तोपस—संज्ञकस्यसंबंधोचित्यात् अतएवसदृकास्वं इतिसूत्रे पूर्वं धातुरुपसर्गे ।
णयुज्यते इत्युक्तामैनत्सारमापूर्वं धातुः साधनेनयुज्यतेपश्चाउपसर्गेणयुक्तयुक्ता अस्येवयुक्तत्वम्
क्तम् साधनंहिक्रियांनिवर्तयतीत्यादिना उपसर्गेयोत्पार्थान्तरभावेणधातुनैवार्थाभिधानादकर्मकत्वक
र्मणिलकारा—सिद्धिः पश्चाच्छोत्ववोधनायद्योतकोपसर्गसंबंधः ॥ ॥

योगाद्दीर्घगुणविधानेन संयोगोपधग्रहणंक्त—र्थेचडिः दीर्घप्रतिषेधार्थेनापिनार्थः वदमित्तीपंभगवतः क्वत्रिभा
॥ संज्ञा ॥ ॥ ॥

प॰ शे॰

११२

112

युक्तमिह द्रष्टव्यं किमंतरंगं किंच बहिरंगम् धातूपसर्गयोर्यत्कार्यं तदंतरंगं कुतः एतत् पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्

साधनेनेतीति उपदेशिवद्भावस्य प्रयोजनद्वयं निराकृतं पूर्वं प्रयोजननिराकरणपरं भाष्यवचनसामर्थ्याद्बहिरंगा

सिद्धस्य बाधः इत्याशयः उत्तरप्रयोजननिराकरणपरस्य त्वयमाशयः धातूपसर्गसंबंधस्यांतरंगत्वेन अनुत्प

न्नैषेव ङः तु धातूपसर्गसंबंधे सड़ाभवितव्यमिति तस्य पदद्वयाश्रितत्वाभावेन बहिरंगत्वं नास्तीति भाष्योक्त

त्रिमासं त्रैत्यस्य सर्वाभिङः न मित्यर्थः साच समिति प्रसैव न धातुमात्रस्य तथा चैतद्व्याख्यानरोधेन तिङाद्युत्पत्तेः प्राक

धातूपसर्गसंबंधे तत्कालप्रवाद्गुणादेशः अंतरंगं तिङाद्युत्पत्तौ पदांतरसंबंधे प्राप्तसहद्विवारणार्थत्वेन आड़्

ग्रहणस्य चारितार्थ्यात्तत्कालप्राप्तिकमित्यर्थस्य साधकत्वम् तत्र पूर्वोक्तविधया तत्कालप्राप्तेरसंभवात् अंतर

वसकर्मकत्वात्कर्मणि लकारोपि सिध्यति अन्यथा साधमोत्तरमुपसर्गसंबंधे उपसर्गसंबंधात्पूर्वं सकर्मकत्वा

भावात्वात्कर्मणि लकारस्यासिद्धिरित्याशयकं केषांचिद्भ्रमं यत्वित्यादिनातूपसमनंतरोक्तभाष्यात्तरै

नैतत्सारमित्यादिसिद्धांतभाष्येण दूषयति तन्नेति कथं तर्हि कर्मणि लकारसिद्धिरित्यत आह उपसर्ग

योग्येति एवं तर्हि उपसर्गसंबंधो निरर्थक इत्यत आह पश्चादिति प्रयुक्तुं स्तथा वोधेपि श्रोतुर्येन कोपस

र्गसंबंधमंतरा तथा बोधाभावादिति तदाशयः ॥ ॥

नन्वेवं क्रुधातोरुपसर्गसंबंधात्पूर्वं साधनप्रत्यये लिटि निवायादेशो द्वित्वादौ च कृते संचस्कार संचस्करतुरित्या।
दौ नत्वेवलङादौ निवायादेश अडागमे च समस्करोत् समस्कार्षीदित्यत्र च सुडर्थकात्पूर्वः अडभ्यासव्यवायेपी
ति सूत्रपाठेन तथा कर्तव्यम् तथा सूत्रापाठे तु वार्तिकं कर्तव्यम् पूर्वं धातूपसर्गसंबंधेन इत्येतन्न वक्तव्यं भवती
ति लाघवम् तथा चैनेतत्सारमित्यादि भाष्यस्यगौरवग्रस्तत्वेन सिद्धांतत्वाभावात्कथं तदनुरोधेन तन्त्रेत्यादि
खंडनं संभवतीत्यत आह एवं चेति उपसर्गयोग्यार्थान्तर्भावेण धातुनैव तदर्थाभिधाने चेत्यर्थः तथा सति
पूर्वोपस्थितत्वं अंतर्भूतार्थकनिमित्तकत्वेन सुटोऽन्तरंगत्वम् वाह्यसाधनप्रयुक्तकार्यप्रत्ययनिमित्तकत्वेन

एवं चान्तरंगतरार्थकोपसर्गनिमित्तः सुट् संस्कृतिरित्यवस्थायां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्तते ततो द्वित्वादि

द्वित्वादेर्वहिरंगत्वम् तथा चोपसर्गयोग्यार्थान्तरभावेण विशिष्टं धात्वर्थबुद्धौ कृत्वा तत्र साधनसंबंधनसंबंधप्र
युक्तकार्यप्रत्यये योगेन साध्यत्वावगतौ श्रोत्र बोधाय क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंत्तकशब्दप्रयोगे केवलोपसर्गनि
मित्तककार्यापेक्षया साधनसंबंधनिमित्तककार्यमंतरंगभावम् सुट् तु इतरापेक्षया पूर्वोपस्थितसाधनसंबंधापे
क्षयापि पूर्वोपस्थितिकत्वेन अंतरंगतरो यो धात्वर्थान्तर्भूतोऽर्थः सोऽर्थो यस्य एतादृशो यो उपसर्गस्तन्निमित्तकत्वादंत
रंगतरः तस्मात्संस्कृति इत्यवस्थायां द्वित्वादितः प्रागेव तत्प्रवृत्तौ सुट्कात्पूर्व इति न वक्तव्यमिति भावः एतेन संस्कृश
ब्दे व्यवस्थिते एव सुट् भवतीति कैयटोक्तं न युक्तमिति ध्वनितम् साधनप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमुपसर्गसंबंधाभावाद्
न्तरंगतरार्थकोपसर्गनिमित्तकसुडागमस्य तदवस्थायामनुपपत्तेः वस्तुतस्तु कैयटस्यायमाशयः कात्पूर्वे

प॰ शे॰
११३
113

पश्चात्साधनेनेति सिद्धांतितं लुट् कात्पूर्व इति सूत्रे भाष्ये तस्यायमाशयः विशिष्टक्रियैवार्थलाभाय साधनेन संबंध्यते न त्वं
वशिष्टा विशिष्टत्वं च तस्या उपसर्गार्थमंतर्भाव्यैव च त्वनोपसर्गाकृतविशेषणासंबंधमंतरेण संबंधं भवतीत्यतः पूर्वं
तन विशेषणेन युज्यत इति अनंतरं चेतरेणैकदेशिनानेनत्सारं पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण साध
नं हि क्रियां निवर्त्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्य उपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुमित्युक्ते स
त्यमेवैतत् यत्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबंधः तमभ्यंतरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते ऽवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं यो हि म
न्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति आस्यते गुरुणेत्यकर्मकः उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्या
दिति सिद्धांतिना पूर्वोक्तार्थव्यनेनैव एवं च कृत्वा लुट् सर्वेनोंतरंगतरको भवति कात्पूर्वग्रहणं प्रत्याख्यातं अ
त्र भाष्ये विज्ञेयमिति यो हि मन्यते तेनेनेति योज्यम् सर्वेन इत्यस्य धात्वनुसंज्ञाया अपि एवं चैतज्ज्ञाप्यात्साधान संबं
धात्पूर्वमुपसर्गसंबंधलाभेन साधनप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं संक्र इत्यच स्थायामेव लुट् पश्चाद्धात्वनुसंज्ञायां साधनादौ
ति अध्ययनं प्रत्यय इत्यादिसिध्यर्थं क्वचित् उपसर्गसंबंधनिमित्तककार्यात्पूर्वमपि साधनसंबंधनिमित्तकका
र्यप्रवृत्तिरंगीक्रियते णेरध्ययने वृत्तं प्रत्यय इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकादिति न दोष इत्यन्ये ॥ ॥

॥ ॥

वस्तुतस्तु कुतो न खल्वेतदित्यादि उत्तरभाष्यानुरोधेन नाकूट इत्यादौ विसर्गवारणमवार्तिककारेणारब्धविसर्जनीयोत्तर
पदे इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरं नवाबहिरंगलक्षणत्वादित्यारभ्य एवमेषोऽसिद्धो भवतीत्यन्तं तेनैकारेशीतिकल्पितं युक्तम् अ
पि तु कुतो न खल्वेतदित्याद्युक्तानुक्तरीत्याकथनेन मुग्धत्वादेतस्यैव कैरेस्युक्तित्वं प्रतीयते अथवा समासेन तु पूर्वोक्तोऽल्पविति
सूत्रस्य प्रत्ययग्रहणचुर्ग्रहणविषयभाष्यवदत्रापि कार्यकालपक्षे खरवसानयोरिति सूत्रैकवाक्यतया पूर्वत्रासिद्धमित्येत
दपेक्षया परत्वाद्विप्रतिषेधे परमिति व्यवस्था न च पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेध इति वाच्यम् पूर्वत्रासिद्धमित्येनेन स्वेन
रूपेणापेक्षयास्वेन रेफस्यासिद्धत्वप्रतिपादनेऽपि स्वापेक्षया परस्य पूर्वापेक्षयासिद्धत्वप्रतिपादने आत्माश्रयात् मानाभा
वाच्च नत्वास्य प्रयत्नं सवर्णमित्यादावत्र लोकसिद्धस्य यदेकपदार्थबोधमात्रेण वाक्यार्थबुद्धौ न स्वापेक्षा नेह तथा नास्ति किं
च नैतदत्र च सर्वं मिथ्यात्वप्रतिपादने नान्यथानुपपत्त्या स्वात्ममिथ्यात्वप्रतिपादनेऽपि दोषः अन्यथा स्वातिरिक्तत्वेन श्रुतिः सं
कोचनीया स्यात् संकोचे च प्रमाणाभावः नैवं तथाविधान्यथानुपपत्तिरत्रास्ति किं च श्रुत्यग्राहकदृष्टत्वाविशेषात्।
श्रुतेरपि मिथ्यात्वे बाधकाभावान्न किंचिदत्र वक्तव्यमस्ति इमामेव परत्वाद्व्यवस्थां मनसि निधाय कुतो न खल्वेतदित्याद्यु
क्ता अतः किमिति पृष्टे अतः युक्तः परिहारो न वा बहिरंगलक्षणत्वादित्युक्तम् अन्तरंगस्य परत्वादित्यर्थः अयुक्त इ।
ति पदच्छेदस्तु प्रमाणाभावव्याहतः प्रत्यक्षशास्त्रस्य आनुमानिकवचनेन न्याय्य इति तु न युक्तम् न हि प्रत्यक्षसिद्धशास्त्रे
णा बाधे क्लृप्तवचनेनैवोपपत्तौ आडुंबरीन्यायेन तत्परित्यागपूर्वकं नान्तरकल्पनमपि न्याय्यम् शिष्टाकोपे विरुद्धमिति
न्यायेनानुमानिकवचनस्य बलवत्सहकारितया औडुंबरीन्यायानवतरात् प्रत्यक्षसिद्धस्य मनुमानिकेन वचबाध।
स्य न्याय्यत्वात् सदृशार्थन्यायात् प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पूर्वमीमांसायाम् तत्र हि अर्वन्तेनकर्त्तव्यं इत्यादिस्मृत्यु
क्ता अचमनादयः पदार्थाः वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यादिश्रुत्युक्तक्रमादिभिर्बाध्यन्ते न वेह हि विचारे प्रसक्तेः प्रमाणाव।

लावलविचारे क्रियामाणे श्रुतिरूपस्य निरपेक्षत्वेन सापेक्षस्मृत्यपेक्षया बलवत्त्वेन श्रुत्युक्तक्रमादिभिः स्मृत्युक्ता आचमनादयो बाध्यं।
तएवेतिप्राप्ते प्रमाणबलाबलात्प्रमेयबलाबलस्य ज्यायस्त्वात्प्रमेयबलाबलविचारे स्मृत्युक्ता आचमनादीनां प्रमेयानां स्वयं पदार्थभू
तत्वात् पदार्थधर्मभूतश्रुत्युक्तक्रमाद्यपेक्षया बलाबलत्वेन सापेक्षताया अपि स्मृतेर्बलवत्प्रमेयभूतपदार्थाश्रितत्वेन बलवत्तानि
रपेक्षताया अपि श्रुतेश्च दुर्बलपदार्थधर्मक्रमाद्याश्रितत्वेन दुर्बलत्वात्तन्नत्वेन दुक्ताचमनादीनां श्रुत्युक्तक्रमादिभिर्बाधा अपितु स्मृत्यु
क्तावमानादितिभिरेव तदुक्तक्रमादीनां बाध इति सिद्धान्तः शिष्टाकोप इति त्वधिकरणपूर्वपक्षसूत्रम् तदर्थस्तु शिष्टायाः श्रुतेः
अकोपे अविरोधे अविरुद्धं स्मृत्युक्ताचमनादिकं कर्तव्यमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वात्क्रमस्य शास्त्रपरिच्छिन्नत्वात् तथा शास्त्रप
रिच्छिन्नं हि क्रमं आचमनादयो बाधेरन्निति यावत् एवं च प्रकृते पि अपि पूर्ववचनविरहसहकृतबलकल्पत्वाश्रितत्वेनानु
मानिकस्यापि वचनस्यापि पूर्ववचनसहकृतदुर्बलत्वाश्रितप्रत्यक्षसिद्धशास्त्रापेक्षया बलवत्त्वं बोध्यम् एवं सति संयोगां
तस्य त्रस्यं बहिरंगलक्षणाहृतिवार्त्तिकं तद्भाष्यं च संगच्छते रदाभ्यां निष्ठातो नः इति सूत्रे हलि निमित्तान्न निषेध इति वार्त्तिकस्य का
र्तिः इत्यादि सिध्यर्थं न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति भाष्यम् मादुपधायाश्चेति सूत्रे न्तमनोदयन्त्यनार्मेन इत्यत्र वत्वाव्याप्त्य
र्थं नामेतेः प्रतिषेध इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय नामेतेर्टस्युक्तं न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति भाष्यम् अट्कुप्वाङ् इति सूत्रे
अकारात्परस्य नकारस्याप्त्यर्थं तु धादिषु न्तममनशब्दपाठो ज्ञापक इत्युक्ता अनंतरेनानम इत्यत्र विध्यर्थं तत्पाठस्य चा
रितार्थ्याशंकायां बहिरंगात्वद्धिः अनंतरंगत्वं असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्युत्तरभाष्यं च अन्यथा एतद्भाष्यचतुष्टय।

॥ मय्यप्युक्तं स्यादित्यर्थः लंपल्लविनेन ॥ ॥

उक्तार्थमेवद्रढीकर्त्तुमाह अतएवेति अन्यथाप्रूर्वधात्वुपसर्गसंबंधेप्युक्तःपूर्वमेवांतरंगत्वात्तन्निमित्तकणत्वेप
रंगामेतिपरिभाषयाभाष्यकृतासमाधानमनुपपन्नंस्यादितिभावः ननुणत्वस्यत्रैपादिकत्वात्तस्यसम्पप्येनरंग
त्वेपरिभाषाया अप्रवृत्त्यात्तः पूर्वमेवयुगागमेभाष्यस्यसामंजस्यात्तविरोधः एकदेशिमताभिप्रायेणतथो
क्तेरदोषात् इदानींभाष्यसंमतिवत्सूत्रसमतिमपिस्तचयितुमाह अतएवेति विपत्तेबाधकमनुपपत्यस्यति अ
न्यथेति नन्वेवंसाधननिमित्तककार्यस्यैवांतरंगत्वे उपसर्गनिमित्तकार्यस्यांतरंगत्वंक्वापिनस्यादतस्तदेवव्य

अतएवप्राणिदापयतीत्यादौणत्वंयदागमेतिन्यायेनसमाहितंभाष्ये अतएवप्रत्येतिप्रत्ययइत्या
दिसिद्धिः अन्यथांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घेरूपासिद्धिः यदुपसर्गनिमित्तकंकार्यमुपसर्गार्थाश्रितं
विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वादंतरंगम् यत्तुनतथातत्रपूर्वागतसाधननिमित्तकमेवांतरंगम् ॥ ॥

वस्थापयितुमाह यदिति नह्येवंसत्युपसर्गनिमित्तकार्यमात्रस्यांतरंगत्वंनास्तीतिक्रमः अपितुकेवलश
ब्दत्तउपसर्गनिमित्तकस्यतन्नेतीति तथाचयच्चोपसर्गतदर्थैतदुभयनिमित्तकंतद्विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वा
त्साधननिमित्तककार्यापेक्षयाप्यंतरंगंयथास्थडादि यच्चकेवलशब्दतउपसर्गनिमित्तकंनतदंतरंगम् यथा
णत्वादि अपितुतत्रसाधननिमित्तकमेवांतरंगमितिविवेचनीयमितिभावः । ॰

नधातुलोपेतिसूत्रस्यभाष्यंसंमतिमाह अतएवेति विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वस्यासत्तिकार्यसाधननिमित्तकार्यस्यैवांतरंगत्वादे
वेत्यर्थः अन्यथाप्रेद्ध इत्यत्रगुणोवहिरंगइत्युक्तिरयुक्तास्यात् तत्रशब्दैनः उपसर्गस्यनिमित्तत्वेनतत्त्वासंभवादितिभावः एवंचापूर्वोक्ता
तिरिक्तस्थले उपसर्गसंबंधापेक्षयापूर्वंसाधनसंबंधेसाधननिमित्तककार्यमेवांतरंगमुपसर्गसंबंधस्तुसाधनसंबंधोत्तरमेवेतिनियम
इतिसिद्धंभवति विपक्षेउपपदमतिङितिसूत्रस्यभाष्योक्तबाधकमुपन्यस्यतिकिंचेति तत्रहि एवंतर्हिसिद्धेसतियदतिङितिप्रतिषेधं
शास्तितज्ज्ञापयत्याचार्यःसुप्सुपेतिनिवृत्तं सुप्सुपेतिज्ञापनानंतरंकिमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं गतिकारकोपपदानांकृद्भिःसमासवच
नंप्राक्सुबुत्पत्तेरितिपरिभाषानकर्तव्याभवतीत्युक्तामयेतज्ज्ञाप्यतेकेनेदानींसमासोभविष्यतीतिष्टेष्टसमर्थेनेत्युत्तरितेयद्येवं

११५

115

अतएवनधात्वितिसूत्रेप्रेद्ध इत्यत्रगुणोवहिरंगइतिभाष्येउक्तम् किंचपूर्वमुपसर्गयोगेधातूपसर्ग
योःसमासेएकस्वर्याद्यापत्तिरित्युपपदमितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् ॥ ॥

धातूपसर्गयोरपिसमासःप्राप्नोतिपूर्वंधातुरुपसर्गेणयुज्यतेअनंतरंसाधनेनइत्याशंकायांनैतदस्तिपूर्वंधातुःसाधनेनयुज्यते
अथाद्युपसर्गेणेत्युक्तम् यद्यपिभाष्येसमासःप्राप्नोतीत्येवोक्तम् नतेकस्वर्यादि तथापियद्येवमितिप्रतीकमुपादायनत्वेकस्वर्या
दिप्रसंगइतिकैयटोक्तमेवतद्बोध्यम् स्तुतस्तुपूर्वंधातुःसाधनेनेतिकाचित्कंज्ञापकमुत्तमेव अन्यथासुट्कात्पूर्वइत्यस्यातिसू
त्रस्यपूर्वोक्तभाष्येणविरोधः तत्रत्यसाधनंहिक्रियांनिर्वर्तयतीत्याद्युक्तिस्तुपूर्वोक्ताशयमजानतएकादेशिनइतित्वत्रबो
ध्यमित्यन्ये ॥ ❁ ॥

नन्वपूर्वंधातुः साधनेनेत्यत्रसाधनशब्दः कारकवाचकः तथाचकारकवाचकप्रत्ययस्यैवपूर्वंधातुनासं
बंधइतितस्मात्प्रतीतेर्भाववाचकप्रत्ययसंबंधात्पूर्वंउपसर्गस्यधातुसंबंधेऽध्ययनमित्यादिनसिध्येदित्यत
आह भावार्थप्रत्ययस्येति अत्रसाधनेनेत्युपलक्षणमितितदाशयः किमत्रप्रमाणमित्याकांक्षायांसूत्र
स्य अध्ययनेतिनिर्देशःप्रमाणमितिबोधयितुमाह अतएवेति ननुएवमपिनिर्देशस्यसजातीयापेक्षत्वे।

भावार्थप्रत्ययस्यापिपूर्वमेवोत्पत्तिरतएवणेरध्ययनेवृत्तमितिनिर्देशःसंगच्छते इदंचसामा
न्यापेक्षंज्ञापकंभावतिङोपिपूर्वमुत्पत्तिः अन्यथातत्रसमासापत्तिस्तिङि.त्वतिङि.तिनिषेधात्र
दोषः पदिभावपिङ्युपसर्गयोगोस्तीत्यलंबहुना ॥ ॥

तेनभावकृदंतेनतथादोषवारणेपिभावतिङंतेउपेक्ष्यते इत्यादौतथादोषस्तदवस्थएवेत्यतआह इदंचेति।
विपक्षेबाधकंदर्शयन् तदुपयोगमाह अन्यथेति ननुसत्यपितिङि.समासःकुतोनेत्यतआह तिङि.त्विति
वस्तुतस्तुतस्यविशेषापेक्षज्ञापकत्वेपिनदोष इतिध्वनयितुमाह पदीति पदीत्यनेनभावतिङ्युपसर्गयो
गएवनास्तीतिध्वनितेपिदोषाभावोपिध्वनितएवेतिबोध्यम् ॥ ॥ ॥

इदानीं विशेषापेक्षं बहिरंगं सामान्यापेक्षमंतरंगमिति प्राचीनोक्तपारिभाषिकांतरंगबहिरंगदार्थं खंडयितुं तन्मतमनुवद।
ति एवमित्यादिना विशेषापेक्षं बहिरंगमित्यस्यायंभावः विशेषो हि व्याप्यधर्मस्तस्य व्यापकधर्मनांतरीयकत्वेन तद्धर्मोप।
स्थितौ तदुपस्थितेः अधिकनिमित्तापेक्षत्वात्तत्वम् यथा रुधादिभ्यः सार्वधातुके श्नम्प्रधातुविहितप्रत्ययसंज्ञकनिङ्गा
देः सार्वधातुकसंज्ञाविधानाद्व्याप्यसार्वधातुकत्वरूपधर्मोपस्थितौ प्रत्ययत्वरूपव्यापकधर्मस्याप्युपस्थिते एवश्यक।

यत्तु विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमंतरंगं विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात् यथा रुधा
दिभ्यः सार्वधातुके श्नम् रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञा
नं प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति पास्फुडंतरंगः एतेन पदनुदात्तङितिश्नसिद्धेरैकेपदेनोक्तं लमा
नपेक्षपातरंगास्तिवादय इति लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरंगाः स्यादय इति तत्परास्तम् विशे
षापेक्षत्वेपि तस्य सामान्यधर्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्वस्यडरूपपादत्वात् ॥

त्वाद्रुदादित्वरूपविशेषोपस्थित्या तज्ज्ञानाय धातुत्वरूपसामान्यधर्मस्योपस्थितेरप्यावश्यकत्वाच्च पास्फुडपेक्षपा।
अधिकधर्मनिमित्तत्वेन बहिरंगं एतावता वह्नापेक्षं बहिरंगमिति फलितमिति सामान्यापेक्षमंतरंगमित्यस्यत्वयंभावः ॥
सामान्यधर्मस्य व्यापकधर्मत्वेन तस्य व्याप्यस्याधिकरणातिरिक्ताधिकरणकत्वस्यापि सत्वादुपस्थितौ व्याप्यधर्मोपस्थिते
रनियतत्वेन अल्पधर्मनिमित्तकत्वाया स्फुडंतरंग एतावताऽल्पनिमित्तमंतरंगमिति फलितं भवतीति

२१६

परनिमित्तकत्वेनसादीनांबहि इदंचशास्त्रमर्यादयातथाविधांतरंगबहिरंगालाभात्माकृतेविडितमपियथाकथंचिदस्तु
पेत्यतदिदानीखंडयति नत्वेति ननुयथातत्वप्रत्ययत्वेतङमयस्थानमंतरासार्वधातुकत्वस्थानान्यथानुपपत्यासामा

परनिमित्तकत्वेनसादीनांबहिरंगत्वाच्चेति नत्र विशेषस्यव्याप्यत्वेनव्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि
तस्यनिमित्तकत्वेमानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादनात् भाष्येएवंविधांतरंगबहिरंभाव।
स्यक्वाप्यनुल्लेखाच्च यत्तुमतुप्सूत्रेभाष्येपंचगावोयस्यसंतिपंचगुरित्यत्रमतुप्प्राप्नोतीत्याशंक्यप्र
त्ययकमसामर्थ्यात्समुदायादप्रातिकत्वात्समासात्समासेनोक्तत्वादितिसिद्धांतितेनेनत्सारमितुक्तेहि
त्र्यन्यपार्थेउपपद्यतेद्विगोस्तद्धितोयथापांचनापितेरितिपूर्वपक्षोक्तिभाष्येद्विगोर्लुगनपत्यइतिलु
ग्विधानात्तद्धितेऽर्थात् द्विगोस्तद्धितोभवतिपंचगुशब्दस्यद्विगुरितितदाशयंकैयटः ननेद्वैमातुरःपां
चनापितःपंचसुकपालेषुसंस्कृतइत्यादौसावकाशद्विगोर्बहुव्रीहिणाप्रसक्तेनबाधइत्याशयेननैष
द्विगुःकस्तर्हिबहुव्रीहिरितिसिद्धांतितेनोक्तेतमवकाशमजानतोऽपवादत्वात् द्विगुःप्राप्नोतीतिपू
र्वपक्षी अन्यपदार्थेसर्वंतमात्रस्यविधीयमानोबहुव्रीहेःसंख्यायास्तद्धितार्थेविधीयमानोद्विगुर्विशे
षविहितत्वाद्बाधकःप्राप्नोतीतिकैयटः

न्यधर्मस्यनिमित्तत्वसंभवेनमानाभानाभावइत्युक्तमित्यतआह भाष्येइति यासुट्तुनित्यत्वाद्भवतीतितदाशयः

प॰ शे॰
–
११७
117

ननुमतुसूत्रेभाष्येभाष्यकृतैवतथाविधांतरंगवहिरंगभावस्याश्रयणाद्भाष्येएवंविधेत्याद्युक्तिरयुक्तेत्यतमनुसूत्रस्थ
भाष्यंयत्विष्यादिनान्त्यएवंविधांतरंगबहिरंगभावेतस्यैकदेशत्वेनसाधकत्वंदूषयति नैषेति तस्यसिद्धांतियुक्तित्वाभावेहे।
तुमाह एतावतायपवादत्वहानेरिति एवंविधांतरंगत्वेपितदये तयाअपवादस्यवलीयस्त्वादपवादत्वेनवाधकत्वमत्ततेमे
वेतिनतदुपर्यंतरंगत्ववर्णनंमुक्तमितिभावः सामान्यापेक्षविशेषापेक्षांतरंगगवहिरंगभावसत्वेपितमौदग्य कोपएा। ना

ततःसिद्धांत्येकदेश्याह अंतरंगत्वाद्बहुव्रीहिःकांतरंगता अन्यपदार्थेबहुव्रीहिः विशिष्टेऽ
न्यपदार्थेद्विगुः तस्मिंश्चासत्यतद्धितेत्विग्रहणंक्रियइति अधिकाल्यर्थायेत्तमन्वर्थेनिमि
त्तकोद्विगुर्वहिरंगइतिकेमतः नैषासिद्धांतयुक्तिरेतावतायपवादत्वाहानेरचसामान्यापे।
क्षयणोविशिष्टसवर्णजपेक्षदीर्घेणवाधदर्शनात् किंचोक्तरीत्यापरत्वेनैववाधसिद्धेः

विश्रकः सवर्णेदीर्घइत्यादौअपवादत्वेनबाध्यबाधकभावदर्शनस्येहतेहेतुत्वेनोपपादयति अचसामान्येति ॥
नन्वपवादत्वमप्युक्तम् पंचतापितिरित्यादौसाचकाशस्योक्तत्वात् एवमपिपरत्वेनैववाधसिद्धेः अंतरंगपर्यंतंधावनं
व्यर्थभवेदित्याह ॥ ॥

१८

नन्वेवमपि एतद्भाष्यस्य एकदेशयुक्तत्वं परत्वेनैव स्वर्वैास्थितिकेनबाधसिद्धौ चांतरंगत्वपर्यंतं धावनं किमितीत्येनावैने
ववाच्यम् तन्नयुक्तं पुराऐपेक्षयाश्रयत्रांतरंगवलवत्वस्य दृष्टत्वेन न दुक्तत्वे पित्तनिद्धिरहात् वहिपरत्वांरंगत्वोभयस्यैक
वलवत्वनियामकत्वेन दृष्टत्वे स्वर्वोपस्थितिकत्वान देव वक्तव्यं नान्यत्रवलनत्वेन दृष्टत्वादंतरंगत्वमिति कुलधर्मोलि
अतएवैनदस्युपेत्यैवयदि तस्संनिप्रसंगाः संनितद्विधावल्लिग्रहणं किंने वहुव्रीहावप्यल्लियग्रहणं क्रियते अस्तिय

किंचाधिकापेक्षत्वेनैव वहिरंगत्वं न केवलविशेषापेक्षत्वेनेति नैतद्भाष्यारूढं विशेषापेक्षस्य वहिरं
गत्वम् अतएव स्त्वंतसामान्यापेक्षो वहुव्रीहिस्तद्विशेषापेक्षो द्विगुरितिनोक्तं भाष्ये नचार्य्यक्तन
वहिरंगत्वस्यानाश्रयणादिदमयुक्तम् एकदेशयुक्तित्वेनादोषात् ॥ ॥ ॥

क्तायथास्यादनंतरादियुक्तान्माभूदित्युक्तं तस्मात्यत्किंचिदेतदित्यस्वेराह किंचेति एवमप्यस्माद्भाष्यादधिका
पेक्षत्वं वहिरंगत्वमित्येवापातित न केवलं विशेषापेक्षत्वमित्यतद्भाष्यारूढं तद्दूषितमस्माभिः प्राक् एतस्यैतद्भाष्या
रूढत्वमेव साधयति अतएवेति ननु भवदनभिमतार्थक्तत वहिरंगत्वाश्रयणादेवैतद्भाष्यमयुक्तमितितद
स्याशंकानचेत्यादिनाशंक्यपरिहरति एकदेशयुक्तित्वेनेति ॥ ॥ ॥

अत एवेति भवदभिमतवहिरंगत्वस्याश्रयणादेवेत्यर्थः पुनः स्वाभिमतमेवार्थं इच्छपति अत एवेति ध्वनितः पादःपदिति
सूत्रस्य भाष्यकैयटयोरपि संमतिमाह पादःपदिति तत्र हि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रयोगेनावसरे अरुदितामित्यादौ इटि
कृते सेटकस्यतां तं तमादेशाः प्राप्नुवंति निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति न दोषो भवतीत्यादि इदमिह संप्रधार्यं इटक्रियतां तांतेन
मइति किमत्र कर्तव्यं परत्वादिडागमइत्युक्ते: अंतरंगाःतांतेनामइत्युक्तं भाष्ये अंतरंगाइति प्रतीकमुपादाय प्रास्लादेशेभ्यो धा
त्वधिकारात्तामादयोंतरंगाइति कैयटः तथाहि इदं भाष्यं प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकार इति पक्षमादाय प्रवृत्तमन्यथा निर्दिश्य

अत एवास्मिन्ग्रहणं नोपाध्यर्थं किंतु प्रक्लिशब्दात्मन्त्वर्थमिति त्वदभिमतं वहिरंगत्वमपद्विगोर्नास्ती
ति प्रतिपाद्य सिद्धांतिनामत्वर्थे द्विगोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनैव तत्सिद्धमित्युक्तम् अत एव तदो
सःसावनंत्ययोरिति सूत्रे नंत्ययोरिति च रितार्थं अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनांतरंगत्वादं त्यस्याप्य
तेद्धेयर्थं स्पष्टमिव पादःपदिति सूत्रे भाष्ये कैयटयोरप्येतदंतरंगत्वाभावापवसूचितइतिसुधियो

मानस्येत्युक्तेपि धातोरित्यवधुपादानादिशेष्यवधारणेनेनतामादय एव नस्युः तथाच रुदादिभ्यः सार्वधातुके इत्यस्य तामादि
निमित्तसमुदायवहिर्भूतरुदादिनिमित्तकत्वेन वहिरंगत्वात्तामादय एव भवंतीति सूचनात्सामान्यापेक्षमंतरंगं विशेषापेक्षं तु व
हिरंगमिति नास्त्येवेति सूचितम् कैयटेन च प्राग्लादेशेभ्य इत्युक्तौ वसूचितम् अथालादेशादीनां तदधिकारत्वेप्युक्तांतरंगत्वा
संभवात्तदुक्तिरयुक्तास्यादेत् वस्तुतस्तु पादःपदिति सूत्रे कैयटेप्येतदंतरंगत्वाभावसूचितइति वक्तव्यम् नहि विचार्यमाणे
तथाविधांतरंगत्वाभावसूचने भाष्यप्रमाणं भवितुमर्हति भाष्यस्योभयथापि सामंजस्यात् अत्रेदं वोध्यम् इत्थं हि मतप्सूत्व

दिपकाका॰
प॰शेषस्य ॰

तथाहि अथाह इह कः स्यान्न भवति पंचगावः संप्रस्य पंचगुः दशगुरिति प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायादप्राप्तिपदिकत्वात्समासात्समासेनो
क्तत्वात् नेत्याह उक्तेऽपि समत्यार्थे उत्पद्यते तद्धितः तद्यथा पांचनापितिरिति नैषद्विगुः कस्तर्हि बहुव्रीहिः अपवादत्वाद्द्विगुः प्रा
प्नोति अंतरंगत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति कान्तरंगता अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति वर्तते विशिष्टे अन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्विगुः तस्मिंश्चास्य
तद्धिते लुग्ग्रहणं इति क्रियते तस्माच्चान्तरंगत्वादित्यादिभाष्याद्बह्वपेक्षं बहिरंगमल्पापेक्षमंतरंगमित्यायाति अर्थकृतं बहिरंगमि
त्यायाति ननु नैषा सिद्धान्तयुक्तिरिति चेत् नेहि तत्र वेप्येतदर्थमप्युपेत्यैव सतिप्रसंगे उभयत्राप्यलुग्ग्रहणं तदभावे उभयत्राप्यलु
ग्ग्रहणं नेत्युक्तात्रस्तेरलुक्तिना सामानाधिकरण्याभावादलुक्शङ्कान्मतु अप्रत्यया प्राप्तो विध्यर्थमलुग्ग्रहणं नोपाध्यर्थमिति व्यवस्थाप्य उ
भयोः सामानकत्वे स्वीकृते तस्माद्द्विगोर्लुग्द्वितस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनमंगीकुर्वता भाष्यकृता सोऽर्थोऽङ्गीकृत एवेति न हानिः नच
परत्वे न निर्वाहे वचनवैयर्थ्यमिति वाच्यम् तद्वैयर्थ्यदोषस्य सर्वैरपि परिहरणीयत्वात् नच शब्दमर्यादया नेनदर्थलाभ इति वा
च्यम् तन्मार्थादपातदर्थालाभेपि पारिभाषिकत्वतादृशार्थस्यांगिकारे बाधकाभावात् तस्मादेतद्भाष्यात्स्वीकृतान्तरंगबहिरंग
भावस्यलाभे तन्मूलकत्वात्सामान्यापेक्षमंतरंगं विशिष्टापेक्षं बहिरंगमित्यपि लब्धमेव नन्वेतदन्तरंगबहिरंगभावस्यासाधारणं
फलं नास्ति तत्फलानामन्यथासिद्धेः इति चेन्न हि अन्यदिदमुच्यते फलं नास्तीति भाष्यान्तु नायातीति तन्न नहि बहिरंगपरिभाषा
नित्यत्वेन तत्फलानामन्यथासिद्धेर्नाजानंतर्येति परिभाषा भाष्ये नास्तीति वक्तुं युक्तम् तदोः सस्सावितिसूत्रे अनन्त्यग्रहणं
तु भाष्ये प्रत्याख्यानमेवेति न तदभावे साधकम् पादः पदिति सूत्रस्थभाष्यमपि न तदभावसाधकमित्युक्तं प्राक् तत्रत्यैकेपल्ल
तत्रत्यभाष्यस्य प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकार इति पक्षमादाय प्रवृत्तत्वात्तथैवोक्तवान् पूर्वोक्तविधान्तरंगत्वे युक्तेऽपि न दोष इति
नेतत्साधकः तस्मादयं चैपक्षोऽनदोषादुष्टत्वान्निर्दोषः तथाप्येतस्यासाधारणं फलं चिन्त्यम् एतावतैवैतस्य परित्याग इति इ

॥ ॥ दानीप्रकृतमनुसरमः ॥ ॥ ॥

प॰ शे॰

२१९

119

ननुप्रकृतपरिभाषायांजातंतत्कालप्राप्तिकंत्वेत्यर्थद्वयमगीकृतंतत्रज्ञापकद्वयंचप्रथमार्थेवाङ्कुरुढिनिसूत्रस्यमूढ्ग्रहणाद्विती
येरोमाङोश्चेनिसूत्रस्याङ्ग्रहणंतत्रप्रथमज्ञापकबलेनयथाजातस्येत्यस्यलाभस्तथैवद्वितीयज्ञापकबलेनप्रक्रियाक्रमेण
पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वस्यापिलाभः तथासतिश्रमसूत्त्ववदित्यत्रचङि॰जिमित्तवेउवङि॰सार्वधातुकनिमित्तकलघूपधगुणेच
प्राप्तेप्रक्रियाक्रमेणपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वांतरंगत्वाद्गुणापवस्यात् पद्यथायज्ञापकेनजातस्येत्यर्थश्वपूर्वविहितत्वा
दल्पनिमित्तयोरपिसाभाः किंचाल्पनिमित्तस्यांतरंगनमित्तकस्यार्थसिद्धंतदित्यस्यापिलाभः तथापिगुणापेक्षयाउवङो

नन्वेवमसत्त्ववदित्यत्रालघूपधगुणादुवङोल्पनिमि त्तत्वाभावादुवङ्नस्यादितिचेन्न तत्रांतःकार्य
त्वरूपांतरंगत्वात् अंतःकार्यत्वपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपमंगशब्द
स्यनिमित्तपरत्वात् इदमंतरंगत्वंलोकन्यायसिद्धमिति ॥

ल्पनिमित्तत्वायभावस्त्याशयेनाशंकते नन्वेवमिति अंतःकार्यत्वरूपांतरंगत्वमादायपरिहरति नेति किंपुनरंतःकार्यत्व
मित्याकांक्षायांतदनुमाह अंतःकार्यत्वंचेति अत्रपूर्वोपस्थितिकत्वंचप्रयोगीयोच्चारणक्रमेणैवप्रक्रियापूर्वोपस्थितिक
त्वस्यैवधर्मिग्राहकमानलभ्यत्वात्रास्येतिभावः कथमेतत्सिद्धमित्यत आह इदमिति ॥ ॥

२१९

अचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये इति पठ्यमानत्वात्तेनास्यानिबद्धावस्य प्रयोजननिराकरणापेतिष्टोषः नन्विदमंतरंगत्वं जातबहिरंगस्यले युगप।
त्प्राप्तिसंभवे वा इत्यतः लोकन्यायेन तथाविधस्यालोभादार्थनिराकरिष्यमाणः द्वितीयमंगीकरोति तदपीति वाहऊठ सूत्रे कैयट इति तत्रहि पूर्वं

मनुष्योयं प्रातरुत्थाय स्वशरीरकार्य्याणि करोति ततः सुहृदां ततः संबंधिनामपि जातिव्यक्तिलिंगसं
ख्याकारकाणां बोधक्रमः शास्त्रकल्पितस्तत्क्रमेणैव तद्बोधकप्रादुर्भावः कल्पित इति तत्क्रमे
णैव कार्याणीति पक्षे त्वादो अंतरंगत्वात्पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणादेशस्य बहिरंगतयासिद्धत्वादि
त्यादिना चः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव यथापक्षे
त्वत्र यदस्य विभक्त्यान्वाख्यानेन जातस्य बहिरंगस्यतादृशांतरंगे प्रतिद्वंतानियामकम् प्रागुक्तं लो।
कन्यायेन तथैव लाभादिति वाहऊठ सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ ॥

तर्हि सिद्धे यद्वाहऊठ्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा असिद्धं बहिरंगलक्षण इति भाष्यम् तत्रैतस्य व्याख्यावसरे ननु नैतज्ज्ञाप।
कसाध्यम् लोकतः सिद्धत्वात् प्रत्यंगवर्ती हि लोकः इत्याशंक्य नेतदस्ति युगपदंतरंगबहिरंगयोः प्राप्तिस्तत्र लौकिकन्यायाश्रयणात् भवत्वंत
रंगः इह तु बहिरंगनिमित्तमंतरंगमिति लोकन्यायानवतार इति स्पष्टमुक्तम् ॥ ॥ ॥ ॥

प॰ शे॰

१२०

120

अत एवेति जातवहिरंगस्य लेपतदमवृत्तेरेवेत्यर्थः नुनुच पट्व्येत्याद्युदाहरणे पदस्य विभज्यान्वाख्याने तथाविधांतरंगस्य पूर्वप्रवृत्तिनि
यामकः त्वेपि क्रमेणान्वाख्याने का गतिरित्यत आह क्रमेणान्वाख्याने त्विति दीत्तिनाद्युक्तं खंडयितुं तन्मजंयत्वेवमित्यानाअनंत्यप्रकृत्येः
काजिति सूत्रस्य भाष्यानुकूलत्वेन खंडयति तच्चिंत्यमिति प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे हि तत्प्रयोजनखंडनावसरे तस्य श्रेयान् श्रेष्ठ इत्यादि प्र
योजनमुपपाद्य पकाजुच्चारणसामर्थ्यात्तन्निराकृत्य तदनंतरं विन्मतोर्लुगर्थं प्रकृतिभावो वक्तव्यः स्रग्वितरः स्रजियान् स्रग्वितमः स्र
जिष्ठः त्वग्वतरः त्वचीयान् त्वचीयान् त्वग्वतमः त्वचिष्ठ इति पुनः प्रयोजनमुपपाद्य ननु च विन्मतोर्लुकि टिलोपं बाधिष्यते कथमन्य
स्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति व्यक्तिपक्षाश्रयणेनाशंकिते इदं तावदयं द्रष्टव्यः यदि तर्हि विन्मतोर्लुकि नोच्येत किमिह स्यादिति

अत एव बाधो रित्यादौ वलि लोपो यणः स्थानिवत्त्वेन वारितो अचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकृता क्रमेणान्वा
ख्याने तत्रोदाहरणे पूर्वं प्रवृत्तिनियामकत्वमप्यंतरंगत्वं बहिरंगस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्ति
रूपं बोध्यम् यत्त्वेवं रीत्या पूर्वस्थानिकमप्यंतरंगमिति चिंत्यं स्रजिष्ठ इत्यादौ विन्मतोर्लुकि टिलोपापवा
दः ॥ ॥

टिलोपस्त्वाह । टिलोपश्चेत्प्राप्ते टिलोपं विन्मतोर्लुगारभ्यमानो स बाधको भविष्यतीति जातिपक्षाश्रयणेन समाहितं भाष्यकृता एवं चैवं वि
धांतरंगत्वाश्रयणे एतत्समाधानपरं भाष्यमयुक्तं स्यात् लुकोपरस्थानिकत्वेन पूर्वस्थानिकटिलोपापेक्षया बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादेवं तद्दार
णात्तदेवाह स्रजिष्ठ इत्यादिना अत्र विन्मतुवर्तनस्य यष्टिलोपसालुग्बाधितां तस्मिन् कृते यष्टिलोपः प्राप्नोतीति तं कथं बाधते न हि तस्मिन्प्राप्ते
लुगारभ्य इति कथमन्यस्येति शंका भाष्यस्याशयः यद्यपि पिपपभेदेन टिलोपो भिन्नः तथाप्यनपेक्षितविषयभेदं टिलोपशास्त्रं येन नाप्राप्ति
न्यायेन स न लुगा बाध्यते तेनेन स्रजीयानित्यस्मिन्नंगे सांप्रतिकी भाविनी च टिलोपप्राप्तिः यविष्ठादौ सावकाशा लुगा बाधिष्यते इति ना
प्राप्ते समाधानग्रंथस्याशयः स्पष्टश्चायमाशयो द्रष्टव्यस्तत्रैव कैयटे ॥ ॥ ॥

ननु पूर्वोक्तविधांतरंगयोगांतस्यलोपइतिसूत्रेयणःप्रतिविधोवाच्यः नवाकलोलोपाद्वहिरंगलक्षणत्वादितिवार्ति
कत्रियस्यैकवाक्यतायैकचिदाश्रितमपिनसर्वत्रेतिनमक्तंत्यैकाजितिसूत्रस्यभाष्य‾रोथगंथोपिरूपरुचेर्हेत्वंतर

विन्मनोर्लक प्रत्ययाजातिपत्ताश्रयणेतवारणप्रयासस्यप्रक्तंत्यैकाजितिसूत्रप्रयोजनखंडनावसरे
भाष्यकृन्कृतस्यनैष्फल्यापत्तेः त्वदुक्तरीत्याविन्मनोर्लकोवहिरंगासिद्धत्वेनानायासतस्तद्वारणात्
भाष्येरहृशारीत्यावहिरंगासिंद्धत्वस्यक्ताप्यनाश्रयणाच्चपरिभाषायामंगशब्दनिमित्तपरत्वाच्च ॥

माह भाष्येइति भाष्यैतस्माविधस्यमत्वतोनाश्रयेपिग्रचः परस्मिन्निति सूत्रेलोकसिद्धमंतरंगत्वंस्वीकुर्व
तानदंतःपातित्वेनेदमपिसूचितमेचेत्यतःपुनर्हेत्वंतरमाह परिभाषायामिति ॥ ॥

ननु सिद्धं वहिरंगमित्यत्रानुनरपदाधिकारइत्यपि वक्तव्यं स्यात् अन्यथा परंतपइत्यादावनया परिभाषयाम्मो सिद्धत्वादनुस्वारो न स्यात् द्विषंतपइत्यत्र च संयोगांतलोपो न स्यात् अत एव श्रीमात्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलं श्रीमन्यमित्यत्र स्वमोर्नपुंसका।
दिति लुक्त्वान्न भवतीत्याशंकि ते नाप्राप्ते लुक्यमागम आरभ्यते स यथैव सुपो धातुप्रातिप्रादिकयोरित्येतं लुकं वाधते प-
वं स्वमोर्नपुंसकादित्येतमपि लुकं वाधेत इत्येकदेशिना समाधायानंतरं एवमपि स्वमोर्नपुंसकादित्येतं न वाधते किंकार
णं येन नाप्राप्तितस्य वाधनं भवति न चाप्राप्ते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्ने नदारभ्यते स्वमोर्नपुंसकादित्येतस्मि।

इयं चोत्तरपदाधिकारस्य वहिरंगस्यनासिद्धत्वबोधिके नीचपकाचो मिति सूत्रे भाष्ये पूर्वपक्षोक्तिरि
तिमानादर्तव्या

पुनः प्राप्ते वाप्राप्ते चेति सिद्धांतिना तत्र लुक्व्यवस्थाख्यानंतरं च अथवा मध्ये पवादाः पूर्वान् विधीन्वाधंते इत्येवममागमः सुपो
धातु प्रातिपदिकयोरित्येतं वाधते स्वमोर्नपुंसकादित्येतं न वाधते इति प्रकारांतरेण तद्वोक्त्या एवं तर्हि असिद्धं वहिरंगमंत
रंग इत्यसिद्धत्वाइसिरंगलक्षणस्यामोऽन्तरंगलक्षणस्यामोऽन्तरंगलक्षणो लुग्न भविष्यतीत्याशंक्यनैषा परिभाषेहोत्तर
पदाधिकारे शक्यावितातुमितीचपकाचोम् अत एव च्वेति सूत्रोक्त भाष्योक्तिः संगच्छते अन्यथासायुक्तास्यादित्यत आह
इयं चेति ॥ ॥

कथंतर्हिपरंत्तपश्च्यादीनासिद्धिरित्यतः तेषामन्यथासिद्धिंप्रदर्शयन् तस्यतदुक्तित्वंसाधयति परंतपश्त्यादाविति ननुपपुषःचिचु
षः लुलुचुषश्त्यादावनयापरिभाषयासंप्रसारणस्यवहिरंगत्वेनासिद्धत्वादालोपदीनिनस्युरित्यतआहा आभीयेंतरंगश्ति आभि।
येषु आलोपरिषंतरंगेषुकर्तव्येषु आभीयायांसिद्धंवहिरंगमितिपरिभाषयाअसिद्धवदित्यसिद्धत्वान्नतेषंतरंतेषुप्रवर्त्तंतश्तिभा।
वः नचासिद्धंवहिरंगमितिपरिभाषायाआल्लोपादीनांचसमानाश्रयत्वाभावादसिद्धवदितिनप्रवर्त्तनतश्तिवाच्यम् संप्रसारणोक्त

परंतश्त्यादावनुस्वारेनासिद्धत्वंमुमस्तिपाश्चांतदप्रहृतेः नवामतेपियथोदेशपत्ताश्रयणेनान्यथा
सिद्धोदाहरणदानेनतस्यतदुक्तित्वमावश्यकमित्याहुः आभीयेंतरंगेआभीयस्यनानेनासिद्धत्वम
सिद्धत्वादित्यसिद्धवत्सूत्रेभाष्येस्पष्टंस्य ॥ ॥

तेसंज्ञाद्याश्रयेण आल्लोपादीनिप्रवर्त्तंतेकर्त्तव्येषुचतेषुसंप्रसारणस्यसिद्धत्वापत्तद्विषयेवहिरंगपरिभाषापिप्रवर्त्तंतश्तितेषांसमाना
श्रयत्वेनतत्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् उक्तेर्थेसंमतिमाह असिद्धवदिति।तत्रहिपपुषश्त्यादावाभीयासिद्धत्वाद्वहिरंगासिद्धत्वाच्चालापादीनिनस्युर।
तः वसोःसंप्रसारणमज्विधेगेसिद्धंद्वीभाविंनावक्तव्यमित्याशुक्तातत्राद्यमंशंसमानाश्रदत्वेन एवंडपित्वाद्धितीयमंशंवहिरंगमतंरंगमि
तिचप्रतिद्वंद्वीभाविनावेतावर्थौकथंसत्यतरंगेवहिरंगेंतरंगनचात्रांतरंगवहिरंगयोर्युगपत्समवस्थानमस्तिनानभिनिर्द्दिते ॥

वहिरंगे अंतरंगं प्राप्नोतीति नानभिनिर्वृत्ते वहिरंगे अंतरंगे प्राप्नोतीति तत्र निमित्तमेव वहिरंगमंतरंगस्येति द्वितीयांशः खंडनेनास्प
ष्टीकृतम् परिभाषायां वाह ऊठितिसूत्रस्थत्वेनाभीयत्वात् आभीयायां तस्यां कर्तव्यायां समानाश्रये वहिरंगसंप्रसारणस्या
भीयत्वेनासिद्धत्वमिति निमित्ताभावादप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः कैयटस्तु सोनइत्यत्र यणः गुणयोरिव पपुष इत्यत्र गुणय
णोरभावान्नास्मिन् परिभाषोपस्थानमिति मनुते इंद्रीभाविना वितिभाष्यव्याख्यानानंतरं पचावेदमित्यादौ पूर्ववत्परिभा
षानुपस्थाने आशंकिते एवं तर्हि अन्यथा व्याख्यायते असिद्धं वहिरंगमंतरंगे इत्येषा परिभाषा वाह ऊठित्यत्र ज्ञापितेत्या
भात् शास्त्रीया अथवा विप्रतिषेधे परमित्यत्रोपसंख्याता यि संज्ञा परिभाषाणां कार्यकालत्वात् वसोः संप्रसारणादे
शत्वादाभाच्छास्त्रीया आभाच्छास्त्रीयेषु आल्लोपादिषु कर्तव्येष्वसिद्धेति न प्रवर्तते तदप्रवृत्तौ चाल्लोपादीनि भवं
तीति वाक्यार्थ इत्याह अस्मिन् पक्षे भाष्ये योजनात् सत्यंतरंगे इत्यस्य वुध्यापेक्षत्ते इत्यर्थः तत्र निमित्तमेवेति परिभा
षाया असिद्धत्वादप्रवृत्ताविव्यर्थः ॥ ॥ ॥

ननु अचिरापीत् अजिरायीत् इत्यत्रांतरंगत्वाद्गुणे अपादेशे च यांतत्वाद्वृद्धिनिषेधः स्यादतस्तद्वारणार्थं न सिच्यंतरंगत्वमस्तीत्यपि व
चनांतरं वक्तव्यं स्यादित्यत आह एवं सिचीति भाष्ये स्पष्टमिति तत्र हि उत्तरार्थमेव तर्हि सिज्ग्रहणं कर्तव्यं सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्य
ते सा कुतो मा भूत् न्यनुवीत् न्यधुवीत् इति वृद्धिग्रहणस्य प्रयोजनमुपपाद्य अनंतरं नैतदस्ति प्रयोजनमंतरंगत्वादत्रोवङादेशो कृते
नांत्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यतीति पूर्वपक्षितेन तस्मिन् निराकृते अनंतरं च सिद्धांतिना पठितं तर्हि सिच्यंतरंगं भवति अकार्षीत् अहार्षीत् ।

एवं सिचि वृद्धेः परनिमित्तोऽप्यनेन ज्ञापितं न्यायेनांतरंगबाधकत्वमूलकं न सिच्यंतरंगमस्तीति इकोगुणेति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् ॥ ॥

गुणे कृते रपरत्वे च अनंत्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति इति तस्मिन् दूषणे उद्भाविते इतरेण माभूदेवं हलंतस्येत्येवं भविष्यतीति परिहृते
पुनः सिद्धांतिना इहतर्हि न्यस्तारीत् न्यदारीत् गुणे रपरत्वे चानंत्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति हलंतलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेध इ
ति दूषणे उद्भाविते इतरेण माभूदेवं त्वांतस्येत्येवं भविष्यतीति परिहृते पुनः सिद्धांतिना इहतर्हि अलावीत् अपावीत् गुणे कृ
ते अवादेशे चानंत्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति हलंतलक्षणायाश्च नेटी

प॰ शे॰

१२३

123

ति प्रतिषेधः इति दूषणे उद्भाविते इतरेणामाभूदेवं ल्वांप्रस्येत्येवं भविष्यति ल्वांतस्येत्युच्यतेनेनचेदं ल्वांनल्वांतस्येत्यत्रवका
रोपि निर्दिश्यते किंवकारो न श्रूयतेऽलभ्यनिर्दिष्टो वकार इति परिहृते अनंतरं च मामभवानवीत् भामभवान्मवीत् इ
त्यत्रप्रश्लेषस्तिसिद्धांतिना दूषणे उद्भाविते इतरेण अवियव्योर्नेतिवक्तव्यामित द्वक्तव्यं न वक्तव्यं निष्ठिम्यां निमातेव्यो
इति परिहृते एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नसिच्यंतरंगं भवतीति पदप्रमतो हलादेरिति अकारग्रहणं करी।
ति परिकल्प्यं कृत्वा अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं इहमाभूत् अकोषीत् अमोषीत् यदि सिच्यंतरंगं स्यादकारग्रहण
मनर्थकं स्यात्कुणेकृते अलचुवात् वृद्धिर्न भविष्यति यत्तर्हि णिश्रोः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहांतरंगमस्तीति सिद्धांति ।
ना अनंतरं तत्स्पष्टमेव ज्ञापकमूलकं व्यवस्थापितम् कैयटेन तत्रैव न सिचीति प्रतीकमुपादाय न्यायादप्येतत्सि
ध्यति येन नाप्राप्तिन्यायेनांतरंगस्य कृत्स्नबाधनादिति येन नाप्राप्तिन्यायमूलकत्वमपि तस्य व्यवस्थापितमिति सुधियो
विभावयंतु भाष्ये णिश्विभ्यां निमातव्यवितस्य णिश्विग्रहणमकृत्वा अमिविमवीत् प्रतिषेधार्थं कर्तव्या वित्यर्थः ॥

अंतरंगपरिभाषायाअन्तअुरित्यावतिव्याप्तिवारणार्थंतन्निषेधभूतांनाजानंतर्यइतिपरिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना।
निषेधस्यनिषेध्याकांक्षायांतदुपस्थितौ तदेकवाक्यतयातत्पहून्यानातिव्याप्तिरितितदाशयः एतत्परिभाषायांज्ञापकाकां
क्षायांज्ञापकमाह अत्रेति तदुपपादयति अन्यथेत्यादिना तत्रपदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वंनवहिरंगत्वेहेतुः तत्र।

नन्वेवमन्तयुरित्यादौवहिरंगस्याटोसिद्धत्वादंतरंगोपएग् नस्यादतआह नाजानंतर्य्येवहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः।
अत्रषत्वतुकोरसिद्धरितिसूत्रस्थंतुग्ग्रहणंज्ञापकम् अन्यथाअधीत्यप्रेत्येत्यादौसमासोत्तरल्यप्रवृत्त्या
पूर्वंसमासेजातेनतत्रसंहितायानित्यत्वाल्ल्यवुत्पत्तिपर्यंतमपि असंहितयावस्थानासंभवेनैकादेशे।
ल्यपितुगपेक्षयापदद्वयसंबंधिवर्णद्वयाभेतैकादेशस्यवहिरंगतयासिद्धत्वेनतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवा।
पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्ष्यंवहिरंगमितिप्रेद्धेत्यादौगुणोवहिरंगइतिग्रंथेनतधातलोपइतिसूत्रेसं
योगांतस्यलोपइतिसूत्रेच ॥

प्रमाणभावात् नापिज्ञापकभूम्यतत्सारेणतस्यालाभइत्यतस्तस्यतत्वंनधातुलोप इतिसंयोगांतस्येतिसूत्रस्यभाष्यद्वयानुरो।
धेनसाधयितुमाह पदद्वयसंबंधीति ॥ ॥

प·शे·

१२४

124

भाष्येस्पष्टमिति तत्रहिभाष्येकिंपुनरार्धधातुकग्रहणंलोपविशेषणं आर्द्धधातुकनिमित्तेलोपेसतियेगुणवृद्धिप्राप्नु
तस्तेनभवत इति आहोस्विद्गुणवृद्धीविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणंधातुलोपेसतिअर्धधातुकनिमित्तेयेगुणवृद्धीप्रा।
मुतस्तेनभवत इति यत्तद्दयमज्ञाव्ययदिलोपविशेषणंप्रेद्धउपेद्धअत्रापिप्राप्नोति अथगुणवृद्धिविशेषणंक्नोपयति
अत्रापिप्राप्नोतीतिपत्तद्वयेपिदूषणोज्ञावनानंतरंयथेक्ष्यितथा(अथगुणवृद्धिविशेषणंक्नो) स्वित्पुत्काअल्लुलोपविशे
षणमित्यंगीकृते पत्तेतत्रकथं उपेद्धः प्रेद्धइति पूर्वोक्तदूषणमाशंक्यवहिरंगोगुणोंतरंगः प्रतिषेधः असिद्धंवहिरंगमं

भाष्येस्पष्टम्

तरंगेइतिपरिहरिता भाष्यकृतायदाद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वस्यवहिरंगत्वेहेतुंस्पष्टीकृतम् तथैवद्वितीयेसंयोगां
तस्यलोपइतिसूत्रेपियणः प्रतिषेधवार्तिप्रत्याख्यानायवाक्यार्थमिमादौवहिरंगलक्षणत्वाद्धेतिवार्तिककृता अथवा।
वहिरंगोयणादेशः अंतरंगोलोपः असिद्धंवहिरंगमंतरंगे इतिनव्याख्यात्राष्यकृतावचनस्पष्टीकृतंबोध्यम् तत्रव
हिरंगइतिप्रतीकमुपादाययदा पूर्वंप्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदाप्रतिषेधोंतरंगोगुणोवहिरंगः यदातुपूर्वमुपस
र्गयोगस्तदागुणोंतरंगः

पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो वहिरंगः सर्वथा वहिरंगस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिरिति तु कैयटः त्वंद्रीत्या एतद्भाष्यात्तु पदद्वयसंवंधिवर्णद्वयापेक्षत्वस्य हेतुत्वमायाति तदुक्तवार्त्तिकेनोपस्थितिकृतांतरंगत्ववहिरंगभावस्यैवाश्रयणात् एतद्भ्रूथक् त्वेभिमतप्रवेधात्तु सा धनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति सूट्कात्पूर्वं इति सूत्रस्थभाष्यसिद्धांतरीत्यापि नैतत् संयोगांतस्य लोप इति सूत्रस्थभाष्यादपि नै तदायाति अंतर्भूतस्त्रवृ निमित्तकपदस्यापेक्षांतरंगसंयोगांतलोपापेक्षया वहिर्भूत अचनिमित्तकत्वेनेकोयणचीत्यस्य वहिरंगत्वसंभवेन भाष्योपपत्तेः संयोगांतस्य लोप इति सूत्रेंतरंगत्वादिति प्रतीकमुपादाय एकपदाश्रयत्वादिति कैयटस्य तु वहिर्भूत उजरपदसंवंधस्य च निमित्तकत्वाभावेनांतरंभूतस्त्रवृन्निमितक प्रथमपदाश्रयत्वादित्यर्थः तस्मात्पदद्वयसंवंधिवर्णद्वयापेक्षत्वस्य वहिरंगत्वे एतज्ज्ञापकपरं भाष्यमेव प्रमाणमिति सुधियो विभावयंत्वित्यलम् विप्रतिषेधसूत्रे असिद्धं वहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षण इत्युक्तानतोवक्ष्यामि नाजानंतर्ये वहिष्ट्वप्रकृप्तिरिति सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा यदयं षत्वतुकोरसिद्ध इत्याहेत्युक्तं भाष्ये एतद्भाष्याद्धि सर्वसूत्रस्य ज्ञापकता लभ्यते तेन तत्स्थतुग्ग्रहणस्यैव एतदभिप्रेत्यैव यदयमिति प्रतीकमुपादाय कोसिचदधीत्येति वहिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं न भविष्यति तुकश्च प्रवर्त्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेनेति ॥

इदानींषत्वांशेतदुक्तिंपवित्यादिनानूद्यखंडयति तन्नेति ननुत्वग्रहणमात्रस्यज्ञापकत्वेकथंसामान्यतोयदयंषत्वतुकोरसिद्ध इ
त्याहेति भाष्योक्तिः संगच्छेतेनेतिचेन्न षत्वतुकोरित्यस्यप्रयासनिर्दिष्टत्वेन तथ्योक्तत्वेथदोषात् ननुकोसिचदित्यत्रसिचत् इत्य
स्यपदत्वेनसकारस्यपदादित्वात्सात्पदाद्योरितिनिषेधेनेवषत्वाप्रवृत्तेोन आवृत्त्यर्थंप्रकृतसत्रेषत्व ग्रहणमेवव्यर्थमित्यतआ
ह एकादेशस्येति एवंतर्हिपरादिवद्भावेनओसिचदित्यस्यपदत्वेनेएः पूर्वसंबंधित्वाभावात्पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वाभा

यत्तषत्वग्रहणमपिज्ञापकमन्यथाकोसिचदित्यादोपदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेनवहिरंगस्येकादेशस्यासिद्धत्वेन
वषत्वाप्रवृत्तौकिंतेनेति तन्न इएः पूर्वयदसंबंधित्वेनषत्वस्यापिपदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात्
एकादेशस्यपरादित्वेनओसिचदित्यस्यपदत्वेनपदादित्वाभावात् नसात्पदाद्योरित्यनेननतिषेधः त्रैपादिकेंतरंगेका
र्यकालपक्षेपिवहिरंगपरिभाषायाअप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वात् ॥ ॥

वेनोभयोः समत्वाभावोक्तेयटोक्तात्रत्वग्रहणस्यज्ञापकत्वंयुक्तमेव किंचपदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेनैववहिरंगत्वंअ
पितुवहुनिमित्तत्वेनापि तथाचएकादेशस्यवहुनिमित्तत्वेनवहिरंगत्वंषत्वस्यतदपेक्षया अल्पनिमित्तत्वेनांतरंगत्वम् अत
एवसामान्यतोभाष्योक्तिरपिसंगच्छते तस्याविशेषविषयतयासंकोचेप्रमाणाभावइत्यतआह त्रैपादिकेंतरंगेइति ॥

इदानीं सीरदेवाद्युक्तं परिभाषार्थमनंगीकर्तुं स्वाभिमतमर्थं वक्तुमाह परिभाषार्थस्त्विति अचोऽन्यानंतर्यनिमित्तके इति अनेन परि।
भाषास्थ अजानंतर्यपदे चोन्यानंतर्यमित्येकवचनांतेन समासः अजानंतर्यपदस्य तन्निमित्तके लक्षणा चेत्युभयं सूचितम् ननु परि
भाषामंतरंगबहिरंगोभयासाधारण्येन अजानंतर्य इत्युक्तौ कथमंतरंग इत्युक्तिरित्यत आह अभिसिद्धं बहिरंगमंतरंग इतीति अनुवृत्तिसू
चनादिति विप्रतिषेधे सूत्रे भाष्यकृतेति शेषः स्वोक्तपरिभाषार्थफलमाह तेनेति एतेन अचोरानंतर्यमजानंतर्यमिति द्विव

परिभाषार्थस्तु अचोऽन्यानंतर्यनिमित्तकेंऽतरंगे कर्तव्ये जातस्य बहिरंगस्य बहिष्प्रवृत्तिर्न बहिःप
देन बहिरंगं तस्याभावो बहिरंगत्वं तत्प्रयुक्तासिद्धत्वस्य न प्रवृत्तिर्न प्राप्तिः अभिसिद्धं बहिरंगमित्युक्ता
नाजानंतर्य इति वक्ष्यामि इति भाष्योक्त्यात्र तत्पदस्यांतरंग इत्यस्यानुवृत्तिसूचनात् तेन पचावेदमि
त्यादौ न दोषः अंतरंगस्याचुस्थानिककार्यस्यैत्वस्यान्यानंतर्यनिमित्तकत्वाभावात् ॥ ॥

चनांतेन समासे द्वयपद इत्यस्याध्याहारे अजानंतर्यमंतरंगे बहिरंगे उभयं वा यत्रास्ति तत्र बहिरंगपरिभाषाप्रवृत्तिर्नेति वदंतः सीरदेवादयो
परास्ताः तथा सति धर्मिग्राहकमानविरोधो न धातुलोप इति सूत्रस्थ भाष्यविरोधश्चापि स्यात् न धातुलोप इति सूत्रे भाष्ये हि उपेद्ध
इत्यत्र धातुलोप इत्यस्यार्द्धधातुकविशेषणत्वे तिप्रसंगमापद्य गुणो बहि ॥ ॥ ॥

126

रंगइत्युक्तम् अंतरंगेनिषेधेकर्तव्येवहिरंगस्यागुणस्यासिद्धत्वान्नातिप्रसंगइतितदाशयः अंतरंगेवहिरंगेवाअजानंतर्ये
इत्यर्थेनुप्रक्रांते अंतरंगस्याजानंतर्याभावेतुवहिरंगस्यगुणस्याजानंतर्यसत्वात्अजानंतर्यइतिनिषेधेपि वहिरंगासि न
द्धत्वासंभवेनातिप्रसंगतादवस्थ्यात्तद्विरोधःस्पष्टएव ननुसिद्धांकौर्थेपि अद्वसोमादितिसूत्रस्थ अभ्रूआसाते अमीआस
ते इत्यत्रमात्प्रगृह्यसंज्ञायांपूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेध इतिवार्तिकोक्त असिद्धत्ववर्णनंविरुध्येत
अंतरंगस्तुत्वादिदृष्ट्यावहिरं अयादीनामसिद्धत्वात्तद्विशिष्टपूर्वत्वनिरूपितस्तुत्वादीनापरत्वाभावेनपूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृ
त्तेः अंतरंगेवहिरंगेवाजानंतर्ये इत्यर्थेतु अंतरंगाजानंतर्याभावेपिप्रक्रांतेवहिरंगाजानंतर्यसत्वे ननाजानंतर्य इति
निषेधेनवहिरंगासिद्धत्वासंभवात्पूर्वत्रासिद्धत्वोपवर्णनंवार्तिकस्यतांसंगच्छत इतिचेन्नः खरवसानयोरितिसूत्रस्थासि
द्धांतभाष्यानुरोधेननिपादिस्थेंतरंगे असिद्धंवहिरंगमितिपरिभाषाया अप्रवृत्त्यातत्रत्यवार्तिकस्यतद्भाष्यस्यचसिद्धां
तत्वेनविरोधाभावात् ॥ ॥ ॥ ॥

१२६

इदानीं पूर्वोक्तपरिभाषार्थंजातवहिरंगस्येत्युक्ते कृत्यमाह जातस्येति अयजेइंद्रंधियति इत्यादाविति अन्यथात्रनाजानंत।
र्यें इति वहिरंगपरिभाषानिषेधाद् अयजेइंद्रं तत्रापवादत्वाद्दीर्घे धीयतीत्यत्र परत्वात्पूर्वं गुणे नेति गुणेनतन्नसिध्येत जातस्यवहि
रंगस्येत्युक्तौ तु प्रकृते जातवहिरंगत्वाभावात्राजानंतर्ये इति परिभाषाया अप्रवृत्त्यावहिरंगासिद्धत्वेन तत्सिद्धिरिति प्रत्यूहः अ
तएवेति जातस्यवहिरंगस्येत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः इणोडीशीनाम्प्राङ्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति विप्रतिषेधसूत्रस्यभाष्यम् प्राचउंत।

जातस्यवहिरंगस्येत्युक्त्या अयजे इंद्रंधियतीत्यादौ वहिरंगस्यदीर्घगुणादेरसिद्धं अतएव इणः डीशीनामा
ङ्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् शाचङः तस्यांतरंगलक्षणत्वादिसंगच्छते ॥

स्यांतरंगलक्षणत्वादिति यदितन्निमित्तग्रहणंक्रियते शचंडनेदोषः द्विपति यियति धिपतीति प्राद्दुवत् प्राम्रुवत् इ
ति तन्निमित्तग्रहणे दोषमुद्भाव्य अत्रन आप्नोतीति प्रतिज्ञाय हेतुत्वेनोपादानं किं इति चेति सूत्रस्य भाष्यम् इत्यादीत्यत्रादिश
ब्देन आरभ्यमाणे नित्योसौ पश्चासौ व्यवस्थया। युगपत्संभवो नास्ति वहिरंगेण सिध्यतीत्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्थं भाष्यं
संगच्छते इति प्रत्येकं संबध्यते इणः डीशीनामिति विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्योदाहरणानि तु अयजेइंद्रं। वृक्ष इंद्रं यः इंद्रं
इतितत्रैवस्पष्टानि अंतिमोदाहरणं तु पद्व्यामध्येनिवोध्यम् ॥ ॥

प॰शे॰

तन्नैवमोमाङोश्चेति सूत्रस्य आङः ग्रहणमपि प्रमाणमिति वक्तुमाह अत एवेति एतदर्थमेव पूर्वं वदेवा इदानीं पूर्वोक्तार्थे जानस्य
वहिरंगस्येत्युक्तावपि अन्तस्थुरित्यत्र नाजानंतर्य इति निषेधाभावेनाप्यसिद्धं वहिरंगमित्यूह्यो असिद्धत्वस्यानित्यत्वं हल्वाद्वलिलोपा
पऽव्याप्तिमाशंकते नचेति पूर्वोक्तार्थे एव अपोऽप्यानंतर्यनिमित्तकेंतरंगे कर्तव्ये इत्यस्यानंतरं कर्तव्ये इति वक्तुं कृते चेत्याध्या
हृत्यतस्मिन्यदंतरंगं प्राप्नोतीति तत्र कर्तव्ये इति शेष पूरणे नवा इपति अच इति ननु वलिलोपे वहिरंगपरिभाषया अनित्यत्वा

१२७

127

अत एव ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं चरितार्थं तद्धि शिव आ इही तिष्ठिते परमपि सवर्णदीर्घं वाधित्वा धातूपसर्गकार्य
त्वेनांतरंगत्वाद्गुणे वृद्धिवाधनार्थम् नचातस्थुरित्यत्र यणोक्ते ऊठो सिद्धत्वाद्वलिलोपापत्तिरिति वाच्यं अचोन्या
नंतर्यनिमित्तकेंतरंगे कर्तव्ये कृते च तस्मिन्यदंतरंगं प्राप्नोति तत्र कर्तव्ये नासिद्धत्वमिति तदर्थात् असिद्ध
परिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारणे त्वस्यापि वैपर्थ्यम्

देवतद्व्याप्तिवारणेऽपि परिहारार्थे अधिकनिवेशे विफल इत्यत आह असिद्धेति तथा च तदनित्यत्वे विशेषापेक्षं ज्ञापकं सामा
न्यापेक्षं वा नाद्यः वलिलोपे तदनित्यत्वे विशेषज्ञापकस्यानुपलब्धेः न द्वितीयः सामान्यापेक्षया तदनित्यत्वे षत्वतुकोरसिद्ध
इति सूत्रस्य तु ग्रहणस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे मर्पर्यंतानुवृत्तेरस्य अभ्यासस्यासवर्णे इत्यादेर्वा ज्ञापकत्वेनाजानंतर्य
त्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः तस्मादुभयथाप्यनित्यत्वेन तद्वारणं युक्तमिति भावः मूले अस्येत्युपलक्षणम्

तेनैवेति परिभाषायाऽनित्यत्वेनैवेत्यर्थः तत्रैषायनिर्वडयत्तमाह। अत एवेति परिभाषासत्वादेवेत्यर्थः ननु वृत्रहभ्यामित्यादौ
वहिर्भूतभ्यांनिमित्तकवहिरंगत्वेनुक्तिप्रिया परंपरयानिमित्तत्वमादायवहिरंगत्वाश्रयणेनुनमानम् ध्वनितंचेदं नलोपः सु
पितिसूत्रेभाष्येइति पूर्वोक्तसिद्धांतविरोधात् वाहऊठिसूत्रस्य ज्ञापकपरभाष्यानुरोधेनपरंपरयानिमित्तत्वमादायवहिरंगत्वा
श्रयणेन पूर्वोक्तसिद्धांतासंगतिः स्पष्टैवस्यात् नलोपःसुविति सूत्रस्यभाष्यानुरोधेनपरंपरयानिमित्तत्वमादायवहिरंग

तेनैवसिद्धेः अत एव नलोपःसुविति सूत्रेक्तनित्यग्रहणंचरितार्थं अन्यथावृत्रहभ्यामित्यादौ वहिर्भूतभ्यां
निमित्तकपदाश्रयणेनवहिरंगतयानलोपासिद्धत्वेनसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव ममत्वनुक्तिअजानंत
र्यसत्वान्नदोषः नचैतंह्रस्वस्यपितीतिसूत्रस्यभाष्यविरोधः तत्रहियामणीकुलमित्यत्रेकोह्रस्वोऽऽ
इतिह्रस्वेकृते ॥ ॥

वाश्रयणेस्याक्षाचित्कत्वकल्पनेतुक्षाचित्कत्वमित्यस्यनलोपःसुविति सूत्रस्यभाष्यविषयत्तयातिरिक्तविषयत्वस्यावश्यंवक्त
व्यतेनदोषफलादवस्थ्यम् तत्कल्पनेप्रमाणाभावश्च तत्राप्यस्यान्यथानुपपत्तेः इतिचेन्न परिभाषांगीकर्तृमतेनतदुक्तेरदोषत्वा
त् एतद्ग्रंथकर्तुरसिद्धंवहिरंगमितिपरिभाषानित्यत्वेनैवसर्वनिर्वाहेनाजानंतर्यइतिपरिभाषायाअनावश्यकत्वमितिसिद्धां
तात् वक्ष्यतेचैतदनुपदमेव प्रमत्त्विति परिभाषांगीकर्तुरित्यर्थः परिभाषासत्वेह्रस्वस्यपितीति सूत्रस्यभाष्यविरोध
माशंक्य नचैवमिति तत्रत्यंभाष्यमुपपादयति तत्रहीति ॥ ॥ ॥ ॥

प॰ शे॰

१२८

1.28

विप्रत्ते भाष्यासंगतिस्पष्टयति नाजानंतर्य इति एतत्परिभाषानावश्यकत्वबोधनेव तद्भाष्योपपत्तेर्न विरोध इति परिहरति तेने
ति तत्राचः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यं संवादयति अतएवेति तस्यानावश्यकत्वादेवेत्यर्थः ननु विप्रतिषेधसूत्रे असिद्धं बहिरंगमिति प
रिभाषाया अक्षद्युः हिरण्ययुः इत्यत्रातिव्याप्तिमाशंक्य नैष दोषः असिद्धं बहिरंगलक्षणमंतरंगलक्षण इत्युक्तात्तनोवत्यामिना
जानंतर्ये बहिष्टप्रक्लृप्तिरिति वदता भाष्यकृता तस्या आवश्यकत्वसूचनात्कथमनावश्यकत्वपरिभाषाया वक्तुं युक्तमित्यत आह।
पुनरत एवेति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकृता तस्या उक्तत्वेपि तत्रोक्ता अन्यत्र कुत्रापि तस्या अनुक्तत्वादनावश्यकमिति भावः संप्रसार।

तत्कमा[illegible]क्यहृस्वस्य बहिरंगासिद्धत्वेन समाहितम् नाजानंतर्य इत्यस्य सत्वे तत्र तदप्राप्तेरसंगतिस्पष्टैवेमिवाच्यं
तेन भाष्येणास्यानावश्यकत्वबोधनात् तदृत्तापनेनांतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव व्यापत्त्वात् अतएवा
चः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये पटु इआ इत्यत्र परयणादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वयणादेशः साधितः अतएवैषा परिभा।
षा भाष्ये पुनः कापि नोल्लिखिता अतलव ॥ ॥ ॥

णाच्चेति सूत्रभाष्यादपि एतस्याः परिभाषाया अनावश्यकत्वमित्याह अतएवेति एतस्यानावश्यकत्वादेवेत्यर्थः संप्रसारणाच्चे
ति सूत्रे भाष्ये अंतरंगपरिभाषामुपक्रम्याय योगे बहूनि प्रयोजनानि संतियदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषे ष्विति
पाठः अन्न तत्रत्याद्य योगे इत्यस्य विप्रतिषेधसूत्रे इत्यर्थमादाय निबद्धं विप्रतिषेधसूत्रे इति तत्र बहूनि प्रयोजनानि संतीत्यत्र कस्या
इत्याकांक्षायामुपस्थितत्वादस्या इमाकांक्षापूर्वकोपस्थितिलब्धमत्र अस्या इति तत्रत्यपदर्थे पदस्य तदर्थत्वमादाय अत्र तदर्थ
मित्युक्तम्

१२८

भाष्योक्त प्रतिविधानपदार्थमाह प्रतिबंधनेचेति वस्तुतस्तु अनावश्यकतास्वसमानकर्तृत्वातिरिक्तसंपाद्यफलसंपादकत्वं ।
नाजानंतर्य्ये इति परिभाषायास्तु न तथात्वम् स्वसमानकर्तृत्वातिरिक्तस्य फलसंपादकत्वाभावात् नच बहिरंगपरिभाषा ।
नित्यत्वमेव तत्फलसंपादकमिति वाच्यम् अस्या नित्यत्वस्यानन्तर्गतत्वेन अनुगतनाजानंतर्य इति वचनस्य समानकर्तृ-
त्वाभावात् नच पूर्वोक्तिरूक्तस्यपि तासूत्रस्य भाष्यविरोधः तद्भाष्यप्रामाण्यादेव तद्विषये तस्या अप्रवृत्तिकल्पनेनापि विरोधाभा-
वात् अनतरावाचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा यदयं वत्वतकोर सिद्ध इत्याह इति परिभाषोपवर्णनं संगच्छते ।

अं

अंतरंगपरिभाषामुपक्रम्य विप्रतिषेधसूत्रे अस्याः बहूनि प्रयोजनानि संति तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रति
विधेयं दोषेष्वित्युक्तं संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये प्रतिपदविधानं च परिभाविषये नित्यत्वाश्रयणमेवेति ध्व-
नितमित्यलम्

अन्ये थातदनि अस्योनन्यत्वज्ञापकोपवर्णनमेव कुर्यात् किंच सामान्यपेक्षज्ञापके न सर्वत्रानित्यत्वेज्ञापने अंतरंगाद्यपि विधी-
न् इत्यादि परिभाषाभाष्योक्तानि ज्ञापकान्युच्छिद्येरन् नाजानंतर्य इति वक्ष्यामीत्युक्ता तदनुलोखस्तु नेनस्या अनावश्यकत्वसूच-
नायापि तु अत्रैव व्याख्येयमित्यर्थ सूचनायेति न तद्विरोधः प्रतिविधेयं दोषेष्विति संप्रसारणाच्चेति संप्रसारणासूत्रस्थमा-
ष्यमपि असिद्धपरिभाषाप्रतिपत्तनिषेधवचनविधानपरम् तस्मान्न परिभाषाया अनावश्यकत्वकल्पयितुं युक्तमिति
त्ववधेयम्

मा॰
टी॰
१२१

अजानंतर्यांतरंगविषयमस्त्वित्यादावसिद्धंवहिरंगमिति परिभाषायाः परिषांतरेणाति व्याप्तिंपरिहृत्येदा
नींवहिरंगलुग्विषयकगोमान्प्रियइत्यादौतदव्याप्तिंपरिहर्तुं अंतरंगानपिविधीनिति परिभाषांतरमवतारयति
नन्वेवमिति अत्रत्याकांतायांभाष्योक्तक्रमेणैवज्ञापकमाह अत्रेति तदेवोपपादयति त्वत्कृतमित्यादि त्वस्व
त्रमत्स्वत्रइत्यादौतवममावादेशावाधनार्थत्वेनप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रस्यचारितार्थ्यान्नहैयर्थ्यमितिज्ञाप
कविघटनमाशंकते नन्वित्यादि अत्रमूलेनुभयंहितंत्वहितंनवापंत्वदीपइत्यादि ।तवपुत्रस्त्वत्पुत्रइत्यादावि

नत्वा
ननुतवपुत्रस्त्वत्कृतमित्यादौलुगपेक्षयान्तरङ्गत्वाद्विभक्तिनिमित्तकत्वैमावेकवचनइत्यनेन॰
सिद्धेरिदंव्यर्थंसंज्ञापकम्

त्यादिशब्देनग्राह्याः नवममादिवाधनार्थमित्यादिशब्देनतुभ्यादिसंग्रहः नन्वेवंगोमान्प्रियइत्यादौपदद्वय।
निमित्तकसमासाश्रितत्वेनवहिरंगंलुकंवाधित्वाहल्ङ्याब्भ्यादिलोपेनुमादयःस्युरतआह॥ अंतरंगानपिविधी॰
न्वहिरंगोलुग्वाधते अत्रप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रंज्ञापकम्

१२५

तदभ्युपपन्नेव भाष्योक्तमपर्यन्तानुवृत्तिनैव न तज्ज्ञापिकेत्याह एवं तर्हीति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे एवमेव भाष्योक्तज्ञापकक्र
मोत्र द्रष्टव्यः ननु हि किमर्थमिदमुच्यते इत्यादि पूर्वोक्तरीत्या शास्त्रवैयर्थ्यमुपपाद्य एवं तर्हि सिद्धे सति प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमो
शान्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गानपि विधीन्बाधित्वा बहिरङ्गो लुग्भवतीति संपूर्णसूत्रज्ञापकेन परिभाषां ज्ञापयित्वा तत्र
पूर्वोक्तशंकामेवाशंक्यानन्तरं यत्तर्हि मपर्यन्तग्रहणमनुवर्तयतीति मपर्यन्तानुवृत्ते ज्ञापकत्वमुक्तम् अत्र प्रत्ययोत्तरपदयो
श्चेति सूत्रस्योत्तरपदग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वं युक्तं न संपूर्णसूत्रस्य तद्वर्णयितुम् युष्मदस्मदादिभ्यश्चानिकमात्रेभ्यः आ

एवं तर्हि अत्र त्यमपर्यन्तानुवृत्तिर्ज्ञापिकेति भाष्यकृतः युष्मदस्मदादिभ्यः आचारक्विप्तः न संपूर्णसूत्र
स्याज्ञापकापरभाष्यप्रामाण्यात्

रक्विपि तदादेशसंपादकतया तत्र त्यपग्रहणस्य चरितार्थत्वादिति प्राचीनोक्तेरनादरणीयतां ध्वनयति ध्वनयितुमाह यु
ष्मदस्मदादिभ्यश्चेति ननु यदयं षत्वतुकोरसिद्ध इत्याह इति विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्यस्य तुक् ग्रहणमात्रज्ञापकपरत्व।
वदत्रापि उत्तरपद मात्र ज्ञापकपरत्वकल्पनेन युष्मदस्मदादिभ्यश्चाचारक्विपोऽनभिधानकल्पने प्रमाणाभावात्प्राचीनो
क्तेरनादरणीयतासंभवतीत्यत सौस्तभ्यस्तदनभिधाने हेत्वन्तरमाह ह्रस्वनद्याप इति नत्र हि इमे बहवः आम् शब्दाः कास्य प्रत्य
पादाम् मंत्रेति टिङः सु औ सु आम् किमेतिङः व्यपद्यादाम्बद्व्यप्रकर्ये ङे राम् नद्याम्नीभ्य इति कस्येदं षष्ठीबहुवचनस्य ग्रह

प॰ प्रो॰

टी॰

130

णामित्युक्तानंतरं अथास्यकस्मान्न भवतिकास्प्रत्ययादाम मंत्रेलिटि तिमादित्याननुबंधग्रहणेपिनसानुबंधकस्ये
तीति समाहिते सततोस्येवमर्थोनुबंधः कर्तव्यइहास्यग्रहणंमाभूदित्यादिष्वननुबंधावद्यपकमकारस्येत्संज्ञाप।
रित्राणार्थंमकारानुबंधः कर्तव्यइतिसमाहितम् अनंतरंचनार्थइत्संज्ञापरित्राणगर्थेनेत्कार्याभागवादित्संज्ञान
भविष्यतीतीत्याशंक्यइदमस्तिकार्यमिदन्त्वोत्पात्परइति अचामात्पात्परोयथास्यादितिसमाधायचप्रत्ययांतादपवि
धीयतेतत्रचनास्तिविशेषइत्युक्तम् तथाथपदिहलंतेभ्य आचारक्विप्यातत्रसनाद्यंतइतिधातु संज्ञायांधातु।
त्वाल्लिटिकास्प्रत्ययादित्याम् भवत्येवतत्रचमकारस्येत्संज्ञायांहस्तलः पूर्वंआम्स्यात् मित्त्वाभावेहलउत्तरइति

ह्रस्वनद्यापइतिनुड्विधापकसूत्रस्याभाष्यप्रमाण्येनहलंतेभ्य आचारक्विभावाच्च एवमेवैकार्थ
काभ्यांप्रातिपदिकाभ्यांप्रातिपदिकप्रकृतिकणिचोप्यनभिधानंबोध्यम् ॥

विशेषोस्त्येवेतिनास्ति विशेषइत्युक्तमयुक्तंस्यादतः एतज्ज्ञाप्यप्रामाण्याद्धलंतेभ्यः आचारक्विबेवनभवतीति
कल्प्यतेइतिभावः तदुक्तंचतत्रैवकैयटेना प्रत्ययातादितिप्रतीक— पादापर्येचाजंताः ननुहलंते आचारक्विबंते
भ्य आमस्त्येवनैतदस्त्येकीयमतमेततत्रापिहलंतेभ्योऽनभिधानादाचारक्विभावइति एवंनहि एकार्थकाना।
भ्यांप्रातिपदिकाभ्यांयुष्मदस्मभ्यांनत्करोतिनदाचष्टेणिचितादयतिमादयतितिप्रयोगः सिध्यति तदर्थंप्रत्य
योत्तरपदयोश्चेतिसूत्रेस्यप्रत्ययग्रहणस्यचारितार्थ्यादेवमपिनसंप्रर्णसूत्रस्यज्ञापकतासंग—ते इत्यतआ
ह एवमेवेति अत्रानभिधानेप्रमाणंतुसंप्रर्णसूत्रस्यज्ञापकपरभाष्यमेव ॥ ॥ ॥

प्राचीनोक्तखंडनमेवानभिधाने फलं दर्शयति एतेनेति वस्तुतस्त्वभिधानेऽप्रमाणं चिंत्यम् संपूर्णसूत्रज्ञापकपरभाष्यस्य
तु यदयं षत्वतुकोरसिद्ध इत्याहेति वदत्युपपत्तेः प्रमाणशैथिल्यात् मपर्यन्तानुवृत्तेर्ज्ञापकत्व मुक्तं तदेव द्रढीमुपपादयितु
माशंकते नन्विति असिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसंमतोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इतिन्याय्य—गीकृत्य तदनुवृत्तेर्वैयर्थ्यमाशंकते
नचेति श्नमकजादौ तस्य न्याय्यस्य व्यभिचारेणानुपादेयत्वान्न तदनुवृत्ते र्वैयर्थ्यमिति परिहरति तस्येति न्यायस्येत्यर्थः अन्नाक
जादावित्यत्रादिशब्देन वकुरुचूः संग्रहः उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इतिन्यायेनापवादस्योत्सर्गसमानदेशत्वं न सर्वत्राभ्युपेय

एतेन न त्रादेशार्थप्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्यपास्तम् ननु मपर्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वादेशत्ववारणाय चरिता
८ र्था नचोत्सर्गसमानदेशा अपवा इत्येनासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसंमतेन मपर्यन्तस्यैवादेशत्वे सिद्धे तदनुवृत्ति
र्व्यर्थ्यति वाच्यम् तस्य श्नमकजादौ व्यभिचारादिति चेन्न श्नमिमित्वेन—नैव द्रूचिपुरस्तायग्रहणेनाकचिश्नाकु
टेर्ग्रहणेन तस्य बाधेऽप्यत्रोत्सर्गस्यत्यागे मानाभावात् ॥ ॥

ते किं त्वसति बाधके सति तु बाधके उत्सर्गभिन्नदेशत्वे नैतावतोत्सर्गप्रवृत्तस्य परित्यागः संभवति नापि तत्र किंचित्प्रमाणं पश्या
मः तस्मात् श्नमादौ मित्वादि वैयर्थ्यमित्यपवाधकस्य सत्वान्न्यायेन तत्र श्नमादीनामुत्सर्गसमानदेशत्वाभावेपि प्रकृते उत्स
र्गसमानदेशत्वबाधकाभावान्मपर्यन्तानुवृत्तेर्वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति परिहरामि नेतित्रतसोत्रादेशविधानमपिप्रयाणमि

प. शे.

टी.

131

तिनिर्दिष्टमाह अतएवेति पाधकविरहे उत्सर्गसमानदेशाअपवादाइतिन्यायस्यसत्वादेवेत्यर्थः तदेवोपपादयति अन्यथेति तथाचयुष्माकास्मादेशविधानस्वेनदृश्या नपदद्वयात्मतेनेनतवकममकावेकवचनेइत्यनेनोत्सर्गसमान देशाअपवाद इतिन्यायेनयथातवकममकावादेशोस्यातामिति उत्सर्गसमानदेशाअपवादाइतिन्यायाभावेतुतस्मि न्नणिचेत्यत्राकङि त्युक्तेपीष्टसिद्धौयुष्माकास्मादेश विधानस्यार्थस्याव तथ्यार्थेसतत् ज्ञापयति तत्राप्योःस्तोति सि तितुतस्मिन्नाकङि इत्युक्तेनस्यात्पादेशत्वानदपवादयोस्तवकममकयोरपत्यादेशत्वापत्तिः अतस्त इत्यर्थेनहि धानंचरितार्थमितिभावः अनभिहितइतिसूत्रस्थैकेपदीत्यामपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापितेत्तिवदताभाष्यकृतामतेपत

अतएवतस्मिन्नणिचेत्यनेनयुष्माकाद्यादेशविधानंचरितार्थमन्यथाद्याकङादेशमेवविदध्यात् आक ङि तवकाद्यादेशयोरनदपवादयोरुक्तन्यायेनात्पादेशत्वापत्तिरनस्तद्विधानमिदमेवतज्ज्ञापकम् पद्य पिविरोधेवाधकत्वमितिवार्त्तिकमतेयंन्यायः भाष्यकारस्तुविनापिविरोधंसत्यपिसंभवेवाधकत्वमिच्छ तीत्यनभिहितसूत्रस्थैकेपटरीत्यानापत्तिपमः ॥ ॥

न्यायाभावमाशंकते यद्यपीति अनभिहितइतिसूत्रेहिअम वहुजकत्व अनभिहिताधिकारप्रत्याख्यानवा दिनाविहितेविहितंनभवतीत्यत्रदृष्टांतत्वमुपपाद्यअनंतरेणतुचअम वहुजकचोपवादाःतेअपवादत्वाद्वाध कामविष्यन्ति अम वहुजकत्वनानादेशत्वादुत्सर्गाःप्रतिषेधः समानदेशेरपवादैरुत्सर्गाणांवाधनंभवति नगनादेशत्वाद्गमेतीत्युक्तंभाष्यकृता।नानादेशत्वादितिप्रतीकमुपादायपविरोधोवाधकारणंनविशेषविधान मेववार्तिककारस्यवेदंदर्शनं भाष्यकारस्त्वविरोधाभावेपिविशेषविधानमात्रेणैववाधकत्वमन्यत्रावोचदितितत्र

॥ सकेपटः अन्यत्रेत्यस्मिन्निदचोत्याल्परइत्यादिसूत्रेइत्यर्थः ॥

१३१

भाष्यमते एतन्न्यायाभावेपि शर्वाद्यज्ञापकसिद्ध उत्सर्गेनः अभ्युपेयत एवेति परिहरन्नाह तथापीति अत्रौत्सर्गिकेतन्न्यायस्वीकारो भाष्यमपि
प्रमाणयन्नाह एतद्भाष्यमपीति मपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकपरभाष्यमित्यर्थः सिद्धेस्सेन स्मिनिषूनति वंधकेन्यायेप्रम-तानुवृत्तेर्ज्ञापकत्वमुपपत्त्यत्तथा
पादयितुमाह एवमिति एतस्मिन्न्याये सतीत्यर्थः असत्यां सेतस्यां अंतरानपीति परिभाषायात्युक्तमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्यतवादिबाध
नार्थत्वादुत्सर्गसमानेतिन्यायेनमपर्यं तयोरेतोस्तातामितियपर्यंतानुवृत्तिर्व्यर्थोस्यात् एतद्धैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्यात्तापितायांत्वेतस्यां अंतरंगत्वा
ल्लकितद्विषयेनवादीनामप्राप्त्यात्तदपवादत्वाभावेनतन्न्यायानवकाशादेनेकालिनिसर्वेयोरु-दस्मदोरमावादेशोस्यातांतद्वारणाथमपर्यंतानु
वृत्तिश्चरितार्थेतिभावः त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इत्यादौ असत्यां अंतरंगानपीतिपरिभाषायां अंतरंगत्वात्सर्वतवयमादेशयोमपर्यंतोसंभवेनमपर्यंतानुवृत्तिर्व्यर्था

तथापि युष्मकाद्यादेशविधानज्ञापित उत्सर्गः स्वीक्रियत एवेति प्रकृतेनदोषः एतद्भाष्यमपितत्स्वीकारेमानम् एवं
वंचमपर्यंतानुवृत्तिस्त्वत्कृतमित्यादौमपर्यंतादेशविधानार्था तत्रचांतरंगत्वाभावित्येवसिद्धे व्यर्थासा एतज्ज्ञापिका
ज्ञापितेत्वस्मिन्नेतद्विषयेनवादीनामप्राप्तौतदपवादत्वाभावेनमपर्यंतस्यैवादेशार्थंसाचरितार्थेतितदाशयः प
तुहरदत्तेनांतरंगप्रवृत्तौप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्यंतासंभवेनतदनुवृत्तिर्व्यर्थासतीतितज्ज्ञापिकेत्युक्तम् तत्र अंतरं
गाणामप्यपवादबाध्यत्वेनतद्विषयेतदप्रवृत्तेः वस्तुतः इदंज्ञापकंवार्तिकरीत्यैवभाष्यरीत्यातुवाचनिकएवायमर्थ इत्याहुः ॥

स्यात्तद्धैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्यासत्यांतुतस्यांअंतरंगत्वाल्लुकिविभक्तिपरत्वाभावेनतवययादेशयोरप्राप्तौमपर्यंतसंभवात्तदनुवृत्तिश्चरितार्थेहरदत्तोक्तम
पर्यंतानुवृत्तेर्ज्ञापकोवर्णनंयत्त्वित्यादिनानूद्यखंडयति तन्नेति अंतरंगत्ववप्रमादेशापेक्षया अपवादभूतप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्यवलीयस्त्वेनततः पूर्वं अंत
रंगत्वममादेशाप्रवृत्तिरितितदाशयः उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इतिन्यायो वस्तुतो विचार्यमाणोवार्तिकमतएवसंभवति भाष्यरीत्यातुसर्वथापिनसंभव
ति मिदचोंत्यात्पर इतिसूत्रस्यभाष्यविरोधात् तस्माद्भाष्यात्तमपर्यंतानुवृत्तेर्ज्ञापकत्वंवार्तिकरीत्यैवनस्वरीत्याचेवंभाष्यमतेगोमत्प्रय इत्यादीनांसिद्धि
र्नस्यादितिवाच्यम् तन्मतेवाचनिकएवायमर्थ इतिस्वीकारेणदोषाभावात् नचभाष्यमतेपियुष्मायादेशविधावसामर्थ्यादुत्सर्गतः सक्रीयतएवे
तिवाच्यम् युष्माकायादेशविधानस्यापिवार्तिकेरीत्यैवसंभवेनभाष्यमतेतदसंभवादित्याह वस्तुत इति ॥ ॥ ॥

चपकपरभाष्यप्रामाण्येनेपंपरिभाषासुपोधात्विति लुग्विषयैवेति केषांचित्सिद्धांतमनुवदंति इयमित्यत्र
केचिदित्य–रसोज्ञावनंतमस्वरसमेव पङ्॰ह्रस्वादितिसूत्रस्यभाष्यविरोधेनन्यासपोरितिसूत्रस्यकेयटग्रं
थविरोधेनवप्रकटपितुमाह पङ॰ह्रस्वादिति प्रथमतः–ङ्॰ह्रस्वादितिसूत्रस्यभाष्यमर्थतोदर्शपितुमा
हा आधेइति पङ॰ह्रस्वात्संबुद्धेरितिसूत्रेभाष्ये इत्यर्थः तत्रत्वभाष्यानुसर्वांतिअप्रसक्तसंबुद्धिलोपाभ्यालु॰
ग्भवतीतिवार्तिकंसप्रयोजनमुक्त्वाच्यनंतरंनवालोपलकोर्लुगवारणात् यथाम्यनुद्दत्पतइति यथाअनु

इयंसुपोधात्विति लुग्विषयैवेतिकेसूचित् पङ्॰ह्रस्वात्संबुद्धेर्न्यासयोरित्यादिसूत्रस्याकरप्रामाण्ये
नल्ङ्॰मात्रविषया आद्येहेत्वुपुरस्पादायनेनलोपंवाधित्वालुग्भवतीभाष्येउक्तम् ॥ ॥

पु–तइत्यत्र अनड्वानिवाचरतीत्यर्थेप्रथमांतात्कर्त्वाचकादाचारेक्यङि॰ हल्ङ्याविति सुयोधात्विति लोपलु
कौमासैलुगेवमभवति तथा–त्रपुजतुवहापिभवतीतितनार्थोविप्रतिषेधेनेतिभाष्यार्थः तत्रैवनवेतीति॰
प्रतीकमुपादाय अंतरगानप्यविधीन् वाधमानोलुग्वलवान् इतिअनल्पवले–लोपेनस्पर्द्धानार्हतीति
विप्रतिषेधोनोपपन्नस्वसनीपइति

द्वितीयं नयासपोरिति सूत्रस्थं कैयटं दर्शयन्नाह अंत्ये चेति न्यासयोरिति सूत्रस्थे कैयटे इत्यर्थः पूर्वोक्ताकारशब्दस्य भाष्यकैयटपतडभपसाधारा
णात् तत्र हि उपत्यकेत्यादिसिध्यर्थं प्रतिषेधेत्यकन उपसंख्यानमिति वार्त्तिकमुक्तात न हि कर्तव्यं न कर्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकाना
मित्वं भवतीति पदयं मदग्लिकत्रिति निर्देशं करोति तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये तत्र पदपमिप्रतीकमुपादाय न च हि तलुगर्थाभिकारोच्चारणं स्यादन्यथा पंच
भिर्मष्टिकाभिः क्रीत इत्यर्हादिति ठको उध्यर्द्धपूर्वेति लुकि कृते नेलुक् तद्धितलुकीति गपोलुकि निमित्ताभावादित्वं न स्यात् पंचमष्टिका इतीत्यक्ता
प्रत्रिमांतरंगं श्चेति सूलोक्तः कैयटः नन्वेवं तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सूत्रे प्रवहुत्वे च लुग्वक्तव्यः अतिक्रांतो गानन्यं गइति उक्ता वहुत्व

अंत्ये च अंतरंगांश्च विधीन् सर्वेपि लुग्वाधते न तत्सुपलुगेवात एव सती संस्त्र इत्यादौ न लोपो न भवति पंचभिः
खट्वाभिः क्रीतः पंचखट्वेत्यादावेकादेशात्प्रागेव लुगन्यथा क्तेशस्य च लक्कामवर्णं न स्यादिति कैयटे
उक्तम् एतद्विरोधात्तद्राजस्येति सूत्रे कैयटे उक्तम् ॥

वच नेमेरेतो यस्तद्राजरत्येवं क्लाचोद्यते अथ किमर्थं पुनरिदं बहुवचन इत्येव सिद्धमित्युक्ते न सिध्यति बहुवचन इत्युच्यते न चात्र बहुवचनं
पश्यमः इति भाष्ये तत्र न चात्र प्रतीकमुपादायांतरंगानपि विधीन् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यपंलुक प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ज्ञापका
दस्येव सं भवाद्वाधइति भाव इति कैयटास्यकागतिरित्यत आह तद्विरोधादिति समनंतरोक्तन्यासयोरिति सूत्रस्थकैयटविरोधादित्यर्थः
एतद्राजस्येति सूत्रे कैयटे नोक्तम् तदेतद्विरोधात्मे—तिद्रष्टव्यमित्यलपः ॥ ॥

प॰ शे॰
टी॰
133

किमुक्तमित्यतस्तत्रैव दर्शयति अंगानीति ननु अंतरंगानपीति न्यायेनायं लुक् सबलकोबाधकः स्यादिति भाष्ये
पर्याशंकायां किमपि समाधानं वक्तव्यं स्यात् अन्यथा तद्भाष्यमनुपपन्नं स्यादित्यत आह लुगपेक्षयेति एतद्भाष्यप्रा
माण्यादेव ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वाभ्युपगमे कार्यांतरनिमित्तविनाशकलुको बलवत्त्वं बोध्यते तथा एव कार्यांतरापे
क्षयाप्राबल्यं बोध्यते इति नैतद्भाष्यमनुपपन्नमिति भावः नन्वनेन न्यायेनांतरंगापेक्षया तन्निमित्तविनाशकलुको बल
वत्त्वं बोध्यते तथा च हे त्रपुश्च त्र तत्सत्त्वेपि गोमत्प्रियश्चादौ तदसंभवः अंतरंगप्राप्ति वेलायां तल्लुकोऽप्राप्तेरित्यत आह ॥
अनेन न्यायेनेति परिभाषास्थलुक् शब्दः लुक् स्वप्रयोजकसमासादीत्येतदुभयपरः अन्यत्रेति तद्राजस्य बहुष्विति ॰
अंगानि तिक्रांतोत्यंग इत्यत्र सुपो लुकि बहुवचनपरत्वाभावात्तद्राजस्येति लुक् न स्यादित्याशंकापरभाष्यव्या
ख्यावसरे अंतरंगानपीति न्यायेनायं लुक् सबलकोबाधकः स्यादित्याशंक्य सुप्लुक् एवानेन बलवत्त्वं बोध्य
त इति तत्रोक्तेरिति द्रष्टव्यं लुगपेक्षया लुको बलवत्त्वस्य वक्ष्यमाणशंकायां त्वादित्याशंक्य समाधानं वक्तुमुक्तम् अ
नेन न्यायेनांतरंगनिमित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्राबल्यं बोध्यते इत्यत्रापि सारः ॥

सूत्रे उयोतेश्च स्पर्थः तत्र हि तद्राजस्येति सूत्रे अंतरंगानीति न्यायेनास्यापि लुको ग्रहणे नेदमनुपपन्नमत आह अ
स्येवात्रेति अस्यैवात्र संभवासंभवादिति कैयटग्रंथमवतार्य ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भाव इति तदाशयस्त
द्व्याख्यानं त्वयोग्यमेव तत्र षड्भ्यस्यादिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्स्पष्टं शब्देंदुशेखरे अनेनापि न्यायेन कार्यांतर(भाष्या
शयः ३) रनिमित्तविनाशकलुक एव तदपेक्षयाप्राबल्यं बोध्यते न तत एव ज्ञापकादिति नायं लुक् सबलुगपेक्षया
बलवानिति भाष्याशयः इत्युक्तं भाष्यप्रदीपोद्योतकृता ॥ ॥ ॥

प. शो.

ननुवमपि पूर्वैरिषुकामशमः अपरैस्तुकामशमः इत्यत्र पूर्वेइषुकामशमम् अपरे इषुकामशम इति स्थिते असिद्धं वहिरंगमंतरं
ग इति परिभाषया अंतरंगत्वाद्गुणे पूर्वोत्तरपदयोर्व्यवर्गाभावादुभयत आश्रयणे नादिवद्भावविरहाच्च दिशः परेषां ग्रामवाचि
नां नगरवाचिनां चांगानामवयवस्य च वृद्धिरित्यर्थकस्य प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात् उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य याः वृद्धि
विहितास्तास्तस्मिन्नुत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक् शब्दाश्चांतोदाता भवंतीत्यर्थः उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यनेन पूर्वपदांतोदात्तत्वं न स्यात् सा
वकाशं चैतदुभयं पूर्वकाश्मीरकः अपरपांचालक इत्यादौ तथैव गुडोदकं तिलोदकमित्यादौ उदके केवले इति पूर्वपदांतोदा

नन्वेवं सोमेंद्रेंतरंगत्वाद्गुणे पूर्वपदात्पर इंद्रशब्दाभावेनेंद्रस्य परस्येति वृद्धिनिषेधोव्यर्थः अंता
दिवद्भावस्तु

त्तत्वं च स्यात् सावकाशं चैतदपि उदश्वित्तुदकमित्यादाविव्यत उक्तातिव्याप्तिवारणाय पूर्वोत्तरपदनिमित्तककार्यात्पूर्वमं
तरंगोप्येकादेशो नेति निषेधभूतां परिभाषामवतारयति नन्वेवमित्यादिना ननु सोमेंद्र इत्यत्रांतरंगत्वात्कृतेप्येकादेशे अं
तादिवच्चेत्यंतादिवद्भावेन पूर्वपदात्परस्य तस्य तन्त्वस्य सत्वेनेनेंद्रस्य परस्येति वृद्धिनिषेधश्चरितार्थः इत्यत आह अंता
दिवद्भावस्त्विति ॥ ॥

134

उभयतइति पूर्वपदशब्दाभ्यांमंतादिशब्दाभ्यांचविरोधस्यपुरःस्फूर्तिकत्वेनविरुद्धानिशापद्वयस्ययुगपदेकत्रासंभवान्नोभयतआश्रयणे
तत्प्रवर्तनइतिभावः ननुउभयतआश्रयणेनतदभावेपि अंतवद्भावेनप्रकारविशिष्टसोमेइत्यस्यपूर्वपदत्वेएकदेशविकृतमितिन्यायेनद्व
शब्दत्वेनदेवताद्वंद्वेचेतिआमहद्धिनिषेधापत्तोस्तुइत्यतआह किंचेति वृद्धिरप्यत्रेत्यत्रापिशब्दएवार्थेनदाव उभयतआश्रयणेनांता
दिवदित्यंतादिवच्चेतिसूत्रस्यभाष्यादितिशेषः इरणेनांतादिवत्वोभयाभावेपिपूर्वातत्वेनैकादेशविशिष्टपूर्वयदत्वेनद्वशब्दस्यैकदेश

उभयतआश्रयणेनिसिद्धः किंचवृद्धिरप्यत्रनप्राप्नोति अंतादिवत्वोभयाभावेपिपूर्वांतवत्वेनैकादेश
विशिष्टपूर्वपदत्वेनद्वशब्दःस्यैकादेशविकृतन्यायेनोभयतआश्रयणेनांतादिवदितिनिषेधाभावेन

विकृतन्यायेनोत्तरपदत्वेपिवृद्धिरेवात्रप्राप्नोतीत्यन्वयः ननुउभयतआश्रयणेनांतादिवद्भावइतिनिर्मूलम् वृतिपठितशास्त्रस्याहा
र्यारोपबोधकत्वेनतस्यचविरुद्धविषयस्यापियुगवत्संभवेनयथाद्वयोरेकःप्रेष्यःताभ्यांयुगपद्भिन्नदशकार्येमेरितोऽप्रविधार्थीक
स्यापिकार्यनकरोतितिलोकदृष्टांतेनास्यासिद्धेः अंतादिवच्चेतिसूत्रस्थभाष्यंतुएकदेशिनयुक्तिः स्पष्टंचैतदभीयादिसूत्रलघुशब्देंदु
शेखरेइत्यतआह उभयतआश्रयणेनेति ॥ ॥ ॥

१३५

तदाश्रयणे चेति अंतादिवत्त्वोभयाश्रयणे चेत्यर्थः चाशब्दोऽत्र हेतुविकल्पार्थः एवं चैकदेशविकृतन्यायेनोभयत्राश्रयणेनां
तादिवद्धिति निषेधाभावेन तदाश्रयणे चोत्तरपदत्वेपीति उत्तरपदत्वेपीत्यत्र: हेतुद्वयस्य विकल्पः उभयथोत्तरपदत्वेपि द्व्यभावे
उभयसाधारणे हेतुमाह तस्थानकत्वादि इति शाह्वस्यैकदेशविकृतन्यायेनोत्तरपदत्वे तस्थानकत्वं साधयति एकस्येति अंतादिव
त्वोभाश्रयण ये तत्तस्थानकत्वं साधयितुं तन्त्यत्र तस्थानकत्वमसिद्धं परादिवद्भावेन एकादेशविशिष्टस्यैवोत्तरपदत्वेन साचू त्व

तदाश्रयणे चोत्तरपदत्वेपि तस्थानकत्वादेकस्यैकादेशेन परस्य नित्येन यस्येति लोपेनापहारात् नच परादिवद्भा
वे नैकादेशविशिष्टोत्तरपदत्वमेवास्त्विति वाच्यम् उत्तरपदाद्यचू स्थानिकत्वाद्वृद्धेस्तदभावेनाप्राप्तेः ताद्रूप्यानति
देशादन्यथा एवद्वाभिरित्यादावपि पूर्वीतत्त्वेनादंत्वत्वेभिस् ऐसापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टं ॥ ॥ ॥

सिद्धत्वादित्याशंकते नचेति परादिवद्भावेनैंद्रश्रुत्तरपदत्वेपि वृद्धिस्थानिभूत उत्तरपदाद्यच् त्वस्यैकादेशे परादिवद्भावेना
नयनासंभवात् अर्थतोऽनक्तत्वं सिद्धमिति परिहरति उत्तरपदाद्यजिति तदभावेनेति एकादेशे उत्तरपदाद्यच्त्वाभावे
नेत्यर्थः तत्र हेतुमाह ताद्रूप्यानतिदेशादिति विपक्षेबाधकमाह अन्यथेति ॥ ॥

135

अत एवेति परादिवद्भावेनैकादेशे उत्तरपदाद्यत्वाभावादेवेत्यर्थः आशंकितं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकृतां तत्कैयटेनेति शेषः ननु
मांने एकदेशविकृतन्यायेन पूर्वपदत्ववत् एकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वस्यापि सत्त्वेन पूर्वोक्ताशंकापरभाष्यस्यासंगतिरित्यत आ
ह तदेशेदेशेति तदुक्तमिति तदेतत्सर्वमभिप्रेत्येति शेषः भाष्ये इति विप्रतिषेधसूत्रे अन्तादिवच्चेति सूत्रे चेति शेषः ॥ ननु
मरुदादिभिरिन्द्रशब्दस्य समासे तत्र हलन्तस्य पूर्वपदत्वेन प्राप्तस्य वृद्धिवारणाय नेन्द्रस्येति निषेधस्य चरितार्थत्वमत आह ॥

अत एव पूर्वैषुकामशम इत्यादावन्तरंगत्वाद्गुणे वृद्धिर्न स्यादित्याशंकितं तदेकदेशमात्रस्याविकारा
भावाच्च तदुक्तं भाष्ये इन्द्रे द्वावचावेको यस्येति लोपेनापहृतोऽपर एकादेशेन ततो नैकाच् इन्द्रः संपन्नस्तत्र कः
प्रसंगो वृद्धेरिति। मरुदादिभिरिन्द्रशब्दस्य द्वन्द्वे इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातान्न आह पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्
पूर्वमन्तरंगोऽप्येकादेशो न ॥ अत्र च नेन्द्रस्येति निषेध एव ज्ञापक इत्यन्तादिवच्चेति विप्रतिषेधे परमिति सूत्रयो

भाष्यस्पष्टम्

मरुदादिभिरिति ज्ञापकपरभाष्यमारूपात् मरुदादीनामनभिधानादिति भावः परिभाषायां ज्ञापकमाह ॥ अन्तादिवच्चे
ति ॥ षष्ठप्रथमप्रथमचतुर्थयोरिति शेषः ॥ प्रथमे हि पूर्वैषुकामशम इत्यादावेकादेशप्रसंगस्त्वन्तरंगः बलीयस्त्वात्
तत्र हि वृद्धिविधेयत्वाप्रसंगमाशंक्योक्तम् द्वितीये हि तस्यैतस्य लक्षणस्याभावः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशा
दिति पूर्वोक्तस्यैवलेपवातिप्रसंगमाशंक्योक्तम्

१३५